

છીછરતા નવજુવાન સૈનિકોને

અનુક્રમ

[૧] મેજર જનરલ શાહનવાઝખાં ૧ થી ૧૧૨

૧ સંસ્કાર અને તાલીમ	૧
૨ વ્યવસ્થા અને સંચાલન	૧૪
૩ આગ્રહ હિંદ ફોર્સમાં	૩૦
૪ પ્રાણપ્રતિજ્ઞા	૪૧
૫ વિજયનો પહેલો ધ્વા	૫૦
૬ આખરી યુદ્ધ, ૧૯૧૯	૭૦
૭ ઐતિહાસિક મુકદ્દમો	૮૫
૮ છુટકારા બાદ	૯૬

[૨] કર્નલ પ્રેમકુમાર સહગલ ૧૧૩ થી ૧૬૮

૧ બહાદુર લડવૈયો	૧૧૩
૨ મંચન અને નિર્ણય	૧૨૩
૩ કુનેહખાન યુદ્ધમંત્રી	૧૨૯
૪ યુદ્ધભોરના લણી	૧૩૫
૫ ખૂનખાર જંગમાં	૧૪૩
૬ પરિસ્થિતિ-ગુલામી અને પીછેહઠ	૧૪૯

૭ મુકદ્દમો અને છુટકારા બાદ ૧૫૭

[૩] કર્નલ ગુરુબક્ષસિંઘ ઢીલો ૧૬૯ થી ૨૩૨

૧ વફાદાર પીરતા	૧૬૯
૨ મોહનસિંગના સાથીદાર	૧૭૯
૩ સિપાહી શાયર	૧૮૬
૪ આગત્રી યુદ્ધ હરોળ પર	૧૯૨
૫ અભિનંદનના અધિકારી	૨૦૩
૬ વીરતાના અમકારા	૨૧૩
૭ ફોજના સંભારણાં	૨૧૮

મોટી કરી દેખાડવામાં આવી હતી, પણ જે નેતાશ્રયે પૂર્વ એશિયાની ૨૫ લાખની હિંદી પ્રજા ઉપર અને હિંદી ફોજ ઉપર અજબ મનદુ ફેલાવ્યું હતું એ નેતાશ્રના નામથી મત્રમુક્ષ બની ગયેલી હિંદી પ્રજા અનેક બનાવટોને સાચી માની લ્યે એમાં નવાઈ પણ શી ? પછી તો નેતાશ્ર કે સુભાષચાણુના નામ માત્રથી ગમે તે પુસ્તકો વેચાવા માંડ્યા હતાં. એને કોઈ રૂક જાઓ કહેનારું ન હતું. તેમ સાચ જૂડ તારવવાનું કોઈ સાધન પણ ન હતું.

આવાં બિલાડીના ટોપની જેમ નેતાશ્રના નામે બહાર પડે જતાં પુસ્તકો, ઊંડની વાતો કે તમનમતા અખબારી અહેવાલોમાંથી આ તથ્ય જુવાન સૈનિકોની સાચી મદદતા સમજવી બારે મુશ્કેલ હતી.

એ દિવસોમાં નેતાશ્રના અમરકાન્તિનાદની એક નવલકથા લખવાનું અમે વિચારી રહ્યા હતા, એ માટે મધ્યાયાતી ધરતી અગે લખાયેલાં પુસ્તકો ફોજી રહ્યા હતા. ત્યાંના હિંદીઓની રહન સહન અગે શક્ય એટલું સાહિત્ય ઉપોમી રહ્યા હતા. બની શકે એટલા સીંગાપોર-વાસીઓ પાસેથી ત્યાંનું હિંદી શ્રવન જાણવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા, એમ કરતાં કરતાં આઝાદ હિંદ ફોજની રચના સુધી આવી લાગ્યા.

સીંગાપોર અને રંગૂનમાંથી આઝાદ હિંદ ફોજ અગે જે કાંઈ સાહિત્ય બહાર પડ્યું હતું એમાંથી મળ્યું એટલું જોઈ ગયા. હિંદી, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી અખબારોમાં એ અગે બહાર પડતાં નિવેદનો અને અહેવાલોની તોંધ કરતા ગયા. એ ત્રણે ભાષામાં બહાર પડેલાં બધાં પુસ્તકો વાંચતા ગયા. છતાં સાચ જૂઠનો અસતોષ તો એવો ને એવો ઊભો રહ્યો, એથી આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને મળવાનું શરૂ કર્યું.

મુખર્ષ આવતા અને આવીને ચાલ્યા જતા આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકો, સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટો અને લેફ્ટેનન્ટો પાસેથી જાન માહિતી

મેળવવા ક્ષણિકા સુધી ચર્ચાઓ કરી, અમે ગંભીર વિગતોને એ ચર્ચાની કસોટીએ ચડાવી, અને ત્યાર બાદ બધી માહિતીના સરવાળા બાદગામી કર્યા.

આ રીતે નવવક્ત્રા મારે જ બની રોકે એટલી સાચી માહિતી મેળવવા જતાં અઘ્ઘાદ દિંદે ફાળના આ ત્રણ લાકડવાયાઓનું સૈનિક જીવન અમારી સામે આકાર લેતું ગયું. એમની વીરતાએ અમને આકર્ષી લીધા. એમની ધીરતાએ અમારામાં આદર ઉત્પન્ન કર્યો. એમની શિસ્ત અમને બેનમૂન લાગી. યુદ્ધની એમની કુનેહ, કળા, મોરચાબધી લઘુપક્ષ-આલસ, ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ, ખેલસિલી, અણુનમ જુરસો, અથાગ પુરુષાર્થ અને એમનામાં પેદા થયેલી જ્વલંત દેશભાવના યુદ્ધના મેદાનો ઉપર લડતા જનતાના કોઈ પણ સંતિકને, વીરને, ચોદાને જેમ આપે તેવી લાગી. આ ચૌધ, આ સાહસ, આ પગક્રમ અને આ શિબ્ય જે દેશમાં હોય એ પરાધીન રહી જ કેમ થકે ! આવા મહારથીઓ પેદા કરનારા દેશને યુવામીની જાંજીરમાં જકડી રાખનારી જનતામાં કોઈ તાકાત હોઈ શકે ખરી !

આ સૈનિકાની જગ્ય કુરબાનીએ દિંદના થીજી ગયેલા લોદીમાં વીજળી પેદા કરી. કલકત્તા અને મુંબઈમાં જકૂકા, બેનમૂન અને મશીનગતો સામે લેડિ સીના પુલાંવી પુલાંવીને દોડ્યા. આ સૈનિકાની જ્વલંત દેશભાવનાએ વફાદારી-જગ્ય દિંદી પાયદળ, સમંત્ર અને હવાઈ દળોમાં વિશ્લવનો કળો દાપ જગ્યાઓ, એવા અદીક અને અકલ્પ્ય ઝાપી બનાવોની સાંજી, સિદ્ધિ પ્રધાનમંદળના મીશન સુધી સંકળાઈ જાય છે.

ખરી રીતે તો સૈનિકજીવન એજ એમનું જીવન છે, એથી જુદું કાંઈ ઉદ્યોગ જીવન, કાંઈ મનોરમ આશાઓ, કાંઈ સુવાણાં સ્વપ્નાઓ, કાંઈ વૈભવી મહત્વાકાંક્ષા સાચા સૈનિકને નથી હોતી. સંભવ છે કે એવા સૈનિકમાં મુત્સદ્દીગીરી નહિ હોય, રાજકારણના જટિલ કાયદા ઉદ્દેશવાની આવડત એનામાં નહિ હોય, સમાજજીવનના કુટમ્બો અર્થવાનું જ્ઞાન એનામાં નહિ હોય, જેને આપણે વિદ્યાન કહીએ છીએ તે વિદ્યાનની સાથોસાથ એ નહિ રહી શકતો હોય, ક્યારેક મુત્સદ્દી-એના મેલા દાવમાં ફસાઈને નિષ્ફળ લોહી પણ વહેવડાવતો હશે છતાં—

—સમાજના અન્ય તમામ વર્ગો—વિભાગોમાં જે નથી હોતું એવું લોક આ સૈનિકવર્ગમાં હોય છે. સાચા સિપાહીને પોતાની ફરજોનું એટલું સખત જાન હોય છે કે એમાં જરા જેટલી ચૂકને મોટી નામોશી માને છે. જગત મુમુક્ષુ જેમ પોતાની પજે પળેના દિશાપ રાખે છે, તેમ આ સિપાહી કર્તવ્ય કુર્મની પક્ષે પક્ષે તોષ પોતાની ડાયરીમાં ટપકાવતો હોય છે, ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે કે—ગોળીથી ખતમ થતાં પહેલાં એ આખરી આંક પોતાની ડાયરીમાં નોંધે જવાની કરાજ સ્થિતપ્રજ્ઞતા દાખવે છે, એ ડાયરીમાં એકાદ કાળો લીંટો એના સૈનિકજીવનની આશાઓ ઉપર ભારે આધાતો કરી જાય છે. આગમીની સીમરૂની જેમ આ સૈનિકના ફરજભંગ ઉપર દેશના લાખો અને કરોડો લોકોનું ભાવિ અવલંબન હોય છે, એ જેટલું સ્પષ્ટ નથી દેખાતું એટલું એ ગંભીર છે. આ ગંભીરતાને ખ્યાલ ચૂકવે સૈનિકને પોસાતો નથી.

આથી કરીને એ સૈનિક પોતાની ફરજોની બાબત પરત્વે અધાવી લેતાં નથી શીખ્યો. જગતના કાલ્યા માણસોની જેમ પહેવારપટ્ટાના આંધાં હેઠળ સૈનિકજીવનમાં નિર્ગળતાઓ સંઘરવાનું એને પાલવતું નથી. અસીધારા ઉપર ચાલતા સૈનિકને નજરચૂક એ પાલવે ?

સમાજના પૂરાવાહકોમાં જરા જેટલી નબળાઈ ભેઈ જતાં એની

સામે નજર રાખીને ચાલતા સામાન્ય માનવીઓ ઠેક તળિયે જઈને બેસે છે એ સંત્ય જોટલું સમાજજીવનમાં સાચું છે તેટલું જ સૈનિક-જીવનમાં સાચું છે. સૈનિકજીવનનું ખમીર એ જ કાંઈ પણ લશ્કરની કરોડરજીલું છે. જેનું ખમીર તૂટ્યું એનો પરાજય નિશ્ચિત હોય છે. આટલા માટે જ યુદ્ધે ચડેલાં રાષ્ટ્રો એક બીજાનાં લશ્કરોનું ખમીર તોડવાના આદિથી અંત સુધી પ્રયાસો કરતાં હોય છે.

સૈનિકને સખત શિસ્ત પાળવી પડે છે, એટલા માટે જ કાંઈ પણ સિપાહીનો જરા જોટલો થે વિરોધ બળવામાં ખપે છે ને એને સખત સખ બોગવવી પડે છે. શિસ્તનું ખમીર આટલું જીયું રાખવામાં ન આવે તો કાંઈ પણ રાષ્ટ્રની સલામતી હાલતાં જોખમમાં આવી પડે. પણ લશ્કરી તાલીમ, લશ્કરી શિસ્ત અને લશ્કરી દિમાગથી તદ્દન વીછોડાઈ ગયેલા આપણા જેવા ગુલામ દેશોની પ્રજા એ ખમીરનું જોઈએ તેવું મૂલ્યાંકન ન કરી શકે. ધણા તો સમજી જ ન શકે.

હિંદ જેવા ગુલામ દેશોની પ્રજા માટે અનેક યુદ્ધો અનિવાર્ય હોય છે. ક્યારેક તો તમામ ઐયુરુષોને સૈનિક બનવું પડે છે, પણ ખમીરના ઉચ્ચાભિમાન વગર સૈનિક બની શકાતું નથી. ગાંધીજી આટલા માટે જ શિસ્તનો બારે આગ્રહ રાખે છે.

જેમ ખમીરને નીચું જીતરતું સૈનિક જોઈ શકતો નથી તેમ પરાજયને પણ એ સહી શકતો નથી. જર્મની ને જાપાનના પ્રજાજનો, સૈનિકા ને સેનાપતિઓએ આટલા સારજ આપધાતો ક્યાં ને ક્યેં જાય છે. સૈનિક સમજે છે કે પરાજય પછી શરૂ થાય છે, અપમાન, સ્વમાન-ભંગ, હીણપત, અવગણના વગેરે. એવાં લાંછન સહિત કે માનભંગ સહિત સૈનિક જીવી શકતો નથી. 'ઉચ્ચ તોખમનો સિપાહી માનભંગ' છરવી શકતો જ નથી, એવી કેટલીક અસહ્ય માનહાનિ કે હીણપત-ભરી સ્થિતિ વચ્ચે ગાંધીજીએ પણ આપધાત કરવાની સલાહ આપી છે.

મેંકડો વર્ષની શુક્રામીને કારણે સૈનિકના ઉચ્ચ તોખમ અને ઉમદા ખમીર, માનજંગ અને હીલુપતભરી સ્થિતિ વચ્ચેની બેઢીટી આપણા સામાન્ય માનવીની આંખ સામેથી જુસાતી ચાલી. લગાપક વર્ગનું ગૌરવ કરવાનું આપણે વીસરતા ગયા. તાકાત જડતામાં ખપી, નિર્જળતા હાપણમાં ખપી તે એટલે સુધી કે દેશને ખાતર માથાં દેનારા માણસોનું સન્માન કરવા માટે પણ ગાંધીજીને ભારે મથામણ કરવી પડી છે. એ પછી પણ મધ્યમ વર્ગના સત્યાગ્રહી સૈનિક અને આમ વર્ગમાંથી બરતી થયેલ આઝાદ હિંદ ફાજના સૈનિક વચ્ચેના સન્માન ખ્યાલો વચ્ચે ઘણું મોટું અંતર જીમું છે.

ગમે તેમ પણ લગાપક પ્રજાસિક્ષા શુભાવી ખેડા પછી આજે મેંકડો વર્ષ બાદ સૈનિકોનું જીવું તોખમ અને ઉમદા ખમીર પહેલવહેલું આપણે આઝાદ હિંદ ફાજના સૈનિકોમાં જોયું, એ તોખમને, ખમીરને કારણે જ આઝાદ હિંદ ફાજ ધાસ ખાઈને લડેલી ને ઇન્ફાલથી ન્યારે પીછેહઠ કરવી પડી ત્યારે અનેક ફોજ અફસેર ને સૈનિકો આપણાત ફરી કરીને મરી ગયા. ખુદ શાહનવાઝખાંએ પણ આખરે અગ્નિનેના હાથમાં પડવા કરતાં આપઘાત કરવાનો નિર્ણય કરેલો. પણ ઢીલોં તથા અન્ય સાથીદારોની સમજવટને કારણે અટકી ગયા.

સાચકિલ સત્યાગ્રહીઓને બાદ કરતાં એ પાટે ચઢી ગયેલા સામાન્ય જીવો માટે મોતના આવા નિર્ણયો સમજવા ઘણા અધરા છે. કારણકે સ્વાત્માર્પણની પ્રજાસિક્ષા આપણે વીસરી ગયા હીએ. એટલે સાચી ફનાગીરી માટે જે લાવામાં શેકાવું પડે છે એની કલ્પના આપણે નથી કરી શકતા. બીજી રીતે ય ગાંધીજીએ આપણને ધરમાંથી ખેંચી ખેંચીને મેદાનમાં મૂક્યા ત્યારે જ આપણે ભૂલી ગયેલા શબ્દો યુદ્ધ, લડત, રણજંગ, રણભેરી વગેરે ગોખતાં શીખ્યા. પ્રગ્ભને તૈયાર કરવા યુવકોને પલોટવા ગાંધીજીએ જે લડતો આપી એમાં હજી તે આપણને ઉઝરકા જ થયા છે. શિર સાટેનાં યુદ્ધો ખેલવાં તો હજી બાકી છે. એ યુદ્ધો અધૂરું પણ આઝાદ હિંદ ફાજે ખેલ્યાં.

નેતાજીના હીખોડીક્રમને દૂર રાખીને જોતાં વતનપરસ્તી માટે જોડાયેલા એ ખૂનખાર અવગ્નિત જંગના ગુણો ગાંધીજીએ પરખી લીધા, અને લોકોનું ધ્યાન એતરફ ખેંચ્યું. મૂઠીભર ભાત માટે લશ્કર-ભરતી થયેલો એક અદ્દતો સિપાહી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઈને પૂરા રાજકીય બાનવાળો, દેશભાવનાથી સળગતો અને માથું હાથમાં લઈને ઝૂકતો આપણે જોયા, આ હિં. ફો. માં કના કાતિહો થઈને ચારચાર વર્ષ સુધી બ્રિટિશ તુરંગોમાં હેરાન પરેશાન થઈને એ સિપાહી છૂટે છે ત્યારે સર્વ પ્રથમ પોતાના દેશને યાદ કરે છે આઝાદી માટે આખર દમ તક ઝૂઝવાની એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો પુનરાવચાર કરે છે ને પોતાની સેવાને દેગને ચરણે ધરી દે છે.

મૂઠીભર ભાત ખાતર સગ્રારી લશ્કરમાં ભરતી થયેલો આ મદ ગામડિયો જે હડે ચોકે દેશવાસીઓનું અપમાન કરી રહ્યો હતો તે આજે અંગ્રેજ સરકારનો હાડ વિરોધી કાં બની ગયો? લશ્કરી તુરંગોમાં ગોરા ચોક્કીદારોની અંદકાના કુદાઓ અને સંગીનોના એક-ધાગ માથો પોતાના હાડ માસના ચૂગ થવા દેતો છતાં એ 'જ્ય-હિંદ'નું સૂત્ર પકડું શા માટે નથી મેવતો? કઈ પ્રેરણા એમાં જગીઃ ગયેલી ભાવનાને અમ્ય બનાવી ગઈ છે? કઈ પ્રેરણા એના ગર્વોન્નત મગ્તકને અણનમ બનાવી રહી છે?

એ પ્રેરણા નેતાજીની જીડી સમજ અને વ્યવસ્થાશક્તિમાં પડી છે. ગાંધીજીએ આ મૂઠ ને પામર પ્રજાને દઢોળવા જે સિદ્ધિ આપી એણે સમગ્ર ભારત વર્ષને જગાડી દીધો. પણ એની સૈનિક ભરતી તો મધ્યમ વર્ગમાંથી જ થઈ મધ્યમ વર્ગનો માનવી સ્વભાવે, સંસ્કારે, વારસાથી ને વિચારથી સૈનિક નથી હોતો. એના લોહીમાં લડાયક ખમીર નથી હોતું. એનામાં જે કાઈ લડાયક તાકાત જન્મી તે તો ગાંધીજીના ભગીચ પ્રયાસો અને કાળબળને આભારી છે.

આ શુદ્ધિજીવી વર્ગના માનવીઓ ધણી ઝડપથી, સૈનિક મરીને

સરદારમાં ફેરવાઈ ગય છે. પણ એટલી જ ઝડપથી ગત સત્તામતીનાં શાકમાં પડી ગય છે, પણ નેતાશ્રી આઝાદ હિંદ ફાજનો મોટો ભાગે તો આમ વર્ગમંધીજ આવેલા હતો. એના અફસરો પણ લગાવક વતનિઓમાંથીજ આવેલા

મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં સમજ પડી હોય છે, આમ વર્ગના આ લગાવક વર્ગમાં તાકાત પડી હતી. મધ્યમ વર્ગના એ સૈનિકોમાં એ વસ્તુની ખામી હોય છે. તાકાતની અને શિસ્તની. આ બંને વસ્તુ એટલા પ્રમાણમાં આવી એ બધું ગાંધીજીનેજ આભારી છે. ૧૯૨૧થી માંડીને ૧૯૪૨ સુધીની તમામ નાની મોટી લડતોમાં લગાવક જુઓ જોઈએ તેવો નથી દેખાતો તે ઉપરના કારણે જ.

પણ નેતાશ્રી ફાજમાં એ જુસ્સો જોઈએ તે કરતાં વધારે દેખાતો હતો. આમવર્ગના લગાવક કુટુંબોમાંથી ભરતી થયેલા ફાજીઓમાં તાકાત તો ભરી પડી હતી. નેતાશ્રીએ એમાં દેશભાવનાની ચીનગારી મૂકીને સમજ પેદા કરી. આ સમજ અને તાકાત એકબીજા ન બને એ માટે શિસ્તની કડક મર્યાદામાં એને પ્રાંધી લીધી અને તાકાતને યુદ્ધના મેદાનોમાં જોતરી લીધી. ગાંધીજી કહે છે તેમ હજારો મણુ જ્ઞાન દરતાં મહાત્મર ચારિત્ર વધુ કિંમતી છે. આઝાદ હિંદ ફાજનાં સૈનિકા કદાચ કાંઈ જુલ્મિજીવીની મરફરીને પાત્ર જરૂર બન્યા હશે પણ એની સાદીસમજ અને મર્દાનગી સામે સંકુટે જુલ્મિજીવીએને પણ ન તોળી શકાય. આખર તો નેતાશ્રીએ પદ્યરોમાં પ્રાણ પેદા કર્યો હતો.

આજ આપણે ભારે દરોહટીની ધડીઓ ત્રિતાવી રહ્યા છીએ. રાષ્ટ્રપતિ મૌ. અણુલ દલામ આઝાદ કહે છે કે “એક માસિક રાષ્ટ્ર શુભામ રાષ્ટ્રને માત્ર વાટાઘાટે દારા અને શાંતિથી એક લાયમાંથી બીજા લાયમાં સ્વાધીનતા સોંપે એ જગતનો અમૂલ્યૂર્વ બનાવ બનશે.”

એવી અમૂલ્યૂર્વ રીતે સ્વાધીનતા આપણને મળશે તોપણ એમાં એક ભારે મોટું બાંધરથાન રહી જશે. કારણ કે સ્વાધીનતા માટેની

આપણી વાટાઘાટો માત્ર આપણા બળને જ આભારી નથી. એટલું બળ હજી આપણે પ્રાપ્ત નથી કર્યું. ત્યારે જે પ્રજા સ્વયં સ્વાધીનતા નથી મેળવી શકતી એ સ્વાધીનતાને 'પચાવી' થે નથી શકતી અને સાચવી પણ નથી શકતી. આપણી સ્વાધીનતા જીવવા અને સંરક્ષવા આપણને તાકાતની જરૂર પડશે. ઉમદા ખમીરની જરૂર પડશે. આવડા મોટા દેશની અંદરની અને બહારની રક્ષણ હરોળો ચીન અને રશિયાને બાદ કરતાં કદાચ જગતમાં સૌથી મોટી હશે.

એ લશ્કરી તાકાતની ડાયા નીચે જ આપણા દેશની નવરચના શક્ય બનશે. એ નવરચનાની ખીવવણી માટે અંદરનાં અને બહારનાં આક્રમક તત્ત્વો ખાળવા જ રહ્યાં, જગતની પ્રજાઓમાંથી તો કીક પણ માનવીની પ્રકૃતિમાંથી હજી આક્રમક તત્ત્વો નાશ નથી પામ્યાં. હાલ મુસ્લિમો એવો સંભવ પણ નથી દેખાતો એટલે એની ગણના ક્યે જ છૂટકો અને શુદ્ધ અહિંસક રીતે એકએક હિંદી પોતાના પ્રાણ પાથરી દઈને આવાં આક્રમણને ખાળી રાખે એની થે સંભાવના કદાચ એટલી જ દૂર છે.

રાષ્ટ્રપતિની ધાગણી મુજબ સ્વાધીનતા નહિ સાંપડે તો તો આવતી, કાલે જ એ રાજ્ય જ બેલાશે. એ ગણજગતી રગત જ જુદી હશે. સંભવ છે, કદાચ નાગરિકો અને સરકારી પોલીસો વચ્ચેની એ કડાઈ મુદ્દીને સામસામાં લશ્કરો ત્યારે આક્રમણનાં હશે.

એ બધા માટે ભાકુતી લશ્કરો નહિ પાલવે, શુદ્ધિદળી-પામરો નહિ પાલવે, એમાં જોશે નવલોહિયા, જીર્ણો તોખમના અને ઉમદા ખમીરનાં. એ લશ્કર હિંસક હોય કે અહિંસક પણ આગ્રહ હિંદ દેજોના આ ત્રણ જંગ બહાદુરો જે ગુણોથી મહાન બન્યા એ બધા ગુણો એ લશ્કરી માટે અનિવાર્ય બનશે. એ ગુણોથી નેતાજી શામ્યા, નેતાજી આ જંગબહાદુરો શામ્યા અને આ જંગબહાદુરોથી નેતાજી શામ્યા.

એટલે આ પુસ્તક સોવસીલાબધ દરીકતો કે પ્રસંગોનો, ચીવં
કે સાહસનો માત્ર ઇનિહાસજ નથી પણ કોઈ પણ દેશના જુવા-
નોને જરૂરી એવા પ્રેરણાવંત પ્રાણવાન ખમીર ધરાવનાર જંગમહા-
દુરોનું જીવન ચરિત્ર છે.

ચોદાઓ તરીકેની એમની કારકિર્દી તો હિજ્જવલ છે જ. પણ
સાલ કિલ્લાનો મુકદ્દમો ખતમ થયા બાદ લોકોની ફાટફાટ પ્રશંસા અને
માનપાનના ભવ્ય સમારંભો વચ્ચેય એમણે કદી વિવેક નથી ગુમાવ્યો.
કોમીકલકર્તાનાં વિચારી વાતાવરણ વચ્ચેય નિર્લેપ રહીને આઝાદ હિંદ
ફોજના પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવાની અને આરંભેલા કાર્યને
આગળ વધારવાની જે ધમકા અને જાંડી સમજ એમણે ખતાવી કિ
તે કોઈ પણ માણસનું માન મુકાવે એવી છે. એ વિવેક, એ સમજ
અને એ કાર્ય ભોગ માગી રહે છે. એ ભોગ આપતા હદમ પર હદમ
જાયેય બહાદુરો આઝાદોના પથ પર આગે જડતા ભાય છે. અદ્યાપી
એમના જીવનનો ખીજો તગકો શરૂ થાય છે.

આ પુસ્તક તો એમના સૈનિક જીવન પૂરતું જ મર્યાદિત છે. કેટ-
લીક વસ્તુને લેંછાનો રંગ આપવાની જરૂર હોય છે. કેટલીક વસ્તુ
પોતે લાપાને રંગ આપે છે. એ પોતે જ એટલું બોલતી હોય છે કે
એને બોલતી દરવા માટે લાપાનાં વાજાં વગાડવાં નથી પડતાં. એ
માટે આ પુસ્તકમાં મૂળ વસ્તુને જ બોલવા દીધી છે. અંતમાં આપણે
આપણા જંગમહાદુરોનું, વીરોનું, લશ્કરીઓનું સન્માન કરતાં, ગૌરવ
દરતાં ચીખ્યા છીએ એ જ મોટી વાત છે.

નિરંજન વર્મા
જયમહલ પરમાર

સુભાષના સેનાનીઓ

શાહ નવાઝખાં

ત્રેમકુમાર સહગલ

ગુરુપક્ષસિંઘ ઢીલાં

★ આશુખૂટ ધારા ★

[બીજી આવૃત્તિ]

લેખક : અશ્વિનીકુમાર

૧૯૫૭ નેવા બીજી ભળવાને યાદ કરાવતી આ નવલકથા ૧૯૪૨ની અમૃતપૂર્વ, લોકકાન્તિના પ્રાણ-સમર્પણની એક માત્ર ગૌરવભાષા છે. આ પુસ્તકના લેખકોનાં અન્ય પુસ્તકો

નવલકથા

અકિત કલેવરો (બીજી આવૃત્તિ)
 જીવનચરિત્ર
 જીવન-શિક્ષાઓ (બીજી આવૃત્તિ)
 આચાર્ય પ્રકૃતસચ્ચ રોય
 કટાક્ષવાણી
 સામેક્ષા (ત્રીજી આવૃત્તિ)
 અમથી ડોશીની અવળવાણી

વિજ્ઞાન

આપણે આંખણે ઊડનારાં
 (બીજી આવૃત્તિ)

“ મગનને ગોળે ”

વાર્તા

પરીકથાઓ ભાગ ૧-૨
 [કિશોર ગ્રંથાવલિ વર્ષ ૧ સંપૂર્ણરૂપે]
 રૂપકથાઓ ખંડ પહેલો વર્ષ ૧,
 દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧-૨
 [લોકકથા ગ્રંથાવલિ વર્ષ ૧ સંપૂર્ણરૂપે]

પદ્ધતિ પરિચય-ગ્રંથાવલિ

૧ આગળનાં શબ્દમાર
 ૨ ઊડનાં ભગી
 ૩ વગડામાં વસનારાં
 ૪ રૂપરૂપના અંધાર
 ૫ કંઈ સોહામણાં
 ૬ એમી ખેંખીડાં

કિશોર-ગ્રંથાવલિ

[પહેલું વર્ષ : બીજી આવૃત્તિ]
 ૧ ચૈત્રાદાસ રાણી
 ૨ હોસતપરી
 ૩ મોના પદમણી
 ૪ નાગકુમારી
 ૫ નીલમણી
 ૬ ફૂલવંતી

કિશોર-ગ્રંથાવલિ

[વર્ષ બીજું]

૧ ગંડુરામ
 ૨ કામરાણી
 ૩ પાકો પેરિત
 ૪ શેખઅલી
 ૫ પુતારા નગરી
 ૬ ચોર કુમાર

લોકકથા-ગ્રંથાવલિ

[પહેલું વર્ષ : બીજી આવૃત્તિ]
 દેશદેશની લોકકથાઓ
 ભાગ ૧ થી ૬
 ૧ બૌદ-ખંગાળની વાતો ૧
 ૨
 ૩ જુદેલખડની વાતો ૨
 ૪ કાઠિયાવાડની વાતો
 ૫ રાજસ્થાનની વાતો
 ૬ પંજાબની વાતો

પ્રાસિદ્ધાન : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
 પો. બો નં. ૬૭૮, મુંબઈ-૨ પો. બો નં. ૭૩, અમદાવાદ

નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ

કે.એ.સી., ૬૪૭૫ ડીએસ, ૧૯૨૮

સિપીઝ-સાલ્વાર
આર્મ્ડ ફોર્સ કોર્પ્સ, ૧૯૪૩

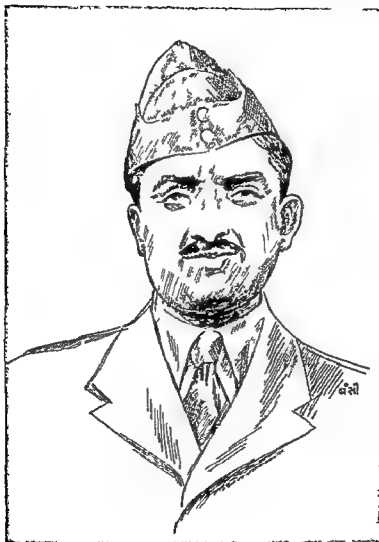
‘તુમ મુઝકો ખૂન દો, મੈ તુમકો આઝાદી -’

આશ્વાદ હિંદ ફોળનાં તાલીમ કેન્દ્ર

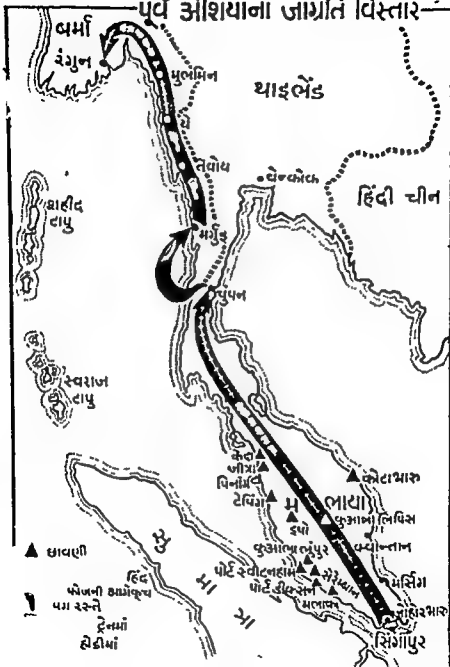
તાલીમ કેન્દ્ર

મેજર જનરલ
શાહ નવાઝખાં

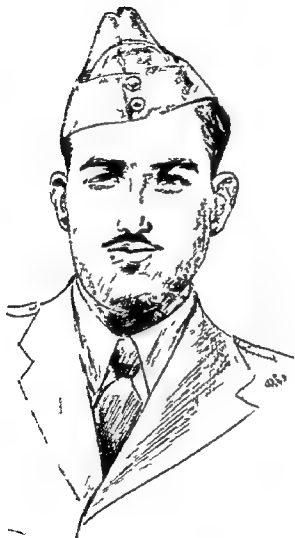

‘ખાકે વતનકો મુઝકો હરઝરો દેવતા હૈ-’

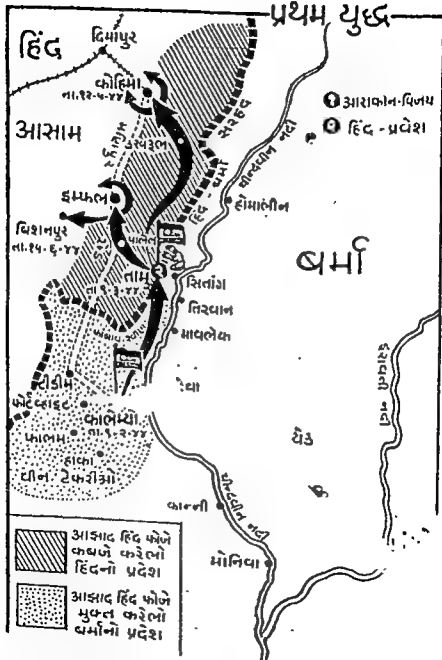
પૂર્વ એશિયાનો જાગ્રતિ વિસ્તાર

કનલ
પ્રેમકુમાર સહગલ

પ્રથમ યુદ્ધ

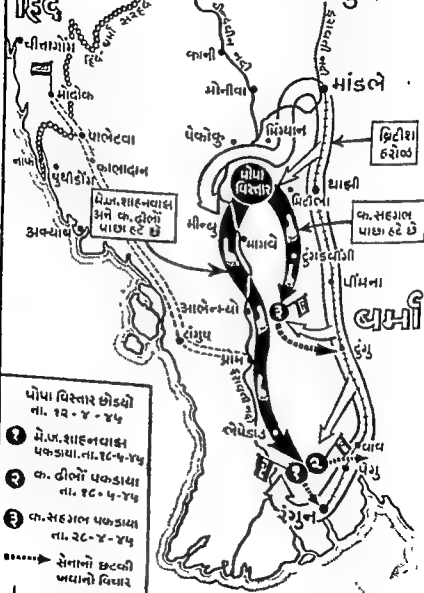
કર્નલ
ગુરુબક્ષસિંગ ઢીલોં

કણી ભૂખે કણી બ્યાસે, - કણી બીમાર બેબીસ્તર,
ફિકર ફિર લી નહિ દિલ પર, નઝર આયેં જહાદોંમેં.

હિંદ

આરવરી યુદ્ધ

મે.જ.શાહનવાક
અને ક.ડીલો
પાછા હટ છે

બ્રિટીશ
હરોબ

ક.સહગલ
પાછા હટ છે

જોપા વિસ્તાર થોકો
તા. ૧૨-૪-૪૫

- ૧ મે.જ.શાહનવાક પકડાયા. તા. ૧૮-૫-૪૫
- ૨ ક. ડીલો પકડાયા તા. ૧૮-૫-૪૫
- ૩ ક.સહગલ પકડાયા તા. ૨૮-૪-૪૫

.....> સેનાનો છટકો
ખયાનો વિચાર

==== કાળાદાન-વિગ્રહ

મેજર જનરલ શાહ નવાઝખાં

૧

સંસ્કાર અને તાલીમ

શાહ નવાઝખાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૪ના જાન્યુઆરી માસની ૧૪મી તારીખે પંજાબ પ્રાંતની ઉત્તર અરહરે આવેલ રાવલપીંડી મુકામે જુજુઆ રજપૂત કુળમાં થયો હતો.

સૌ કાઈ જાણે છે એ પ્રમાણે શાહ નવાઝખાં મુસ્લિમ છે, એટલે એમનો જન્મ રજપૂત કુળમાં થયો છે એમ જાણીને કાઈને પણ નવાઈ થાય એવું છે. પણ કાઠિયાવાડમાં હિંદુ ગંગામિયા રજપૂતો-માંથી થોડાક સૈફા પહેલાં જ મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કરેલ મોલે-સલામ ગંગામિયા રજપૂતો છે, એ પ્રમાણે પંજાબમાં પણ ડોગરા, ભટ્ટ, જટ્ટી, વરોળા જુજુઆ એવા કેટલીયે જાતિના રજપૂતો છે, જેઓ અમલ હિંદુ રજપૂતો હતા, પણ થોડાક સૈફા થયા એમણે મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકારેલો છે.

આમા જુજુઆ રજપૂતાનો જાતિ મુખ્યત્વે પંજાબના રાવલ-પીંડી પરગણામાં જ વસે છે અને ઈ. સ. ૧૮૪૯માં શીખચોરના

આખરે રાવલપીંડી મુકામે અંગ્રેજોને તાજે થયા ત્યારથી અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહેવામાં અલિપ્ત અનુભવે છે. વંશપરંપરાગત વ્યવસાય તરીકે એ આખી જાતિ હિંદી લશ્કરમાં વરસોથી નોકરી કરે છે અને જ્યારે જ્યારે સમય મળે ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર માટે જાનફોજીની દરવામાં કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે.

“શાહ નવાઝખાના પિતા આ લડાયક અને ખમીરવંત જાતિના માનવંતા સરદાર હતા. એમનાં કુળાલિમાન અનુસાર તેઓ હિંદી લશ્કરમાં ભરતી થયા હતા અને ત્રીસ વરસ સુધી લશ્કરમાં વફાદારી-પૂર્વક નોકરી કરી હતી. ૧૯૧૪ ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં તેમ જ હમણાં જ ખતમ થયેલા બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એમના કુટુંબમાં એકેએક સશક્ત સભ્ય સસ્તનતની સેવા કરવા માટે હિંદી લશ્કરમાં જોડાયા હતા અને યુદ્ધ દરમિયાન જુદે જુદે મોરચે બહાદુરીપૂર્વક લડ્યા હતા. આજે પણ એમના કુટુંબના ૮૦ કરતાં વધારે સભ્યો હિંદી લશ્કરમાં માનભર્યો હોદ્દો ધરાવે છે અને સસ્તનતની સેવા બજાવે છે.

આ પ્રમાણે જેમની જાતિ, જેમનું કુટુંબ અને જેમના ઘરમાં વંશપરંપરાગત સસ્તનતની વફાદારી અને લડાયક ખમીર જિતમાં આવે છે એવા વાતાવરણમાં શાહ નવાઝખાનો જન્મ થયો અને મોટા થયા. વધારામાં રાવલપીંડી એ તો હિંદની વાયવ્ય સરહદ પર સામ્રાજ્યની સંરક્ષક-હરોળનું અગત્યનું સ્થાન હોઈ હિંદનાં અગ્રણી લશ્કરી મથકોમાંનું એક લશ્કરી મથક છે. એ શહેરના વાતાવરણમાં જ લશ્કરી ખુમારી ધમધમે છે. આવા વાતાવરણમાં જિજીરિત મોટા થતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું ત્યાં સુધીમાં શાહ નવાઝખાના દિલમાં પણ હિંદી લશ્કરમાં જોડાઈને નામના મેળવવાની તમન્ના જાગી.

એવી તમન્નાને મર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે તેઓ દહેરાદૂનની ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રાયલ ઇન્ડિયન મિલિટરી કોલેજ’માં જોડાયા.

અહીં ૧૯૩૭માં દિનિયન મિનિટરી એક્ટેમીનો, અભ્યાસક્રમ ખતથી પૂરો કર્યો અને પોતાની સુદૃઢ કારકિર્દીના બાકામાં ફિંગ એમ્પગર્સ ફેડેરેશીય તેમ જ સગ પ્રનાયર્મિલ મેમોરીઅય પ્રાઇઝ-એની બે મોલરશીય મેળની આમાની બીજી મોલરશીય એમને એમની સાથે અભ્યાસ દરતા સૌ ઉમેદવાગેમાં ઉત્તમ ઉમેદવાગ તરીકે તેમ જ જે કુટુંબને ફાળે ઉત્તમ લશ્કરી મેવાઓ જમા થઈ હતી એના સભ્ય તરીકે એમને મળી હતી

આ રીતે અન્ડર-ઓફિસર તરીકેનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ ૧૯૩૬માં બાર માસ માટે એમને 'સિટિંગ બ્રેવિયન રાયય નોર્થેક રેજિમેન્ટ'માં નોડવામાં આવ્યા અને એ સમય પૂરો થયા બાદ ૧૯૩૭માં ૧૪મી પબ્લમ રેજિમેન્ટમાં એમને મૂકવામાં આવ્યા. બે વરસ બાદ ૧૯૩૯માં એમને બે વચ્ચે માટે પ્લેટૂન કમાન્ડર તરીકે પબ્લમ રેજિમેન્ટના અન્ય વિભાગમાં મુકવામાં આવ્યા અને ૧૯૪૦માં પાછા પોતાની રેજિમેન્ટમાં આગતા રથ

આ રીતે ઉત્તરેતર લશ્કરી શુશ્રુષ્તામાં આગળ વધે જતા શાહ નવાઝખાની આમે એક જ આદર્શ હતો અને તે અગ્નિનેનો. એમની ગહેણી પ્રમાણે રહેતુ, એમની કમળી પ્રમાણે કરતુ અને લશ્કરમાં આગળ વધે જતુ ગોખ માત્ર એક જ હતો અને તે ગમત-ગમનનો. ખડતલ શરીર ધગવના શાહ નવાઝ લશ્કરના ગમનવિભાગમાં હમેશાં મોખરે રહેતા અને અન્યને પણ એમાં ખેંચ્યા કરતા

આ રીતે લશ્કરી કારકિર્દી અને ગમનમાં જ શાહ નવાઝ નિમગ્ન હતા, ત્યાં બીજી વિષયવસ્તુ હિંદની પૂર્વ દિશાએ મગગી ઊંચુ અને ૧૯૪૧ના માર્ચમાં એમનુ બ્રાહ્મિયન માગ-ગતે મગવાને ગતે ઊંચુ પણ એમના આખા બ્રાહ્મિયનમાયી એમના ઉપરી અફસરે એના શાહ નવાઝખાને જુના નાગ્ની લીધા અને ફિરોઝપુર મુખે ટ્રેનિંગ મેન્ટના વડા તરીકે મૂકી દીધા.

પણ માન લશ્કરી ડાગ્નિટિ વક્ષમા ગખીને આગળ વધ્યા જતા શાહ નનાઝખામા મન્ય ગુણો હતા અને એ ગુણો હતા મિન-નસાગ વ્યભાવના, એમના આખા મગલિયન સાથે પ્રેમભર્યા વર્તાવના. એમના આ વ્યભાવને ડાગ્ને એમના મગલિયને મવાયા પહોચના જ પોતાના ક્રેટન શાહ નનાઝખાને મૃત્યુના ખેવ ખેવાય એવ મમથે મોખરે દોરવા માટે ત્યાના ઉપરી અધિકારી તર્ગ માનણી રી એ માગણી અનુમાગ એમના મગલિયનના કમાન્ડિંગ ઓફિસર લેફ્ટનન્ટ વી ફીર્ડપેટ્રિકે હિંદની મધ્યમર્તી લશ્કરી ડ્યેરી પર શાહ નનાઝખાને મવાયા મોકલવા માટે ૧૯૪૧ના નવેમ્બરમા લખ્યું

પણ જેની એમની મનાયામા જ ર હતી, એની જ એમની ફિરોઝપુરમા પણ જરૂર હતી ફિરોઝપુરના ટ્રેઇનિંગ મેન્ટરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે એમની ત્યા ખાન જરૂર હોનાવું જણાવી મનાયાની માગણી પાગી વાળી અને આ ગીતે રંગિયા પાગથી એ-જ માણમને બોલાવનામા આવે એ વાધા વક્ષમા લઈને લશ્કરી ડ્યેરીએ એક ખાસ હુકમ કાઢ્યો અને એ અનુમાગ રંગિયા પાગ લડી ગયેલા લશ્કરી દોગેએ પ્રાઈ ખાસ એક જ માણમને નામ દઈને આ ગીતે બોલાવનામા મનાઈ દગમાની

પણ આવા હુકમ નીકળ્યો તો ચે નાહ નનાઝખાની માગણી એની ને એરી જ રહી એમના ઉપરી અધિકારીએ મનાયા હાઈકમાન્ડ માગફત ફરીવી એમને મોન્વના માટે માગણી કરી અને જે માગણીને પણ અગાઉની જેમ જ નાગરામા આવી .

પણ તો ચે શાહ નનાઝખા માટેની માગણી એરી ને એરી જ રહી ઉવળ એમના ઉપરી અધિકારીએ ફિરોઝપુરના ટ્રેઇનિંગ મેન્ટરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરને ખાસ અનન ડાગળ લખ્યો કે મગલિયનમા બેશ પૂરના તેમ જ મગલિયનના હિત ખાતર જ શાહ નનાઝખાની

એમણે એ વેગવિખેર બટાલિયનને આનંદથી મળીને વ્યવસ્થિત કર્યું. બટાલિયનના એકેએક સિપાહીને ખૂનખાર વડાઈ લડવાનું જોશ આવ્યું અને ૭ ફેબ્રુઆરી પોડને મગ્ગે બાધવામાં આવેલી વિંધ વિખ્યાત તગતી ગોદી આસપાસના નોકામચનો વિગતો મલાળી લીધો.

ખુદ સીંગાપુરની ધત્તી પર લડાઈ આવી પહોંચી અને ફેબ્રુઆરીની ૧૩, ૧૪, અને ૧૫ તારીખના રોજ નાહ નવાજ નવપાનીઓ સાથે હાથોહાથની લડાઈ લડના રહ્યા એમની બે બાજુઓ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અધિકારીઓ સભાગતા હતા તેઓ નવપાનીઓના આક્રમણથી માગ બાઈને અયોપ થઈ ગયા તો જે શાહ નવાજખા લડતા રહ્યા અને નવપાનીઓને આમનો આપતા રહ્યા હતા એમના જ કમાન્ડિંગ ઓફિસરે પાછા ફરનાનો હુકમ આપ્યો ત્યાં એ ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

મહાન સ્વપ્નલંગ !

ફેબ્રુઆરી ઉભેલથી એ લડવા કે હિંદથી થોડા દિવસ પહેલાં જ સીંગાપુર આવી પહોંચ્યા હતા, હજી એમણે નવપાનીઓને પોતાનો પૂરો હાથ બતાવ્યો પણ ન હતો, ત્યાં તો ફેબ્રુઆરીની ૧૫મી તારીખે હથિયારો લેવા મૂકીને શરણે થવાનો હુકમ મળ્યો. જાણે શરણે થના માટે જ આટલો પથ ખેડ્યો કેઈ પણ આચાર સિપાહીને હુકમ આપે એની એ વાત હતી ત્રિપાહીજીવનમાં આની માન-હાનિનું હુકમ સાચો ત્રિપાહી જ અમલ શરૂ આવું હુકમ અનુલવના શાહ નવાજખા પોતાના વડા સાથે ત્રિપાહી પામે આવે ન છિંદાઈ ગાર્ડનમાં ગયા.

પણ આજેથી વાત આ પૂરી થતી હતી ? ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના રોજ હથિયાર મૂકીને તેઓ નવપાનીઓને શરણે થયા, ત્યાં એ રાત્રે એમને હુકમ મળ્યો બધા હિંદી ત્રિપાહીઓએ એમના અધિકારીઓ

સહિત બીજે દિનસે સોંગાપુરમા આવેન ફગર પાર્કમા ભેગા થવાનું છે અને પ્રિન્ટિંગ પ્રિપાલીઓએ એમના અધિકારીઓ સહિત ચાગી કેપમા એકઠા થવાનું છે

આ વર્ગી નવાઈની વાત હિંદી સૈન્યમા પ્રિન્ટિંગ મ તનત ભવે પ્રિન્ટિંગ અસરે અને હિંદી અસરે વચ્ચે ભેગામે, પણ આતર રાષ્ટ્રીય કાયદામા એના મેદામેદ હોતા નથી આનગગાધીન ગાયના અનુસાર તો ગમે તેના ગગની ચામડીના અધિકારી તરફ એના હોદ્દા અનુસાર વર્તન ગણવામા આવે છે અને સૌ અધિકારીઓને એમના હક્કી સિપાલીઓથી જુદા એક સાથે જ રહેના કેવામા આવે છે

આ હુકમ આજમાને હિંદી અધિકારીઓને નવાઈ થઈ નપા નીઓ. ઈ આતરગાધીય કાયદો પાળતા નથી અને યુદ્ધસ્ત્રીઓ પર જુલમો કરે છે એની નાન હિંદી અધિકારીઓને નને પડી ચૂખી હતી આ હુકમથી એમને ખાતરી થઈ કે એમના પર માલિખી ભોગરતા ગોગ અધિકારીઓ એમનાથી કોઈ જુદે થજે ચાલ્યા જાય છે અને એના હિંદી અધિકારીઓને એમના સિપાલીઓ સહિત બપાનના ભોગ જુલમને હવાને ઝોડી જાય છે પણ હજી માહ નવાઝખાને આ ખાતરમા નવા હતી

કેબ્રુઆગીની ૧૬મી તારીખની સવારે હિંદી પ્રિપાલીઓ ફગર પાર્ક તરફ જીપડી જવા જમા થઈ ગયા હતા એવું રખતે શાહ નવાઝખાને એમના ડમાન્ડિંગ ઓફિસર મેજર નાદમ મગના આવ્યા, શાહ નવાઝ સાથે એમણે હાથ મિલાવ્યા અને બોલ્યા ‘ મને નાગે કે કે આપણા ગહ અહીંથી જુદા પડે છે ’ એમન મા વામોએ શાહ નવાઝખાને ખાતરી દેવાની દીધી કે આચેઆચ જોના માનિ. તેમને પોતાના ભાગ્ય પર ઝોડીને ચાલી નીખ્યા છે જે ગોગ માલિકાની એમણે જ નહિ, એમના કુટુંબે જ નહિ પણ એમની આખી જાતિએ વશપર પગથી વફાદારીપૂર્વક એના કરી હતી, એમણે આ નાણુ

અખત્યાર કરતા શાહ નવાઝખાને ચોટ લાગી પણ એ ચોટ મનની હતી અને તેમણે એને મનમાજ શમાવી

હિંદી ત્રિપાહીઓ એ મળતા રંગ પાર્કમાં પહોંચ્યા વિશાળ વિસ્તારમાં પથરાઈ ના એ પાર્કમાં આશરે ત્રીસેક હજાર જેટલા હિંદી ત્રિપાહીઓ પોતપોતાની ટુડીઓ સહિત જુદે જુદે સ્થળે ટોળે વળ્યા હતા અને ભાનભાતની ચચાગો રી ગણા હતા હજી બીજી કુટ્ટીઓ પણ આવી ગઈ હતી અને ડીપ પડે ત્યાં સ્થાન લઈ ગઈ હતી ફગા પામ્યા આર ગારુ ધ્વનિવર્ધક ભૂગણાઓ ગો નાઈ ગયા હતા

આ જો તપુ પૂરી થઈ ત્યાં મરોત બાલ આગ વાગે એ જાણુ આવેના મોગ મમનના પહેના માગના ઝુખા પર થોડા જ વખતની અફમર થોડા ક્ષિત્રિગ અધિકારીઓ અને થોડા હિંદી અધિકારીઓ પણ તેખાના થોડા હિંદી અધિકારીઓના પહેરણની ગારો પર સંભળતી 'જે (ફ) અક્ષર આનેખતી પડીઓ હતી શાહ નવાઝખાની નજરે આ પડીઓ ચડી એમને થયું કે આનો અર્થ શો? એ સિવાય આગળ પળા જનપાનીઝ ઈન્ટેલિજન્સ કિપાર્ટમેન્ટના વડા મેજર ફુલ્કરના હતા અને બ્રિટિશ સરખાના પ્રતિનિધિ ઈર્નલ હન્ટ હતા

થોડી નાજે નર્ન હન્ટ મથ પર ગોડનવામાં આવેના માઈક પામે આન્યા સમગ્ર હિંદી નક્ષત્રને એમજે 'એટેન્શન હોનિયાગ' નો હુમ્મ ગાખો માખુ હિંદી લશ્કર વાનો ઠોડી લશ્કરી શિસ્ત અનુચાર નોનિયાગ- એ ત્રેતુ નુ ગને ઈર્નલ હન્ટે એમને આદેશ આખો 'આજે ક્ષિત્રિગ અગ વતી તમને જનપાની અગમરને હનાને મોપુ હુ જેની રીતે આજ સુધી તમે અમાગ હુમ્મ માન્યા ને, તેમ આજથી તેમના હુમ પાળને, નહિ તો તમને સજા થશે'

આમ સ્ત્રીને તેમણે ઇકિ કાગળિના, મેજર કુછનાગના હાથમા આપ્યા, કુછનાગને તનામ ફરી અને પાછા આત્યા ગયા

એ પછી મેજર કુછનાગ માઇક પાસે આ-યા, એમણે હિંદી સમજને 'હોશિયાર' નો ટુમ્મ દીધો અને જપાની લાપામા કહ્યું

'જપાની હર ૨ મિન ગ લ્યોન ૧૨ મને મનાયા તેમજ સોગા-પુગમા હગની દીધા ૭ ઓ બગમા તરુ આગળ વધી ગયા છે એગિયા ઝોગિરાનાસીગોના હાથના ગડુ એની જપાનની નેમ છે અને પૂર્વ એરિનાના મુગિને જપાન કો-ગ્રોસપેરિની મીઅગ-સહ સમજ-અગો ગગે ૭ ને હિં જ્વતત્ર ન થાય તો આ પ્રેશના વિમસની સનામતી નથી, એથી જપાન હિં જ્વતત્ર થાય એમ ઇચ્છે ૩ અમારે હિં જ્વતત્ર ધાર એ સિવાય હિંદમા કશી નેમ નથી અને એ માટે જપાન અગ્ર પોતા વતી બવીજ મદદ અને સહમગ આપના નનાગ ગેડેશી તમે સૌ હિંદીઓ ઠો અને તમાગ હિંદના જ્વાન-ય માટે તમાગે ઇઈ કગુ જોઈઓ

જપાની સમજના પ્રતિનિધિ તરીકે ૭ તમને ક્યમમા લઉ છુ, પણ મારી અગ્ર તમને મુહમ્મદીઓ તરીકે ગખના ખુસી નથી. જ્યાં સુની અમને લાગેગગે ત્યાં સુની તમે સ્વતત્ર ઠો અમારી પામે પરતુ લથ્યુ નથી અને તમાગે મજૂરી કગવી પડશે એ કરતા હું તમને જોગ મોહનમિગને હરાલ મુપગત કડુ છુ એ તમારા ઉપગી-અધિ ઇગી ગહેગે અને નમાગે એમના હુકમ પાળવાના ગહેગે હું આરા ગખુ છુ - તમે સૌ એમની આગેવાની નીચે ઇન્ડિયન નેશનલ આર્મા આઝાદ હિં ફોજની ગ્યના કરો ઓ તમાગ વતન હિંની આઝાદી માટે બડો'

એમના આ લાવણો પ્રથમ અગ્રેગમા અને ત્યાગ બાદ હિંદીમા અનુના સભગાવનામ આગ્રી

આ પત્રી મે કુશાગની પડખે ઊભેલા કૃષ્ણ મોહનસિંઘ માધક પામે આવ્યા અને બોલ્યા 'હિન્દિશરેએ આપણને જાણી ચોને હાલ મોખી દીધા છે, પણ તમની પામે પૂરુ લઈયું નહીં એ જરૂર આપણે જીવન રીતે આજાદ હિન્દ રાજની રચના કરીએ અને આપણા વતન હિંદના જ્વાન અર્થે લડીએ મોરો, દિંદી આજાદ સેનામાં જોડાવા માટે તમે તૈયાર જા''

આ સભાને હિંદી મિત્રોએ અતિ આનંદમાં આવી ગયા આનંદ બધા કરવા એમણે હાથ ઊંચા કર્યા, માથેથી લઈને, પાંડીઓ ઉઠાળી અને આનંદનો ગાગર ગાવો.

પણ કૃષ્ણ મોહનસિંઘે એમને જાત ગહેવા મળ્યું અને બોલ્યા 'તમારો આગ્રહ આનંદ જોઈને હું થોડો ચાલુ છું, પણ યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય મને નહિ હવે હિંદીઓ માટે પોતાના મનના જ્વાન માટે લડનાનો વખત આવ્યો કે અત્યાચાર મુખી હિંદ પામે પોતાનું સૈન્ય નથી, પણ હિંદના જ્વાન અર્થે એવું સૈન્ય જોઈ જવાનો આ મોકિ કે હિંદી યુદ્ધદીઓમાંની આ સૈન્ય જોઈ જવા માગુ છું ત્યારે એ જોઈ થશે ત્યારે જે જાણીઓએ આપણને આપણું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના પ્રયત્નમાં મદદ અને મદદગાર આપવાનું વચન દીધું છે એની સાથે ખભા મિત્રોને લઈને અને હિંદી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા લડી ખૂરો હિન્દિશરેએ આપણા પર આક્ષેપ મૂક્યો કે મનાયામાં આપણા હિંદી લશ્કરે બહાદુરી બતાવી નથી તેથી એમને હાથ મડ્યું છે, પણ તમે સૌ જાણો છો કે આપણે કેવી કાળિના હથિયાર આપવામાં આવ્યા હતા, ફ્રાંસી કેવી ટેન્ક હતી, જપા હવાઈજહાજ હતા અને આ લશ્કરે હુકમ મળ્યા પછી જ્વાન યોદ્ધાને લાગી છૂટ્યા હતા.'

આટલું કહીને એમણે ગોગ લશ્કર માટે જાણી લાખામાં નાનકડી મશ્કરી કરી અને લાપપુ પૂરું થયું આ સભાને બરડે

ફરીથી આનંદનો ક્વજોગ ગળવ્યો અને સમતિદર્શન હાથે ઊંચા કરીને પૂરું રૂપ યર્ધ ગયું

આ ભાવણે સાલણીને શાહ નવાઝખા પર જાણે બાંધ્ય પડ્યો ! ગઈ તાલ મુધી જેઓ શત્રુ હતા તેમને આજથી મિત્રો માનવા, એમની સાથે હાથ મિલાવવા અને પોતાના જ ભાઈભાડુ, જે લશ્કરમાં હતા એમની સાથે લડના જવું ત્યાં એમના મિત્રો સમા બીજા હિંદી અધિકારીઓ હતા, તેમની જે આની જ મનોદશા હતી આ રીતે પશુની જેમ એક ટોળાની માફક જાપાનીઓને હવાયે ચોપાવું, જાપાનીઓ તરફથી કૃષ્ટન મોહનસિંગને હાથે સોપાવું અને કૃ મોહનસિંગને એમના જીવન-મૃત્યુના અવિનશી માનના-આ બધી વાતોએ એમના મનમાં ધમસાણું જગાવ્યું તેઓ ચૌ ચર્યાએ ચડ્યા અને જાપાનીઓના વલણમાં શકા પણ જાગી

કૃ મોહનસિંગ વગેરે અધિકારીઓની બાથે પર અગ્રેજી 'એડ'નું નિશાન હતું, તે વિશે એમને અહીં ખમર પડી કે જાપાનીઓએ સીંગાપુર પડ્યું એ પહેલા જ મે કુછરાગતી આગેવાની નીચે હિંદી લશ્કરને પોતાના પક્ષે લેવાનો પ્રયાગ શરૂ કરી દીધો હતો અને જેઓ એ કાર્ય કરતા મે કુછરાગતે પક્ષે યર્ધ ગયા હતા તેમની બાથે પર મે. કુછરાગતના નામની પરના અક્ષર 'એડ'નું નિશાન મૂકનામાં આવ્યું હતું. આતંગાધીય કાયદા પ્રમાણે શત્રુ પક્ષના જે મિપાહીઓ પકડાય તેમને યુદ્ધકેદી જ ગણાય, એમને અમ જાવીને પોતાને પક્ષે ન લઈ શકાય, પણ જાપાનીઓ એના કાયદાને ક્યા પાળતા હતા ? જેઓ આના કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે તેઓ આઝાદ હિંદ મેના હિંદની આઝાદી માટે જ ઊભી કરગરતા હોય એ માનના શાહ નવાઝખાને શકા યર્ધ

શકાનું એક કાગળ કૃષ્ટન મોહનસિંગ પોતે હતા કૃષ્ટન મોહનસિંગને શાહ નવાઝખા તો કેવળ દશ દશ વગમથી જોળખતા

હતા તેઓ એ- ના અધિનરી હતા અને પોતાનું ધ્યાન કુશળતાથી
ગોભારી રહ્યા હતા પણ ગમે તેમ તો એ એમની પ્રક્રિયાઓ પરિમિત
હતી અને મત્ત પાડાયેલી એમણે આજેના તરીકેની તાકાત તેમ જ
સમગ્રના સુગમગીની મનાવ્યા પણ આ રખતે તો તેમની આ
અનુભવ-મોપની માત્ર ગાદી નવાઝખાને નામ જાગી, કેમકે એ રખતે
હિંદી નામ આ એમના ગ્ના સિનેર અનુભવ, રાત્રિ તેમ જ અમજ-
વાગા અન્ય અધિારીઓ રખા હતા નહિ જીન અને નિર્વ્ય ભામયેને
દાણે લડે આ પાંચવી રીત રીત વગસની દારૂદિહી જમા થઈ હતી
અપાર ઈ મોહનમિગને તો લડે આ માત્ર આ-નાર વગસ જ થયા
હતા ગેના દોરતે આવે ન્યાતે ન્યાપનાતે બને છે મોહનમિગને
આપનામા આના, તેની ગાદી નવાઝખાને જાપાનીઓની તેમ વિશે
રાકા થઈ

એમને થયું કે ગમે એમ, કેપ્ટન મોહનસિંગ જાપાનીઓની
સામે ગાજીય રમતોમા ટની નહિ રાક અને જાપાનીઓ એમને
હાથે જનારીને પોતાની મુગો અનુમાર હિંદી લડકગતે ઉપયોગ
કર્યા રહે

આ ખ્યાન ઉપગત જે ભતિએ વગ્યોથી અવનનતની મેવા
કરી હતી એ સગ નિગે જોઈ થ્યુ આની અમહાય અને વેન્વિમેર
દશામા એ વફાદારીના ગુણે એ સમજાગતે દેકા આપ્યો અને આવા
કોઈ દગમા નહિ જોડાનામો મફત નિર્ણય કર્યો પોતે તો આવા
દગથી જુદા રહેવું, એવું જ નહિ, પોતાની નીચેના માણુએ,
પોતાની ભતિના અન્ય માણુઓ તેમ જ પોતાના વિસ્તારમાંથી આવતા
અન્ય માણુએને ગેવા નથી જ રહેવાની મનાહ આપવાનો મફત
નિર્ણય કર્યો ગેમો પોતાની હુડીના માણુએને હુમ્મ આપ્યો
‘આના નામા જોડાના નહિ જીજા મારીને જોડાના માટે બગજારી
કરનામા આવે કે તમાર હાથે એમને જોગીએ દેવાનો હુમ્મ આપનામા

આવે તો તમે એ હુકમ માનતા ના. પાછા ફરીને એવો હુકમ
આપનારને જ ગાળીએ દેએ !

. એ રાત આખા હિંદી લશ્કરે ફરાર પાર્કમાં જ આવી ચડ્યાં
કરતાં ગાળી. તા. ૧૭મી ફેબ્રુઆરીની સવારે બધાં હિંદી લશ્કર
સીંગાપુર શહેર બહાર આવેલ નેસન હાવણીએ લઈ જવામાં આવ્યાં.
શાહ નવાઝખાં પણ એમના બટાલિયનને લઈને નેસન હાવણીએ
પહોંચી ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ બે-ત્રણ દિવસે મેજર કુછવારા અને
કેપ્ટન મોહનસિંગ નેસન હાવણીએ આવ્યા અને ફરીથી, એમણે
લશ્કરી અધિકારીઓને મળીને આઝદ હિંદ ફોજની યોજનાઓ
સમજાવી. શાહ નવાઝખાંએ આજે એ વાનનો અષ્ટ વિગ્રહ કર્યો.

વ્યવસ્થા અને સંચાલન

૨૧૧૬ નવાઝખાને આટલો વિરોધ હોવા છતાં યે એમની વ્યવસ્થા-શક્તિનો અન્ય હિંદી લશ્કરી અધિકારીઓને ખ્યાલ હતો. એ ખ્યાલ અનુસાર એમને ઘોડા દિવસ પછી સમગ્ર નેમૂન છાવણીના ઉપરી-અધિકારી તરીકે નીમવામાં આવ્યા અને આખી છાવણીની વ્યવસ્થા એમને હસ્તક સોંપવામાં આવી. એ વખતે સમગ્ર હિંદી લશ્કર નેમૂન, ણિદાવરી, સેલેટાર, છુલર તેમ જ ફાંછ વગેરે જુદી જુદી છાવણીઓમાં જુદું જુદું રાખવામાં આવ્યું હતું. આમાં સૌથી મોટી છાવણી નેમૂન હતી અને એમાં લગભગ ૨૦,૦૦૦ જેટલા સિપાહીઓ હતા.

આ છાવણીની સમગ્ર વ્યવસ્થા શાહ નવાઝખાને સોંપવામાં તો આવી, પણ વ્યવસ્થા માટે કેશી સગવડ ન હતી. આ છાવણી મૂળ તો ૮ થી ૧૦ હજાર સિપાહીઓ માટે હતી એને બદલે ત્યાં ૨૦ હજાર જેટલા સિપાહીઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. સફાઈ-ચોખ્ખાઈ માટે કશાં સાધન ન હતાં. પાણીનો જથ્થો હતો જ નહિ. દવાખાનાની

સરવશ નામની જ હતી અને હવે તે કદી જ નહિ હતી. લોકો
ભંડારીની પાછા ફરેલા લશ્કરમાં આવી પરિસ્થિતિને કારણે અગ્ર,
મધ્ય અને એત્રા રોએ ફેલાઈ ચૂક્યા હતા. વધારામાં હારેલા લશ્કરમાં
વિચિત્ર યોગ્યતાને કારણે સિલ્ક કે વસ્ત્રાનું નામ રહ્યું ન હતું.

આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં જે રાજ નવાજખાંએ તરત જ
વ્યવસ્થા સંભાળી લીધી. એમના મિત્રનસાર સ્વખાતે કારણે અન્ય
અધિકારીઓની મદદ એમને આનંદથી મળી હતી. સૌથી પ્રથમ
એમણે રોમનો સામનો કર્યો. જાવહીના વૈદ્યોદ્ય મંડળે એમને સારી
પેકે મદદ દીધી. ખાસ કરીને કર્નલ ચૌધરી. મેજર દિગ્ગી બક્ષ અને
મેજર ગિલાણી રાત-દિવસ એમની પડખે જોભા રહ્યા. હવાકારની
કથી વ્યવસ્થા ન હતી એટલે એમણે અન્ય અધિકારીઓને સાથમાં
લઈને એક ફંડ રાફ કર્યું. એમાં સિપાહીઓ પાસેથી પણ શક્તિ
મુખ્ય બખ્ખે-પાંચપાંચ ડોઝર લઈને કુલ ૨૫૦૦ ડોઝરનું ફંડ કર્યું.
એમાંથી દવાઓ લીધી; અને આઝાદ હિંદ સેનામાં જોડાનાર-ન
જોડાનાર કરી. જે બેદલાવ રાખ્યા વગર સારવાર આપવી શરૂ કરી.
થોડા જ વખતમાં જાવહીમાં રોગચાળાને કબજામાં લઈ લેવામાં આવ્યો.

આ પછી એમણે સેપર્સ એન્ડ માઇનર્સ વિભાગની મદદ
લીધી. આગળ વધતા લશ્કર માટે ખાદ્યો, ગોરયા, કામગાણી પુરુ
આંધી આપનાર તેમ જ પીડેદહ કરતા લશ્કર પાછળ રોકાઈને પુન,
રસ્તા તેમ જ અન્ય અવરજવરનાં સાધનોનો નાશ કરવાની ખાસ
તાલીમ આપવામાં આવતા આ ઈજનેરી વિભાગની મદદથી થોડા જ

એમના ખ્યાલ અસલ મુજબ જ હતા. વધારામાં એમણે આ જાવણીમાં આઝાદ હિંદ ફોજનો સફળ વિરોધ કરવા માટે અન્ય અધિકારીઓનો સાથ લઈને એક મજબૂત વિરોધ-પક્ષ ઊભો કરી લીધો.

પોતે તેમ જ પોતાનો પક્ષ આ રીતે વિરોધ કરી રહ્યા હતા છતાં એમણે પોતાના તરફથી કે સામા પક્ષ તરફથી કોઈ સિપાહી પર કશું દબાણ ન કરવામાં આવે એની ખાસ નજરદારી રાખી હતી. સૌને દબાણ વગર છૂટથી પોતાના વિચારો દર્શાવવાની એમણે પરવાનગી આપી હતી. આઝાદ હિંદ ફોજમાં ભેગાવું કે નહિ એ સૌની પોતપોતાની મુનસફી પર છાંટી દેવામાં આવ્યું હતું. અન્ય જાવણીઓમાં આઝાદ હિંદ ફોજમાં ભરતી માટે કંઈકે દબાણ થયું હશે, અથવા એનો વિરોધ કરનારાઓને નજરબંધ જાવણીઓમાં ફેરવવાના બનાવો બનવા પામ્યા હતા. પણ સૌથી મોટી આ નેસૂન જાવણીમાંથી એકેય માણસને નજરબંધ ફેરવવાનો બનાવ બનવા પામ્યો ન હતો.

આમ કરતાં ફેશ્વઆરી માસ પૂરો થઈને માર્ચ માસ આવ્યો. આ મહિનામાં બિદાદરી જાવણીમાં બંધી જાવણીઓના અધિકારીઓ એકઠા થયા અને એમણે આઝાદ હિંદ ફોજ ઊભી કરવાની વિચારણા બાદ ચાર ફરાવો કર્યા કે (૧) આપણે સૌ હિંદી છીએ (૨) માટે આપણે સૌએ આપણા મુલકને આઝાદ કરવા લડવું જોઈએ (૩) એ માટે આપણામાંથી આઝાદ હિંદ ફોજ ઊભી કરવી જોઈએ અને (૪) સૌ હિંદી સિપાહીઓએ એમાં સાથ આપવો જોઈએ.

જાવણીમાંના સૌ સિપાહીઓની બધી આપવા માટે જાવણીના ઉપરી-અધિકારી તરફ આ ફરાવો શાહ નવાજખાં પામે આવ્યા. એમનો આ સેના સામે વિરોધ હતો, તો યે એમણે આખી જાવણીના

આ વિચારણાઓમાં શાહ નવાજખાને લાગ્યું કે એમના આટ-
આપના વિરોધ છતાં યે આઝાદ હિંદ ફોજ ઊભી થાય જ ન, ત્યારે
સારો ગતો એ છે કે (૧) ઉપરી-અધિકારીઓએ આઝાદ હિંદ
ફોજમાં ભેગાઈ જવું (૨) ત્યાં ગંડીને યુદ્ધકેદીઓની નભાગ મળવી
તેમ જ એમને બરાબર રક્ષણ આપતા ગહેવું (૩) જાપાનીઓ આઝાદ
હિંદ ફોજનો અવગો ઉપયોગ કરે તો એમનો સામનો કરવો અને
તેમને એમ કરતા અપ્રમદના (૪) ને એમ લાગે કે આઝાદ હિંદ
ફોજનો કોઈ પ્રભાગ જાપાનીઓના હાથમાં રૂસાઈ પડ્યો છે તો
એને આ ગરીબ વગવિખેર કરીને આઝાદ હિંદ ફોજને તોડી નાખવી

આ નિર્ણય કર્યો તે જ દિવસે બપોર બાદ શાહ નવાજખાએ
એમના મિત્રો મઠા અન્ય મુસ્લિમ અધિકારીઓને એક મસ્જિદમાં
એમના ના, પોતે શા માટે આઝાદ હિંદ ફોજમાં ભેગાં કે એનાં
તેમની પાસે કારણો ગૂંથ્યાં અને મધ્ય, કે 'તમારે આઝાદ હિંદ
ફોજમાં ભેગાં કે નહિ એ તમારી ચોતાની જ મુનસફી પર ડાકું
છું હરે આપણને માથે રહેના દેવામાં નહિ આવે એવે ચોક્કસ તમારી
પામેથી હું ખાતરી માગું છું કે તમે જાપાનીઓના કોઈપણ દમાલ
કે જુનમને તામે ચળે તમારી મરજી વિરુદ્ધ આઝાદ હિંદ ફોજમાં
ભેગાનાની હા પાડ્યો નહિ '

મસ્જિદમાં એમના ઘરેના સૌ મુસ્લિમોએ આ વાત કબૂલ કરી
અને એ કમૂનાતના ચિહ્ન તરીકે મુસ્લિમ ધર્મ વિધિના બોન 'દુઆ-
એ' પોકારીને મો જુદા પડ્યા

જૂન માસની શરૂઆતમાં કંપ્ટન મોહનમિત્રે ચોતાને મુકામે
મોગ મોગ અધિકારીઓને હિંદી સ્વાતંત્ર્ય મંથના સંમેલન અંગે
નિયાતગુ મના બોલાવ્યા શાહ નવાજખા પણ ત્યાં ગયા ત્યાં કંપ્ટન
મોહનમિત્રે યોજના મૂકી કે હિંદી યુદ્ધકેદીઓ તરફથી એ સંમેલનમાં

કુલ ૯૦ પ્રતિનિધિઓનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરવું, એમાં ૩૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહે અને ૬૦ પ્રતિનિધિઓના ગ્રોકસી મન રજૂ થાય.

શાહ નવાઝખાને આ વિચારણામાં વધી લાગ્યો. તેઓ પોતે ફોજમાં જોડાવા તૈયાર થયા હતા, પણ એમને હજી જાપાનીઓના ઇરાદા વિષે એવીને એવી જ આશંકા આતુ હતી. એમને થયું કે બેન્કોક સંમેલનમાં જાપાનીઓ હિંદી યુદ્ધકેદીઓને વધારે વચનોથી બાંધી લેશે, માટે એમાં આપણે ભાગ ન લેવો, પણ સંમેલન બરાઈ મયા બાદ જાપાનીઓ એ સંમેલનમાં કેવી નિષ્ઠા બતાવે છે એ જોવા બાદ આગળ વધવું.

આ મુદ્દો દીકરીક ચર્ચાસ્પદ બની ગયો અને તેના પર ગરમા-ગરમ ચર્ચાઓ થઈ. પરિણામે દરેક જાવણીમાંથી કેટલા પ્રતિનિધિઓ ખસંદ કરવા એ વાત પર ગેરસમજ જોવા થઈ ગઈ અને કાંઈ માર્ગ ન નીકળતાં શાહ નવાઝખાં હસ્તકની આખા મલાયામાં સૌથી મોટી નેશન જાવણીમાંથી માત્ર એક જ પ્રતિનિધિ આપવામાં આવ્યો અને ગ્રોકસી મન આપવાની યોજાઈ ના પાડવામાં આવી.

બેન્કોક મુકામે જૂન માસની ૧૫-૧૬-૧૭ તારીખ દરમિયાન પૂર્વ એશિયાના લગભગ દરેક પ્રદેશના પ્રતિનિધિઓનું સંમેલન મળ્યું. એ સંમેલનમાં હિંદી યુદ્ધ કેદીઓના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર રહ્યા અને ત્યાં હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આ સંમેલનમાં સંઘની કારોબારીની આગેવાની નીચે આઝાદ હિંદ ફોજની સ્થાપના કરવાનું નક્કી થયું, આ ફોજ હિંદની આઝાદી અર્થે જ લડે એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું. એ સંમેલનમાં જાપાન પાસેથી વિધિપૂર્વકની જોગાધરી માગવામાં આવી કે પ્રિટિય સસ્ત-નતથી હિંદ જુદું પડે એ જ ક્ષત્રે જાપાની સરકારે દિલ્લા સાર્વ-

ભૌમત્વનો સ્વીકાર કરવા, તેમ જ હિંદના નવમા કોઈ પણ જાતની ગંભીર, આર્થિક કે વસ્તી અવગતિ ન કરવા

બેન્કોક મુકામે આ બધું નક્કી થયું, પણ કેટલું મોહનસિંહને ત્યાં થયેલી ચર્ચાઓ તેમ જ ત્યાં ગાહ નવાઝખાને લીધેલા વધારાને કારણે જોગસમજ વધતી ચાલી આરી જોગસમજ વચ્ચે શાહ નવાઝખાને નેસન છાવણીનું મથાલન સલાળવું ન ગમ્યું, આથી એમને એ કમમાથી મુક્ત કરીને મનાયામાં આવેલ હિંદી મુદ્દાઓની બધી છાવણીઓની દેખરેખ ગમનાનું સોંપનામાં આવ્યું

આ જોકવાણ અનુસાર જૂન માસની ગરબાતમાં જ ગાહ નવાઝખાં એક મુદ્દા દ્રેષ્ટનમાં બેસીને મહાયાના મધ્ય ભાગે આવેલ નુબાયા હુમ્પુર આવ્યા અહીં આવનાવેલ એમની બરગથા-શક્તિને ખ્યાલમાં લઈને જાપાની અધિકારીઓએ શાહ નવાઝખાને મથાલમાં આવેલ હિંદી મુદ્દા-કેદીઓની બધી છાવણીઓના કમાન્ડર-હિપરી અધિકારી નીમ્યા એ ન્યાને રીને એમણે મથાલમાં આવેલ મધી મુદ્દા-કેદી છાવણીઓમાં ફરવાનું હતું અને મુદ્દા-કેદીઓના વાધાવિરોધો કુઆલા હુમ્પુર મુકામે જાપાની મુખ્ય મથક રજૂ કરનાના હતા અહીં પણ પોતાના દેશબાઈઓની આ રીતે મેવા ફરવાનો મોકો મળ્યો એથી શાહ નવાઝખાં ખુબ દુઃખ અને આનંદથી એ તમ ઉપારી લીધું

પણ અહીં એમને જાપાનીઓ સાથે તમ કરવાનું હતું, જેમના વિચારો, વર્તન વગેરે તદ્દન જુદા હતા એમણે આ સ્થાન સલાળવું એ પડી થોડાક જ દિવસોમાં એવા એક પ્રસંગ જોવો થઈ ગયો

શાહ નવાઝખાં હજી કુઆલા હુમ્પુર હતા ત્યાં જ જાપાની મુખ્ય મથક તદ્દથી એમને હુકમ મળ્યો કે તમારી છાવણીએ જાપાનીક ગેરીઝન કમાન્ડર આવે છે એમને તપાસ કરવા અર્થે ત્રી મુદ્દા-કેદીઓને એકઠા કરો

આની તપાસ વખતેવખત થાય, એટલે ગમમ મુજબ શાહ નવાઝખાને સૌં યુદ્ધ-કેદીઓને એકઠા કરી જાપાનીઝ ગેરીઝન કમાન્ડર આવ્યા, એમણે યુદ્ધ-કેદીઓની તપાસ કરી અને નાનકડું ભાષણ કર્યું. શરૂઆતમાં મામાન્ય રીતે કહીને પાછળથી એમણે કહ્યું ‘હું તમને સૌને આનંદ આપુ છું અને તમે મૈ માગ સચાનન નીચે આવ્યા છો એ જાણીને હું ખુશ થયો છું અને જાપાનીઝો તમને યુદ્ધ-કેદીઓ માનતા નથી, પણ એગિરાવાસીઓ તરીકે ભાઈઓ જ માનીએ તો એ જાપાની પ્રજાની એવી તીવ્ર ઉમેદ કે કે નમે હિંદીઓ, તમારા મુખક હિંદની આઝાદી વડેનામાં વડેની તદ્દ પ્રાપ્ત થશે પણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે અન્ય જોઈએ અને એના પામે હથિરાગે જોઈએ હથિરાગ પૂર્ણ પાડના માટે અને તમાગ માટે જોઈવણ કરી લીધી છે અને એ માટે તમને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાની પણ વ્યવસ્થા કરી ગઈ છે ’

આ સાંભળીને શાહ નવાઝખા નવાઈ પામી ગયા એમને થયું કે આ તો યુદ્ધ-કેદીઓમાંથી મીઠી યુદ્ધલગ્ની શરૂ કરવામાં આવી તરત જ એમણે જાપાનીઝ ગેરીઝન કમાન્ડર પામે એમના આ ભાષણ બદલ વાધો લીધો અને કહ્યું, કે ‘હિંદની આઝાદી મેળવતી એ હિંદીઓનો પ્રશ્ન છે અને એ માટે પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓ તેમ જ હિંદી લશ્કરમાંથી હિંદી અધિભરીઓ પ્રજાન કરી જ રહ્યા છે તમને જાપાનીઓને આ રીતે હિંદી યુદ્ધ-કેદીઓને હથિરાગ ઉપડાવના માટે દનાણું કરનાતો કોઈ જ અધિનાગ નથી ’

જાપાનીઝ ગેરીઝન કમાન્ડર આથે દીકરી- ચચા થઈ પડી ચચાને જાતે જાપાની અક્ષર શાહ નવાઝખાનો મુદ્દો અમન્યા, એમણે શાહ નવાઝખાની વાત સ્વીકારી અને હવે પછી આ રીતે હિંદી યુદ્ધ કેદીઓને કરી સમ નાન ન કરનામાં આવે તેમ જ તેમની પાસેથી લેવામાં આવતી મજૂરી જ પ્રગતિમાં આવતો એવું કહેવામાં આવ્યું.

કુઆથા લુમ્પુગમા આ નિર્ણય લેવાયો, પણ એની હજી બીજી સ્થળે જાય ચર્ચ ન પતી મનાયામાના નેત્રી એબ્લાન વિભાગના સેરેબાન શરૂની જાવણીમા કોઈ જાપાની અફસરે આ રીત જ યુદ્ધ-કેદીઓને હથિયાર આપવાની તેમ જ હથિયારોની ઝળવણી આપવાની વાત કરી હતી ત્યાના હિદી યુદ્ધ-કેદીઓએ એની સામે વાઘો લીધો અને ખાસ કરીને કેમ્પના ઉપરી લફ ગુનામ મહમદે સમળ વિરોધ દર્શાવે.

જાપાનીઓ આવે વિરોધ સાબળાને ક્યા ટેનાયા હતા? એમણે જાવણીની ચાર ફૂટી મશીનગનો ગોઠરી દીધી કેમ્પના ઉપરી લેફ્ટ ગુલામ મહમદને ટાટીમા પૂરી દીધા અને યુદ્ધ-કેદીઓને હુકમ સભળાવી દીધો કે હથિયારા ઉપાડીને અમે આપીએ તે તાલીમ લેવી કે નહિ એનો નિર્ણય ૨૪ વ્લાકમા આપી દેજો જો હા પાડો તો ઠીક છે, પણ એ પછી એ તમાગે વિરોધ આનુ રહેશે તો એકએમને ગોળાઓ દેવામા આનરો.

શાહ નવાજખાને કુઆના લુમ્પુગમા આ બનાવની ખબર પડી. તરત જ એ કુઆથા લુમ્પુગના જાપાની વડા મથક તરફથી આ બાબ તમા કરવામા આવેલો નિપુણ પોતાની સાથે લઈને સેરેબાન કોપડયા. સેરેબાનમા કટોકટી બગાડ ટોચે પડેથી ગઈ હતી એ વખતે શાહ નવાજખા ત્યા આવી પહોંચ્યા ત્યાની જાવણીના જાપાની અફસરોને મળ્યા અને આ સમયે અમજનર આન્દરી કુઆથા લુમ્પુગનો નિર્ણય સાથે હતો છતાં એ અહીના જાપાની અમરોને અમજનવાની એટલી માયાકૂટ એમને કરી પડી માડ માડ એ અમરો માન્યા, જાવણી પરથી મશીનગનો ઉઠાવી લેવામા આવી, લેફ્ટ ગુનામ મહમદે ટાટ-ડીમાથી મુક્ત કરવામા આન્યા અને હવે પછી હિદી યુદ્ધ-કેદીઓને લશ્કરી તાલીમ નહિ આપવામા આવે એની બાકેશ્વરી આપવામા આવી.

આ પત્રી શાહ નવાઝખા મવાયામા આવેલ હિદી યુદ્ધ-કેદીઓની એકઠાક ડાવણીએ ફરી વળ્યા, ત્યાંના જાપાની અફસરોને સમજાવટ સહિત કુઆયા હુમ્પુરના નિર્ણયની જાણ કરી અને બેઠેથી હિદી યુદ્ધ-કેદીઓને લશ્કરી તાલીમ નહિ આપનાના વચન મેળવ્યા.

લશ્કરી તાલીમનો પ્રશ્ન પત્યે ત્યાં કુઆયા હુમ્પુરની ડાવણીમા એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ત્યાંના જાપાની અફસરોએ હિદી યુદ્ધ-કેદીઓને ડાવણીની શિસ્ત જાળવવા માટે જાપાની ફૂટ-ડ્રીન કમવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. જાપાની ફૂટ-ડ્રીનમાં હુકમના ગળ્લે જાપાની અને મવામ પણ જાપાની અદાથી ભરવાની.

શાહ નવાઝખાએ આની સામે પણ્લાવે નોંધાવ્યો અને હિદી યુદ્ધ-કેદીઓ એ હુકમને નહિ અનુમટે એમ જણાવી દીધું. જાપાની અધિકારીઓને આ વાતનો પણ્ સ્વીકાર કરવો પડ્યો. 'શાહ નવાઝખાં આ બાગનમાં વિજયી નીવડ્યા અને હિદી યુદ્ધ-કેદીઓને માટે ડાવણીની શિસ્ત અંગે હિદી ડ્રીન જ ચાલુ રહી, ત્યારે નવાઝખાની વાત એ હતી કે એ યુદ્ધ-કેદીઓ તેમ જ તેમના આખા મુલક પર ગજ ભોગવતી ડામના પ્રતિનિધિઓ સમા અંગ્રેજ યુદ્ધ-કેદીઓ ગૂનમાં જાપાની હુકમ ઝીલીને જાપાની ડ્રીન અનુસાર કામ ભરી ગયા હતા અને જાપાની અદાથી મવામ ફરી રહ્યા હતા.'

આ બધા ડેજ-મ-ડેજના અવહારમાંથી ઊભા થના પ્રશ્નો થયા. આ મિવાય એક મુદ્દો ભારે કટોકટીનો બની ગયો.

એ જ વખતે શાહ નવાઝખાંએમના મુખ્ય મંત્ર કુઆયા હુમ્પુરથી બહાર અન્ય ડાવણીઓની મુવાકાન માટે પ્રવામે જા દના પાછળથી જાપાની અફસરો ત્યાંની ડાવણીને આવ્યા અને બોમ્બે નેપર્સ એન્ડ માઈનર્સ યુદ્ધ-કેદીઓમાંથી ૨૩ જાળને પકડી ગયા એમના પર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો કે તમે બ્રિટિશતરી માગ્યો હો.

આ ત્રેવીશમાંથી પણ અમુકને એમણે બુદ્ધ તારવ્યા, એમના ગુનાના બદલામાં તેમને ગોળીએ દેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો અને તેમના આખરી મૃત્યુખત પર સહી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

આ બુદ્ધ-ફેદીઓને ગોળીએ દેવાને થોડાક જ સમય બાકી હતો ત્યાં શાહ નવાઝખાં પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા. છાવણીમાં આવીને એ કોભા રહ્યા ત્યાં એમના સાથ નીચેના અધિકારીઓએ આ બાબતની એમને જાણ કરી. એ જ ક્ષણે શાહ નવાઝખાં ત્યાંથી સીધા જાપાની બુદ્ધ-ફેદેરીએ પહોંચ્યા અને જાપાની અફસરોને કહ્યું, કે ‘મારા સિપાહીઓ મને પાછા સે.પો. મને છાવણીનો ઉપરી અધિકારી નીમવામાં આવ્યો છે; એટલે સિદ્ધાંતની રૂએ મારી જાણુ બદલ તમે મારી દાય નળેના અધિકારીઓ સાથે આવું ગંભીર કામ પતાવી શકો નહિ અને મારા સિપાહીઓને આ રીતે બારેબાર લઈ જઈ શકો નહિ.’

જાપાની અફસરો આવા અધિકાર, આવા સિદ્ધાંત અને આવા ન્યાયને ક્યાં સમજનારા હતા ? એમણે ચોખ્ખી ના પાડી એટલે શાહ નવાઝખાં આખરી નિર્ણય પર આવીને સંભળાવવું પડ્યું કે તો મારે મારા હોદ્દાનું રાહતમાં આપવું પડશે.

આ વાતથી જાપાની અફસરો કંઈકે પાછા હટ્યા અને કહ્યું, કે ‘૨૩માંથી ૧૫ સિપાહીઓને તમે પાછા લઈ જઈ શકો છો, પણ બાકીના આફતે તો અમારે ગોળીએ દેવા જ પડશે; કેમકે તેઓ તો અતિ ખ્રિસ્તિયતરફી વક્ષણ ધરાવનારા માણસો છે, તેઓ જાપાની બુદ્ધ-ફેદીઓ ખની ચૂક્યા છે, તો એ તેઓ કહે છે કે અમે ખ્રિસ્તિય સરકારને વક્ષાદાર રહેવાના સોગંદ લીધા છે; એટલે હજી એ, એ સોગંદ અનુસાર અમારું વક્ષણ ચાલુ રાખશું. આવા ફિદીઓને અમે છવતા નહિ જ છોડીએ !’

શાહ નવાઝખાં સામે ભારે કઠિન કાવડો બિતો થઈ ગયો.

છતાંયે એમણે પૂરેપૂરી સમજાવટ અને ગૌરવથી કામ લીધું. જાપાન અફસરોને તેમણે સમજાવ્યું કે આવા સોગદનો અર્થ હિંદમાં ગો થાય છે અને હિંદી લશ્કરમાં કાઈ સિપાહી ગુનો કરે તો તેના પર તપાસસમિતિ બેસાડીને ગુનો પુરવાર થાય પછી જ આવા પગલાં લેવા શકાય છે.

જાપાની અફસરોને હિંદી રીત-રિવાજોમાં કાંઈક ખ્યાલ મનમાં બેઠો એટલે શાહ નવાજખાંએ ખાતરી આપી કે એ સિપાહીઓને મારે હવાલે મોંપી દો, હું જોમના પર હિંદી લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે તપાસસમિતિ બેસાડીશ અને એ તપાસમાં તેનો ગુનો પુરવાર થશે તો હું પોતે જ તમારે હવાલે મોંપી દઈશ.

આખરે જાપાની અફસરો શાહ નવાજખાંની વાત માન્યા, ત્રેવીસે ત્રેવીસ હિંદી સિપાહીઓ શાહ નવાજખાંને પાછા સુપરત કર્યા, શાહ નવાજખાં એમને પાછા લઈને પોતાની જાનલુઓ આપ્યા, અહીં તેમના પર તપાસસમિતિ બેસાડી અને એ તપાસમાં તેઓ નિર્દોષ પુરવાર થતાં મોંને છોડી મૂક્યા. જાપાની અફસરોએ આ વાત વિના ફિરોઝે સ્વીકારી લીધી.

આ રીતે વખતોવખત જાપાની અફસરો સાથે હાવા-જવાની અથોમાથ શાહ નવાજખાં ગોકેએક જાવલુઓમાં દિંદી સિપાહીઓને વધારેમાં વધારે સુખ-સગવડ અપાવવા મહેનત કરી રહ્યા હતા. જોમના લશ્કરની જાવલુઓમાં યુદ્ધ-કેદીઓને જેની અગવડો મળી હતી તેની પૂર્વ એગિયાની કાઈ જાવલુઓમાં મળી ન હતી.

એ વખતે ખાગરની પૂરેપૂરી તળી હતી, એ વખતે એમણે યુદ્ધ-કેદીઓને ચારામાં ચારો ખોરાક અપાવ્યો હતો. યુદ્ધ-કેદીઓને લાગ્યે જ મજે જેની વસ્તુઓ ઈંદ્રાં, માઝીઓ, ફૂટકાં અને શાકભાજી તેઓ મારી પેરે અપાવી શક્યા હતા.

સિપાહીઓ માટેની સગવડો મેળવવા સારુ એમને કામ જપાની અફસરો સાથે પાડવાનું રહેતું, જેઓ કદી સામા માણસનું સ્વમાન જળવવાનું સમજ્યા જ ન હતા. આથી કેટલીયે વાર શાહ નવાજખાને એમનાથી યે હેડલા દરબખના જપાની અફસરોને હાથે અપમાન સહન કરવાં પડતાં, પરંતુ પોતાના દેશ-ભાઈઓ માટે જો સહન કર્યું જતા.

પોતે અપમાન સહન કરતા, પણ હિંદી સિપાહીઓનો જપાનીઓ ક્યાંયે ગેરરૂતે હિપયોગ ન કરી જાય એ માટે ઝગડતા રહેતા. અને કેટલીક વાર તો મામલો કટોકટીની હદે પહોંચી જતો તો યે જરા યે જો ખચકાતા નહિ.

આ રીતે ઝગડતાં ઝગડતાં કાયમ એમણે પોતાના દેશની તેમજ દેશભાઈઓની આગર તેમ જ મોભો જિંયા જળજી રાખ્યાં હતાં અને સફેદ આમડીવાળા યુરોપિયનોની જેમ પીળી આમડીવાળા જપાનીઓ હિંદી સિપાહીઓ પર પોતાના રંગની ઐષ્ટતા સ્થાપવા આવે તો હરેક પ્રસંગે તે સામનો કરતા.

આ બધા પ્રસંગો તો એમના હરકતની છાવણીઓના તેમ જ સિપાહીઓના થયા. જો પ્રદેશની બહાર પણ તે જપાનીઓ સાથે ઝગડવા કરેના.

મત્તાવાના યુદ્ધ દરમિયાન સિટિસ લસ્ટર જ્યારે પાણું લેવા બગર મઢીઓ વાળાને પીછેહઠ કરી રહ્યું હતું ત્યાં એમણે કેટલા યે હિંદી સિપાહીઓને મત્તાવામાં પાછળ મૂકી દીધા હતા. આમાંના કેટલા યે ત્યાં પરણી ચૂક્યા હતા અને ત્યાંના નાગરિક જનીને જુદા જુદા ધધામાંથી પોતાનું સુજ્જાન આનંદથી ચલાવી રહ્યા હતા, આમાં હિંદી સિપાહીઓ જપાનીઓની નજરે ચડ્યા અને તેઓ એમને પકડી પકડીને પાછા છાવણીઓમાં લાવવા લાગ્યા.

અબ્દુલ મનઝમ નામના એક હિંદી સિપાહીને રેડેઆમ રેલ્વે

યુદ્ધ-કેદીઓ પાસેથી મધ્યમસરતુ જ મજૂરીનું દામ લેવાતું હતું અને એના બદલામાં તેમને નિયમિત પગાર ચૂ વવામાં આવતો હતો.

ચાક્રપાક્યા યુદ્ધ-કેદીઓના મનની ષડ્યુત્તર અર્થે મારી પેરે ગોડવણો તેમણે ઊભી કરી હતી તેમના પોતાના ગોખ અનુસાર તેમણે છાવણીઓમાં ગતગમનના આધનો વગાડ્યા હતા અને યુદ્ધ-કેદીઓ હોટી, ફૂટબોલ વગેરે રમતો હમેશા રમતા છાવણીઓમાં સીનેમા દ્વારાને જતાવવામાં આવતા, અને યુદ્ધ-કેદીઓ પડાવ જઈને શહેરના સીનેમામાં દસ મેન્ટની ટિકિટ નઈને સીનેમા જોઈ જતા.

સિપાહીઓને બહાર રંગા જતું હોય તો રાજ સવારના દનથી બપોરના આગ સુધી તેમના વિભાગના ઉપરીની ચિઠ્ઠી લઈને જવા દેવામાં આવતા. રજાને દિવસે અધિકારીઓ શહેર-નામકામાં ગમે ત્યાં જઈ શક્તા અને પોતાના નાગરિક મિત્રોને સ્વારના દસથી મધરાત સુધીના સમયમાં વિના રોકાઈ મળી શક્તા.

શુક્રવારને દિવસે મુસ્લિમ સિપાહીઓને મસ્જિદમાં જઈને નમાઝ પઢવાની છૂટ હતી અને રવિવારને દિવસે હિંદુ તેમજ શીખ-સિપાહીઓ પોતપોતાના ધાર્મિક આતોમાં જઈને પ્રાર્થના કરી શકતા.

આ મવી મગરડો સિપાહીઓ બહુ આનંદી બોગડ્યા કરતા, પણ આ બંધી સગડો મેજવવા માટે ચાલ નવાજખાને શી શી મુસીબતો વેઠવી પડતી હતી એનો બહુ આપાને ખ્યાલ રહેતો.

આ માટે તેમને ગત-દિવસ જોયા પછી આખા મનાયામાં એક છાવણીએથી બીજી છાવણીએ લખતું પડતું એ વખતે મનાયામાં અવરજવગના સાધનો નહિ જોવા જ હતા એટલે એમને માલ-ગાડીના ડબ્બામાં બેસીને રાત-દિવસ જોયા પછી શુપાફરી કરવી પડતી. એમાં ક્યારે ખાવા મળે ન મળે એવા પ્રસંગો બની જતા.

સિપાહીગો માટેની સગરડો મેળનવા ચારુ એમને કામ જાપાની અફસરો માથે પાડવાનું રહેતું, જેઓ કદી આમાં માણુમનું અમાન જાળવવાનું સમજ્યા જ ન હતા. આથી કેટલીયે વાર શાહ નવાઝખાને એમનાથી યે હેડલા દરજ્જાના જાપાની અફસરોને હાથે અપમાન સહન કરવા પડતા, પરંતુ પોતાના દેશ-બાઈઓ માટે જો સહન કર્યું જતા.

પોતે અપમાન સહન કરતા, પરંતુ હિંદી સિપાહીઓનો જાપાનીઓ ક્યાયે જોગગતે ઉપયોગ ન કરી જાય એ માટે ઝગડા ગહેતા અને ફગ્લી વાગ તો મામનો ડોઝીની હડે પહેચી જતો તો યે જરા યે જો ખચકતા નહિ.

આ રીતે ઝગડા ઝગડા કાયમ એમરે પોતાના દેશની તેમજ દેશબાઈઓની આમર તેમ જ મોબો જિયા જાળવી રાખ્યા હતા અને સફેદ આમડીનાગા યુરોપિયનોની જેમ પીળી આમડીવાળા જાપાનીઓ હિંદી સિપાહીઓ પર પોતાના ગુની શ્રેષ્ઠતા આપના આરે તો હરેક પ્રમગે તે સામનો કરતા.

આ મધ્ય પ્રમગે તો એમના દરુ કની છાવણીગોના તેમ જ સિપાહીગોના થયા એ પ્રદેશની મહાર પાણુ તે જાપાનીઓ નાથે અડધા કરના.

મનાયાના યુદ્ધ દરમિયાન સિટિલ લાન્ડર ન્યારે પાણુ જોયા નગર મુઢીઓ વાળાને પીટેહક કરી ગયું હતું ત્યારે એમને કુદા યે દિંદી સિપાહીઓને મનાયામાં પાછળ મુઢી દીધા હતા. આમાંના કુદા યે ત્યા પગણી ચૂમ્યા હતા અને ત્યાના નામગિર જનીને જુદા જુદા ખંધા-મધી પોનાનું ગુજાન આનંદથી ચલાવી ગયા હતા, આમાં દિંદી સિપાહીગો જાપાનીગોની નજરે ચડ્યા અને તેઓ એમને પમ્ડી પમ્ડીને પાછા છાવણીગોમાં લાવરા લાખા.

અન્ડુન મનાયમ નામના એક રિલ નિપાહી રેરમામ એવે

રોશને ચાની દુનન ની હતી અને ગેમાથી એનું ગુન્ગન ચલાવતો હતો. આ સિપાહીને નવાનીઓ એની દુકાન એમ ને એમ મુખર્વાને પકડી આવ્યા અને એ કિસ્મા તાલ નવાઝખા પામે આવ્યો તમ એમણે આની સામે ત્રાધો ઉતાર્યો અને આવા સિપાહીઓને પાછા નહિ વધે આવવા માટે જલપાની અકમળે સાથે સમગ્રવટ આગી, આખર આ સતમા પણ જલપાની અકમળે એમની વાન મની, અબ્દુલ મતજમને પ્રડા મર્યો અને એ પડી આવા બીજા ઘણે હિંદી સિપાહીને પાગ ત્રસતીમા પડી આવવાનું ફાંડી દીધું.

હિંદી સિપાહીઓથી આગળ વધીને એમણે ત્યા વસતા હિંદી નાગરિકો તમ પણ હૃદય આપ્યું હતું. જલપાનીઓએ આનીને સ્થિતિ નાણા-ચલાવ મધ કરી દીધું હતું અને એને જાહેર ખાત્ર મુદ્દકાનીન જલપાની કામચલાઉ નાણા-ચલાવ શરૂ કર્યું હતું. મુદ્દને કારણે સ્વન્ય વેપારી મળધો મેગવિજેન ચાંગસા હતા આ કારણે વસ્તુઓના ભાવ અત્યંત ઊંચા ચડી ગયા હતા અને હિંદી પ્રજાઓને તકન નિગધાર બનીને રખડી ગયા હતા, તેમ જ જૂખના દુન્યે ટપોટપ મોને મરી રહ્યા હતા કુઆવા લુમ્પુગમા હિંદી વસતીનો મોટો વિસ્તાર હતો.

શાહ નવાઝખાની નજરે તેમની આ અન્નવિહોણી દશા પડી એમણે પોતાના સિપાહીઓ માટે ખાવા-પીવાની સુખમળવડ ઊભી કરી હતી એની સામે આ દુખ દિવમાં ખૂબ લાગી ગયું એમણે એ વિષે પોતાના સાથી અકમળે તેમ જ સિપાહીઓ સાથે આ વિષે ચર્ચા કરી જોઈ અને અવાડિયામાં એક વખત ઉપવાસ કરીને જયપુ અનાજ હિંદી પ્રજાઓને આપવાનું નક્કી કર્યું. આ રીતે અકમળે આના એ- દિવસનું ખર્ચાવધુ ગનાજ એક જૂની સમિતિ સ્થાપીને તેમને મોપવા લાગ્યા અને હિંદી નિગધારોની એક અત્યંત જાવણી બોલીને ત્યા મોદયા લાગ્યા કરવા પે હિંદીઓના જન ખચવા પાગ્યા.

થોડા સમય બાદ જાપાની વડા અફસર આ છાવણીએ આવી પહોંચ્યા અને તેમણે શાહ નવાઝખાંની આ યોજના જોઈ. એ યોજના એમને ખૂબ જ અસર કરી ગઈ અને તેમણે શાહ નવાઝખા હિંદી નિરાશ્રિતો મારે જે છાવણી નભાવતા હતા એને મારે દર માસે ૨૦ ગૂણી ઝોખા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

આ રીતે જૂન માસથી માંડીને સપ્ટેબર માસ સુધી શાહ નવાઝખાં સુદર રીતે હિંદી યુદ્ધ-કેદીઓની છાવણીઓનું સંચાલન કરતા રહ્યા.

આઝાદ હિંદ ફોજમાં

રૂપેબર માસમાં આઝાદ હિંદ ફોજની રીતબર ગ્થાપના કરવાની હતી તેથી જોમને પાછા સોંગાપુર જોવાની લેવામાં આવ્યા તેજો સોંગાપુર આવ્યા કે સપેબરની પહેલી તારીજે જોમને ૬ સફગવ, લેફ ઢીનો વગેરે અન્ય ચાર અફસરોની સાથે આઝાદ હિંદ ફોજના સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો.

આઝાદ હિંદ ફોજના રીતબરના કામ સાથે સાહ નવાઝખાજે સોંગાપુર આવનારેત પ્રથમ કામ મુલ્કશ્દીજોની બધી જ ડાવગીજોની મુલાકાત લેવાનું કર્યું લગભગ બધી જ ડાવગીજોમાં જોમના મિત્રો હતા અથવા જોમના પ્રાતના સિપાહીજો હતા આ પત્રીયે જોમને જના સુધી સોંગાપુરમાં રહેવાનું ચકુ ત્યા સુધી નિશમિન જો ડાવગીજોની મુનામતે જતા, શ્દી-સિપાહીજોના વાધા-વિરોધ આભગતા, જોમને મારે માર્ગ મદદી આપના, આઝાદ હિંદ ફોજના અફસર તરીકે પોતાને સાથ-ખગચીના નાણા જોમને મારે છૂટી વાપરના તેમ જ કપડા અને દવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપના.

તેમના આવા કામનો એક કિસ્સો નોંધપાત્ર છે. બીજી બલુચ રેજિમેન્ટના જમાદાર મીઝેમાન યુદ્ધકેદી હતા અને માંદા પડ્યા હતા. કોંકટરોએ એમને તપાસ્યા તો જઠરમાં ચાંદુ પડી ગયેલું દેખાયું અને ફેંસલો આપ્યો કે દરદી નહિ બચે. ખરી રીતે એમને લાંબી સારવાર અને સારાં દવાદારની જરૂર હતી, પણ યુદ્ધ-કેદીઓ માટે કોણ ફાજલ પાડે તેમ હતું ? શાહ નવાઝખાંના ધ્યાનમાં આ કિસ્સો આવ્યો. એમણે દરદીને પોતાને હસ્તક સોંપવા માગણી કરી, જમાદાર મીઝેમાનને તેઓ પોતે જે બંગલામાં રહેતા હતા ત્યાં લઈ આવ્યા અને સારી સારવાર આપવી શરૂ કરી. એકધારી ચાર માસની સારવાર અને પૂરતાં પોપણુને અંતે જે દરદી દુનિયામાં શેડા દિવસનો જ મહેમાન બન્યો હતો એ તદ્દન સાબર થઈ ગયો અને એ વખતે એ એની રેજિમેન્ટ યુદ્ધ-કેદીની ધારણી હતી ત્યાં જઈને પાછો જોડાઈ ગયો.

આવો એક જ દાખલો નહિ, પણ બીજા પણ કેટલાયે દાખલા અપની ગયા હતા, જેમાં શાહ નવાઝખાંએ પોતે જ રાતોના ઉબગરા કરીને દરદીઓની સારવાર કરી હોય અને તેમને સાબર કરી પાછા મોકલ્યા હોય.

સોંગાપુરમાં આવ્યા બાદ નવ દિવસે એટલે સપ્ટેમ્બર માસની દુબી તારીખે એમને આઝાદ હિંદ સેનાના મેજરને હોદ્દે મકાવવામાં આવ્યા અને સવા માસ બાદ જોડટોબરની ૧૫મીએ લેફ્ટ. કર્નલને ઊંચે હોદ્દે મફ્તવામાં આવ્યા. આ હોદ્દાનો સહિત શાહ નવાઝખાં આઝાદ હિંદ કોજના મુખ્ય મથકે કામ કરી રહ્યા હતા. પણ ત્યાર બાદ, જે કામ માટે યુદ્ધ પહેલાં એમના ઉપરી અધિકારીએ એટલા શાહ નવાઝખાંને એમના આખા બટાલિયનમાંથી જુદા તારવીને હિંદ શેકડી રાખ્યા હતા, અને મક્કાવાથી વારંવાર એમના મુઠે માગણી આવવા છતાં જવા દીધા ન હતા. એ કામ-સિપાહીઓને તાલીમ

આપવા માટે આઝાદ હિંદ ફોજના ‘કેડેડ ટ્રેઇનિંગ ગ્રૂપ’ના વડા અંકુર તરીકે રફમી નવખરના રાજ મુજામા આવ્યા પોતાને મનગમતું આ કામ મળતા શાહ નવાઝખાએ એ કામ આનંદથી ઉપાડી લીધું

આ કામ જ પ્રથમ આઝાદ હિંદ ફોજને ભાગનાર બન્યું

આ શાળામાં જપાની સુપર તાલીમ તેમ જ એમાથી તૈયાર થઈ રહેલા સમગ્ર સિપાનીઓ તરફ જપાનીઓનું પ્યાર ગયું અને એમની દાદ બળકી એ શાળાના વડા અંકુર શાહ નવાઝખા કે આઝાદ હિંદ ફોજના વડા મેનાપતિ મોહનસિંગની જાણ વગર આ શાળામાંથી જપાનીઓએ થોડા દિવસ સિપાલીઓને વીણી લીધા અને કાંઈ અજાણે ગળે મોખ્લી દીધા

શાહ નવાઝખાની નજરે આ વાત ચડી કે એમણે આ પગલાં સામે સમજા વાધો નોંધાવ્યો અને પોતાના સિપાલીઓ પાછા આપવા જપાની અંકુરે પાસે માગગી કરી જપાની અંકુરેએ કાંઈ જવાબ ન દીધો એટલે એ મુદ્દો આઝાદ હિંદ ફોજની કાર્યવાહી સમક્ષ રજૂ થયો અને ચર્ચા અને ચર્ચા અને વડા સેનાપતિ મોહનસિંગે એ શાળા જ બંધ કરી દેનાનો વિચાર જણાવ્યો

શાહ નવાઝખાએ વડા સેનાપતિ મોહનસિંગ કરતા થે દીર્ઘ દૃષ્ટિની સુચના આપી, કમંઠે એમને જપાનીઓની સામે પહેલેથી જ વાધો હતો અને એ વાધાની આગિની આપતા અનેક ખનાર બની રહ્યા હતા આઝાદ હિંદ ફોજ અને જપાનીઓ તેમજ વડા સેનાપતિ મોહનસિંગ અને ગસનિહારી બોજ આયેના સબધો વલુસી રહ્યા હતા એક તો બેન્ગાલ મુકામે મળેલ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘે જપાનીગો પાસે જે બોળાધરીઓ માગી હતી એનો જવાબ મોહનસિંગે વારંવાર એની ચોખનટ માગ્યા છતાં સંતોષકારક ખુલાસો કરવામાં આવતો ન હતો વડા સેનાપતિ મોહનસિંગ આ ખુલાસા

ખુલાસા માટે દબાણ કરી રહ્યા હતા એ રાસબિહારી બોઝને ગમતું ન હતું. વળી ફરાર પાર્કમાં જાપાનીઓએ કે. મોહનસિંગને હસ્તક બધા જ હિંદી યુદ્ધ-કેદીઓને સોંપી દીધા હતા. તેમાંથી જેઓ આઝાદ હિંદ સેનામાં જોડાયા અને જેઓ ન જોડાયા તેમને જુદી જાવણીઓમાં મૂકી દેવા છતાં બધી જાવણીઓ વડા સેનાપતિ મોહનસિંગને હસ્તક હતી. એમાંથી હવે ડિસેંબર માસમાં જે હિંદી યુદ્ધ-કેદીઓ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયા ન હતા એમને પાછા પોતાના હસ્તક સોંપી દેવાની માગણી કરીને જાપાનીઓ વચનભંગ કરી રહ્યા હતા.

આ બધા વાંધા-વિરોધો લક્ષમાં લઈને પોતે પ્રથમથી જ પેલો વિરોધપક્ષ-બ્રેલોક રથાપ્યો હતો એના સભ્યો સહિત શાહ નવાજખાંએ વડા સેનાપતિ મોહનસિંગને એવી સૂચના આપી કે કેડેટ ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાંથી સિપાહીઓ લઈ જવાનો પ્રસંગ જોમો થયો છે ત્યારે એક્ટીવ એ સ્કૂલ જ વિખેરી નાખવાને બદલે આ બધા વાંધા-વિરોધોની સ્પષ્ટતા કરવાની જાપાનીઓ પાસે માગણી કરવી. જો એની સ્પષ્ટતા ન થાય તો સમગ્ર આઝાદ હિંદ ફોજને વિખેરી નાખવી.

વડા સેનાપતિ મોહનસિંગે આ બધી માગણીઓ જાપાનીઓ સમક્ષ મૂકી, પણ હિંદ પ્રત્યે પૂરેપૂરી લાગણી હોવા છતાં જાપાનમાં લખી વસવાટ કરીને રહેલા રાસબિહારી બોઝને આ પગલું ન ગમ્યું. તેમણે આ કડક વલણ ઢીલું કરવા સૂચના આપી, પણ વડા સેનાપતિએ એમાં મતક ન આપી. પરિણામે ક્યારે શાં પગલાં લેવાશે અને નહિ એવું કટોકટીભર્યું વાતાવરણ સમગ્ર આઝાદ હિંદ ફોજ પર તોળાઈ રહ્યું. તો યે બધા હિંદી અફસરો મક્કમ રહ્યા. અંતે ડિસેંબરની આખરમાં રાસબિહારી બોઝના હુકમ અનુસાર વડા સેનાપતિ મોહનસિંગની ઘરપકડ કરવામાં આવી, તેમને કેઈ અગવડે રથળે ઉપાડી જવામાં આવ્યા. આવું કાંઈક થયે એવો અપ્યાય વડા

સેનાપતિ મોહનસિંગને હતો જ, આથી એમણે વડા સેનાપતિ તરીકેની ડેરી સંચનાઓ આપતુ એક ઢગ પોતાના ટેમવ પર ગંખી મુક્યુ હતુ અને પોતાના પકડાયા બાદ એ સંચનાઓ અનુસાર નર્તવાનુ કંથ્યુ હતુ

વડા સેનાપતિની ધરપકડ માદ એ ઢગ ખોનનામા આન્યુ, એમા સમગ્ર આઝાદ હિદ ફોજને વિખેરી નાખનાતો હુકમ હતો. એ હુકમ અનુસાર એ જ વખતે આઝાદ હિદ ફોજને વિખેરી નાખનાખનામા આરી, સેનાની ડારોમારી સમિતિ તેમ જ અફસરોએ પોતાના ગણનામા આપી દીધા

આઝાદ હિદ ફોજ વિખેગઈ ગઈ, પણ જાપાનીઓએ ફોજના સિપાહીઓને મુદ્દ-કેદીઓ તરીકે પાછા ન સ્વીકાર્યા તેમનુ એમ કહેતુ હતુ કે અમે તો તમને જ્વત્ર કરી દીધા છે, આઝાદ હિદ ફોજ ગહે કે વીખરાય, એની સાથે અમને નિસમત નથી

ખીજી બાજુ રાસબિહારી બોઝ ફરીયા આઝાદ હિદ ફોજ સ્થાપના માટે આઝાદ હિદ ફોજના ઉપરી અધિકારીઓ સાથે ખૂમ સમન્નન કરી રહ્યા હતા આ સમન્નનટ દગમિયાન પહેલુ જ નામ આઝાદ હિદ ફોજના અફસરોએ પોતાને મળતો પગાર નહિ લેવાનુ ક્યુ. રાસબિહારી બોઝ પોતે એ પગાર આપવા આવ્યા અને કહ્યુ કે આ નાણા તો માગ અગત છે અને હિદી લાઈઓ તરીકે તમને આપુ છુ, તો યે એમણે તે ન સ્વીકાર્યા તેમણે છેવટ બ્યારે આ મતવગનુ લેખિત લખાણ આપ્યુ ત્યારે એ પગાર સ્વીકાર્યો

ખીજી વાગ આઝાદ હિદ ફોજ ગ્યાપવા માટે રાસબિહારી બોઝ સમન્નનટ કરી રહ્યા હતા, પણ જાપાનીઓની નિષ્ઠા સુધે શાહ નવાઝખાને પૂરેપૂરી રાદા જાગી ગઈ હતી રાસબિહારી બોઝ

સાચે જનપાની અફઝાર કર્નલ ઈમાડુલ્લા પશુ આવ્યા કરતા હતા જે બામતો વિશે આઝાદ હિંદ ફોજે બાહેધરી માગી ગઈ હતી એ આપણ માટે હવે જનપાન સરકાર તૈયાર હતી પણ ગાહ નવાઝખાનિ એક વાત લાગતી હતી કે જનપાનીઓની રાજરમતને પહોંચી વળે એવું કદાચ તેમનામા નથી

આ દરમિયાન હિંદમાથી છઠ્ઠી ગયેના સુભાષ બાબુ બર્લિનના રેડિયો પર મહાગાઈ ગયા હતા સુભાષ બાબુ ઠીક ઠીક મોડા નેતા કે અને તેઓ કદાચ જનપાનીઓને પહોંચી શકે એવા ખ્યાલથી શાહ નવાઝખાને એમને જર્મનીથી આઝાદ હિંદ ફોજનું નેતૃત્વ લેવા માટે બોલાવી દેના જનપાનીઓ તેમ જ ગસમિહારી બોઝ પામે માગણી કરી હિંદી ગજકાગલુથી તદ્દન અલિપ્ત હોવા છતાં તેમની આ માગણી કેટલી દીર્ઘ દષ્ટિબરી હતી એ તો એ પંજીના ઇતિહાસે મમમ હિંદને સમજાવી દીધું કે ગસમિહારી મોઝે તેમ જ જનપાન નર નાર તેમની આ માગણી સ્વીકારી

આ ઉપરાંત ખીલ્ત આઝાદ હિંદ ફોજ માટે બે વિભાગ મુજબ દુરામા આવ્યા એ- ડાનગંગે રશ્મિ આફ મિલિટરી બ્યુરો અને બીજો ઇન્ડિઅન નેશનન આર્મી હેડ કોર્પ્સ જનપાનીઓને કદી હિંદના મોગ્યા પર આઝાદ હિંદ ફોજના મિપાદીઓની જરૂર પડે તો હવે પંજી તેઓ પોતાની મેજે સીધી રીતે કાઢતે ન લઈ જઈ શકે, પણ પ્રથમ મિલિટરી બ્યુરો પાસે માગણી મૂકે અને તેમની મારફત આઝાદ હિંદ મેજના મધ્ય પામે માગણી આવે એમ ઠગવરામા આશુ

આગલી તાવચેનીઓ સહિત ખીલ્ત વાર આઝાદ હિંદ ફોજ સ્થાપનાનું ઠગવરામા આશુ પ્રથમ મેના વખતે ક્યા- ક્યાક બળજબરીના મનાવ બનના પામ્યા હતા તેનું ફરીથી આ વખતે ન

ચાપ એવી શાહ નવાઝખાંએ સૂચના મૂકી. તે અનુસાર હવે પછી તદ્દન મરણ અનુસાર આઝાદ હિંદ ફાજની ભરતી કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

શાહ નવાઝખાં આટલી બાહેધરીઓ મળી એટલે તેઓ એમાં ૧૯૪૩ના એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં જોડાયા. અને જનરલ રટાફના વડા-ચીફ ઓફ જનરલ સ્ટાફ તરીકે એમને મુકવામાં આવ્યા. આ વખતે એમના મનમાં આઝાદ હિંદ ફાજમાં જોડાવા માટે ખીણ વિચારણા પણ કામ કરી રહી હતી.

જાપાનીઓ ઇસ્લા કેટલાક માસથી તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા તે પ્રમાણે તેઓ થોડા વખતમાં હિંદને મોરચે લડવા જાય એ તદ્દન સંભવિત દેખાતું હતું. તેઓ જે હિંદ પર આક્રમણ કરે તો બ્રિટિશ લશ્કરે તેમને મામતો કરીને તેમને અટકાવી શકે તેવી કશી સંભાવના ન હતી; કેમકે બ્રિટિશ લશ્કરની કેટલી તૈયારી હતી એ શાહ નવાઝખાં પોતે જ એવી અદરના અકસર હતા એટલે તેમના ખ્યાલમાં જ હતી. જે જાપાનીઓ હિંદમાં દાખલ થાય તો તેઓ કેવું વર્તન કરે એ શાહ નવાઝખાંએ મલાયામાં જોયું હતું. હિંદી લશ્કરોની જાપાનીઓને જરૂર હોઈને એમણે મલાયામાં વમતી હિંદી જનતાને ઠેકી ન હતી; પણ એમના સિવાય મલાયામાં વસતી ચીની, મલાયલી તથા યુરેઝીઅન પ્રજાના માલમિલકતની તેમણે જે લૂટફાટ કરી હતી, તેમની સીઓની જે બેઈજિંગથી કરી હતી એ શાહ નવાઝખાંએ નજરેાનજર જોયું હતું.

શાહ નવાઝખાંએ વિચાર કર્યો કે હિંદ પર કબજો મેળવીને જાપાનીઓ હિંદી સીઓની બેઈજિંગથી કરે અને પોતે જાપાનના તાબામાં કોઈક દરને જ્યે બુદ્ધ-કેદી તરીકે પુરાઈ રહે એ તો જરાયે સારું ન હત એ કરતાં જે પોતે આઝાદ હિંદ ફાજમાં જોડાય તે

હથિયારો સહિત જપાનીઓની સાથેસાથ હિંદમાં જઈ શકે એમ હતું. તે એ વખતે જો જપાનીઓ હિંદી પ્રજાની માલમલકત લૂંટે, એમના જીવનની હાનિ કરે કે હિંદી સ્ત્રીઓની એકબીજાની કરે તો એનો પોતે હથિયાળથી સામનો કરી શકે અને પોતાના મુલકને ઠીક ઠીક મદદગાર થઈ શકે.

આ હેતુ પોતાની નજર સમક્ષ રાખીને શાહ નવાઝખાં ખીજી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયા અને જુદી જુદી જાવણીઓમાં ભરતી કરવા માટે કરવા ગયા.

સીંગાપુરમાં આવેલ સેલેટાર જાવણીમાં મોટા ભાગના સિપાહીઓ આઝાદ હિંદ ફોજમાં ન જોડાનાર હતા. ત્યાં શાહ નવાઝખાં ૧૯૪૩ના એપ્રિલ માસમાં ગયા, ત્યાંના સિપાહીઓને એકઠા કર્યા અને કહ્યું કે હવે જે આઝાદ હિંદ ફોજ રચવામાં આવી છે તે એક માત્ર હિંદની આઝાદીની નેમથી જ રચવામાં આવી છે. દરેક હિંદી સિપાહીની ફરજ એમાં જોડાઈ જવાની છે અને જો માટે હું તમને એમાં જોડાઈ જવા આગ્રહ કરું છું. તમે થોડા હો તો ચે અચકાતા નહિ. શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહ પાસે માત્ર પાંચ જ શિષ્યો હતા અને એમણે એટલાથી શીખ ફોજની સ્થાપના કરી હતી. શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહને મળ્યા હતા એવા બહાદુર માત્ર પાંચ જ સિપાહીની મારે જરૂર છે. આવી બહાદુરી જેમનામાં હોય એ વગર અચકાચે આગળ આવવો અને આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઈ જવો.

એ વખતે તો એમાંથી કોઈ ન જોડાયું, પણ થોડા દિવસ બાદ શાહ નવાઝખાંના બાપણ પર વિચાર કરીને જે જાવણી આઝાદ હિંદ ફોજની હાડોડાડ વિરોધી હતી એમાંથી ઠીક ઠીક સિપાહીઓ આઝાદ હિંદ ફોજમાં ભરતી થયા.

સીંગાપુર બહાર મલાયામાં આવેલ જાવણીઓમાં પણ તે

કરવા લાગ્યા. જે માસમાં તેઓ પોર્ટ બ્લીટન હામની છાવણીએ ગયા અને ત્યાંના સિપાહીઓ સમક્ષ ભાષણ કર્યું, કે "આપણે સૌ દિંદી છીએ અને આપણે આપણા મુલક દિંદને આઝાદ કરવાનો છે. એ મુલકને પરદેશી અંગ્રેજો વ્યાપીને બેડા છે તેમને આપણે હાંકી હાલવાના છે. થોડા જ વખતમાં દિંદની સરહદ પર જઈને લડવાનો મોકો તમને મળી રહેશે અને સીંગાપુરથી તમને ત્યાં ટૂંક મુદ્તમાં જ મોકલવામાં આવશે. અત્યારે તમને જે લખ્યું આપવામાં આવે છે એ તો હાથખરચી તરીકે અપાય છે. પૂરા પગાર તો ત્યારે દિંદ આઝાદ થશે ત્યારે તમને ચૂકવવામાં આવશે."

ત્યાં ત્યાં તેમણે ભાષણો કર્યા ત્યાં ત્યાં એમણે જે જનપાનીઓ આપેલાં વચન ન પાળે તો એની ચે સામે ચવાની તૈયારી હોય તેવા જ માણસોને ભરતી ચવાની માગણી કરી હતી. જનપાનીઓએ અગાઉ આપેલાં વચનો પાળ્યાં ન હતાં એ એકેય ભાષણમાં તેઓ જણાવ્યા ન હતા.

શાહ નવાઝખાં આ રીતે ભરતી કરવા સાથે મુખ્ય કામ આઝાદ દિંદ ફોજની વડી કચેરીમાં કરી રહ્યા હતા. અહીં એમણે આઝાદ દિંદ ફોજને વ્યવસ્થિત પાયા પર મુકવા પ્રયાસ કર્યો તથા અંદરેઅંદર જે ગેરવ્યવસ્થા ચાલી રહી હતી તે કાઢી નાખવા સારી પેઠે જહેમન લીધી.

આઝાદ દિંદ ફોજના દરેક વિભાગમાં ખૂટતાં સાધનો એમણે પૂરાં કર્યાં. નવા ભરતી ચનારા માટે પુરવડા વિભાગ તેમ જ તાલીમ-ખાતું ખોલ્યાં. અત્યાર મુઘી કાંઈ પણ વિભાગમાં ખૂટતા સિપાહીઓ મેળવવા હોય તો સીધેસીધા પુરવડા વિભાગમાં જઈને તેઓ પોતાની મેળે સિપાહીઓ લઈ આવતા. શાહ નવાઝખાંએ એની સામે સખત મનાઈ કરમાવી અને આવી જે કાંઈ જરૂર હોય તે વડી કચેરીએ

રજૂ કરવાનું જણાવ્યું. એ પછી વડી કચેરી પુરવડા વિભાગ પાસેથી લઈને માગણી કરનાર વિભાગોને સિપાહીઓ પૂરા પાડે એવી વ્યવસ્થા કરી.

શાહ નવાઝમાં આ રીતે નવી આઝાદ હિંદ ફોજ માટે ભરતી તેમ જ વ્યવસ્થા કરી રહ્યા હતા એ તો જાપાનીઓ કદી એ આકાંક્ષિત તો એની સામે સંગઠિત બળરૂપે ઊભા રહેવા માટે; કારણ કે જાપાનીઓની શુદ્ધ નેમ વિષે એમને ખાતરી થઈ જ ન હતી.

જાપાનીઓની નેમ જતાવતો એક અસંગ પણ ૧૯૪૩ના મે માસમાં બની ગયો.

જાપાનીઓએ બીજી વાર આઝાદ હિંદ ફોજ રચતી વખતે આટલાં આટલાં વચન આપ્યાં હતાં, પણ મે માસમાં એમણે હિંદી યુદ્ધ-ફેદીઓની સેલેક્ટર ડાવણીમાંથી ત્યાંના અધિકારીઓ પાસે જાપાનીઓનાં એરોડ્રોમ પર હથિયારબંધ પહેરેા ભરવા માટે ૩૦૦ માણસ પૂરાં પાડવા હુકમ આપ્યો. યુદ્ધ-ફેદીઓ પાસેથી વિગ્નેતા મજૂરી કરાવી શકે, પણ હથિયાર ઉપડાવીને કશું યુદ્ધને અંગેનું કાર્ય ન કરાવી શકે. આ કારણે ડાવણીના અધિકારીઓએ એ રીતે યુદ્ધ-ફેદીઓ પૂરા પાડવાની ના સંભળાવી અને યુદ્ધ-ફેદીઓએ પોને પણ આવવા ના પાડી.

પણ ના સંભળવા માટે જાપાનીઓ દેવાયેલા જ ક્યાં હતા ? તરત એમણે ના પાડનારાઓને ગોળાએ દેવાની ધમકી આપી. મામલો બરાબર કટોકટીએ પહોંચી ગયો.

નીચે ન રાખતાં મપૂર્ણપણે જાપાનીઓને હસ્તક મોંપી દીધેલા, જો છતાં જે શાહ નવાજખાં આ મામલો સમજીને તરત સૂણેદાર કચ્છ-દાદખાં સાથે મેલેટાર જાવણીએ ગયા, ત્યાંના જાપાની અધિકારીઓને મળ્યા અને આ રીતે યુદ્ધ-કેદીઓની માગણી ન કરી શકાય જો વાત સમજાવી. મહામહેનતે જાપાનીઓ માન્યા અને એ પછી ફરી વાર આ રીતે યુદ્ધ-કેદીઓને દયા દામ મળે, હેરાન નહિ કરવામાં આવે એવું વચન આપ્યું.

પ્રાણપ્રતિજ્ઞા

અ. દરમિયાન ૧૯૪૩ના જૂન માસની શરૂઆતમાં એમની માંગણી અનુસાર સુભાષ બાબુ રોકિયો આવી પહેંચ્યા અને જૂનના અંત ભાગે સીંગાપુર આવી ગયા. સીંગાપુરની હિંદી વસતી સુભાષ બાબુ પાછળ ગાંડી બની અને સુભાષ બાબુને 'નેતાજી' અભિધાન આપીને, એ નામના ગગનભેદી પોકાર ગજવ્યા.

શાહ નવાઝખાં સુભાષ બાબુને આ પહેલાં કદી મળ્યા ન હતા કે નેચા પછુન હતા. હિંદમાં તેમણે શી પ્રવૃત્તિ કરી છે એમની તો સ્થિતિ મલનતે હિંદી લશ્કર અને હિંદના રાજકીય પ્રવાહ વચ્ચે લોખંડી ગટ બાંધી દીધો હતો, એટલે શાહ નવાઝખાંને ખચર ક્યાંથી હેમ ? આથી સુભાષ બાબુ વિષે કશો યે અભિપ્રાય બાંધ્યા વગર એ સુભાષ બાબુનાં ભાષણો સાંભળવા લાગ્યા તથા તેમની પ્રવૃત્તિ કીણુવટથી નીરખવા લાગ્યા.

સુભાષ બાબુ સીંગાપુર આવ્યા કે તેમને કોઈએ જાપાનીઓ તેમને બનાવી નહિ જાય ?—એવો સવાલ કર્યો. બરાબર શાહ નવાઝખાંની

ખાંતી જ મનોદશાનો આ સવાલ. એના જવાબમાં સુલાખ બાણએ કહ્યું કે : 'એમની રમનનું રમકડું જાતી જાઉં એટલી જ અકલ મારામાં છે એમ માનો છો? મને તો ખાતરી છે કે જાપાનીઓ આપણી સાથે રમન રમી શકે તેમ નથી. એ લોકો આપણને જરૂર બનાવી જાય, પણ એ તો આપણે પૂરા સંગઠિત ન હોઈએ તો. જો આપણે આપણી આઝાદી માટે લડી શકે એવું પ્રયત્ન સૈન્ય બિનું કરી શકીએ તો જાપાનીઓ જામ મારે છે !'

આ સિવાય સુલાખ બાણ વારંવાર કહેતા કે દુનિયામાં સૌથી લુચ્ચા રાજપુરુષો ધિટનના ગણાય છે. એવા રાજપુરુષો સાથે જે માણસે જિંદગીભર કામ કર્યું છે અને તેમની સામે જે લડ્યો છે એ માણસને દુનિયાના બીજા કોઈ મુત્સદીઓ બોળવી શકે તેમ નથી. ઉપરાંત ધિટનના સત્તાધીશોએ લાંબો કારાવાસ, દમન અને શારીરિક ધન્યોધી અનેક રીતે મને દીલો કરવા પ્રયાસ કર્યાં કર્યો છે, પણ કદી મેં તેઓ એમાં સફળ થયા નથી. જો તેઓ સફળ થયા નથી તો આ સત્તાઓની પણ શી વાત !

આ શબ્દો, આ બુદ્ધિ અને આ તાકાત જોઈને શાહ નવાઝખાને થયું કે જાપાનીઓની રાજરમતને પહોંચી વળવા પૂરતો અમારામાં કોઈ નેતા નથી, તે નેતાજીમાં મળી રહેશે.

આ પછી નેતાજી હિંદી સિપાહીઓની જાવણીઓની મુલાકાત લેવા લાગ્યા અને સિપાહીઓને મળીને પૂછવા લાગ્યા, કે 'હું ચોતે આઝાદ હિંદ ફોજને મારા નેતૃત્વ નીચે લેવા માગું છું. તમે રાજી છો?'—આ માગણી કરવા સાથે એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું, કે 'જોમને આઝાદ હિંદ ફોજમાં ન જોડાવાની ઇચ્છા હોય નેઓ રાજપુતીથી છૂટા થઈ શકે છે. જોમની નામરજી હોય એવા માણસોને લેવા મારી જરા મેં ઇચ્છા નથી; કેમકે આઝાદી માટે દિલની આરજૂવાણ જ સૈન્ય લડી શકે, જળજળરીથી બિનું કરેલું સૈન્ય નહિ.'

આ સાંભળીને સિપાહીઓ ગળખુશીથી એમના નેતૃત્વનો ન્વીકાર કરવા લાગ્યા અને જળારી સખ્યામાં આજ્ઞા હિંદ કોળમાં જોડાવા લાગ્યા.

આ પછી નેતાણ છાવણીએ છાવણીએ કરીને તેમ જ દરેક છાવણીઓના સિપાહીઓને વખતોવખત સૈન્યાપુરના વિશાળ મ્યુનિ-
સિપન મેદાનમાં એકઠા કરીને આજ્ઞા હિંદ કોળની સા માટે જરૂર છે, હિંદની આજ્ઞાદી સા માટે મેળવવી જોઈએ, બ્રિટિશ સત્તાનત ફેરી રીતે ૪૦ કરોડ હિંદીઓને ગુલામીમાં બીસી ગહી રે અને દુનિયાના પાંચમા ભાગની વસતીને પીડી ગહી છે એના આગ્રહતા, વિગતો ભરપૂર અને ભાવનાભર્યા ભાષણો કરવા લાગ્યા.

ગાહ નવાઝખા આ ભાષણો મન દઈને સાંભળવા લાગ્યા જેમ જેમ ભાષણો સાંભળતા ગયા તેમ તેમ નેતાણની જાતીતુ જાદુ એમના પર પ્રસરતુ ગયુ, જાણે કે નેતાણએ એમને મત્રમુગ્ધ કરી દીધા, અને સાથેસાથ સાચા હિંદુ ચિંત એમની મામે ખંડુ થવા લાગ્યુ અત્યાર સુધી સાચા હિંદનો ખ્યાલ એમના મનમાં હતો જ નહિ માત્ર લશ્કરમાં આગળ વધતા જનુ અને રમતોમાં કુરાળ થતુ એ જ એમનો આદર્શ હતો હવે શાહ નવાઝખા હિંદને એક હિંદીની નજરે જોવા લાગ્યા અને એ ગીતે હિંદના પ્રશ્નો વિચારવા લાગ્યા.

નેતાણના ભાષણો ચાલુ જ હતા એમા નેતાણની નિશ્ચયતા અપ્પ હતી, એમની નિષ્ઠાનસતતા ભરપૂર હતી, માત્ર વનન હિંદ પ્રથેનો પ્રેમ અણુ અણુ વિનસતો હતો, હિંદની આજ્ઞાદી સામે આનંદાગ મામે મરી ફીટવાની તમન્ના હતી એમણે સિપાહીઓ મામે કોઈ ગુનાખી સ્વપ્નો ગ્લૂ કર્યા ન હતાં એમણે તો ચોખ્ખે-ચોખ્ખુ મ્યુ હતુ કે ‘અત્યારે હું તમને જૂખ, તરસ, પાનન’

અવિગ્ન દોડધામ અને મત્સ્ય સિનાય મીજુ મ્હા જ નથી નાપનાનો
હા, એટલી ખાતરી જરૂર આપુ છું કે હું અધમારમા તેમ જ પ્રા
શમા દુ પ્રમા તમ જ મળમા પાતનાઓમા તેમ જ વિજયમા તમારી
આથે જ રીશ મન તઓ મ્હીર નગ નમ નિજા

આગઆગલી ગાગઝથી અપીન કરવા જા તમણે પ્રાઈને મગ
જમગીથી આ સેનામા જોડાવા ન્હુ ન હતુ જેઓની પૂર્ણ
હિલની તમન્ના કોય તેમને જ જોડાવા હાન્ય મ્હી હતી

એ હામ્લના જવાબમ હિદી સિપાહીઓમા જ નહિ, પૂર્વ
એગિયાની સમગ્ર હિદી વસતીમા અજન્ન ચેતના નેનાઈગઈ રીમનો
પોતાની સમગ્ર માલમિલ્લત અને સપત્તિ એમને ચગ્લો ધરીને ઊભા
રહ્યા, મરીમો પોનાના દિન અને દેહ ધરીને ઊભા રહ્યા નાણે
ફટીગી લાગ અને તમન્નાની કોઈ અજ્ઞાપ્ય હરીફાઈ ચાલી

આ બધુ જોઈને શાહ નવાઝખાનુ દિન હતી ગયુ ગાગે
એનુ આમૂલ પરિવર્તન થઈ ગયુ અત્યાગ સુધી માત્ર જતપાનીઓ
હિદી સિપાહીઓનો લાભ લઈ ન જાય, હિદી નિપાનીઓને પોતાની
તેમ અનુચાર ગમાડી ન જાન એ હેતુથી શાહ નવાઝખા આઝાદ
હિદ ૧૪મા જોડાયા હતા, અન્યને એમા જોડારા માટે ના રહ્યા
હતા અને આઝાદ હિદ ફાજને મગઈત મ્હી રહ્યા હતા હને એમને
માચા હિદનુ ચિન જોયુ આઝાદ હિદ ફાજનુ નાચુ મત્યા ન
સમજ્યા, એમને વિજય અને હારમા ખતો આપીને માય આપનાગ
એ નામતવાન નેતા જોયો—અને શાહ નવાઝખાએ આચા દિનરી
હિદની આઝાદી માટે લડના આઝાદ હિદ ફાજમા ગેરાનો
વિચાર રી

પણ મા વિચાર કરતા એમના મનમા મચનના ધમન્ના
ચાચા પ્રથમ જ એમના મનમા ધિટિશ અતનનને ચગ્લો ધરી

વંશપરંપરાગત જાતિગત વફાદારીની લાવનાએ માયું જીવું ક્યું. એ જ સસ્તનતે એમને શિક્ષણ આપ્યું હતું અને એ જ સસ્તનતે એમને હિંદી લશ્કરમાં કેપ્ટન જેવી જીવંત પાવરીએ મૂક્યા હતા. એ જ સસ્તનત માટેની વફાદારી માટે એમની જાતિ અને એમનું કુટુંબ અભિમાન અનુલવતું હતું. એ જ સસ્તનત એમની જાતિને ખામ અધિકારો આપીને ઉચ્ચ ન્યાય આપી રહ્યા હતા. અને એ જ સસ્તનતને કારણે એમના કુટુંબના એકેએક સભ્ય સુખી અને સમૃદ્ધ હતા, આનંદમાં અને ઉચ્ચ આસને હતા. સસ્તનતની સામે શાહ નવાઝખાં હથિયાર ઉપાડે તો એમના કુટુંબીજનોના સુખસમૃદ્ધિ નાશ પામે એમ હતું, એમનાં ઉચ્ચ આમન જોખમમાં આવી પડે એમ હતું.

આ વિચાર-મથનની સામે એમના મનમાં હિંદની પદ્ધતિ ૪૦ રૂગડ પ્રગતિ નેતાજીએ દોરેલું સાચું ચિત્ર જણું થયું. એમની સામે એ જ સસ્તનતે શોષણ કરવા માટે એ જનતાને ધરાદાપૂર્વક અમલ અને અજ્ઞાન રાખી હતી, એ જ જનતાને સત્તાથી કચડી રાખી હતી અને વારવારના પ્રયાસ છતાં દમનના દોરડાથી દબાવી રાખી હતી અને માયું જીવકનારા સામે સીતમે વરમાવ્યા હતા એ ચિત્રો તરવરવા લાગ્યાં.

આ તો નેતાજીએ એમને હિંદ વિશેના ખ્યાલ આપ્યા હતા. એમણે પોને મેં હિંદી લશ્કરમાં શું જોયું હતું ? એમણે આ નવી દૃષ્ટિથી હિંદી લશ્કરમાં ક્ષિતિય સસ્તનતની કઈ નીતિ હતી એ વિચારી જોયું તો એમને અવગતિ આખર સુધી પાર વગરનો પક્ષપાત અને ભયંકર બેદરબાવ દેખાયાં.

હિંદી સિપાહી ક્ષિતિય સિપાહી જેટલા જ લશ્કરમાં જણાદુર હતા, પણ દેડાણે તો જ્યાંથી ક્ષિતિય સિપાહીએ પીંછેહડ કરી હોય ત્યાં હિંદી સિપાહીએ જનના જોખમે મચક ન દીધી હોય એવા

દાખલા બની ગયા હતા. જ્યાંયે જોગ સિપાહી કરતા હિંદી સિપાહી-
નો પગાર પાગાર ઓછો હતો એનાઉપર તદ્દન ઓછું હતું, ખોગર
અને ધીર્મ આધનમગન. આ રે જીતગતા હતા હિંદી સિપાહીના ગાગ
સિપાહીઓ વાગાર અપમાન કરતા હતાગી પાડતા કે નોખની
જેમ ઉપરોગ કરતા ગા મનુ શા માટે ?

હિંદી સિપાહીઓમા તાકાતની સાથે શુદ્ધિ પણ રમ ન હતી
કોઈ પણ જોગ અફગની આથોસાથ મોગ્યાની વ્યૂહરચના, તાલીમ,
વ્યવસ્થા વગેરેમા જોબા ગ્હી શરૂ એવા પ્રદનાયે હિંદી અધિગીઓ
લશ્કરમા હતા પણ તેમન કયાયે બદલી મળતી ન હતી થોડા જ
નીચના અધિગીઓ તેઓ અગ્રી ગયા હતા અને ઉપરના બધા જ
આમનો તેમ જ હોદ્દા જોગ અધિમરીઓના હાથમા જઈ પડ્યા રતા

હિંદી અધિમરીઓમા કેવલી શક્તિ છે એ તો અહીં આઝાદ
રિંદ રાજમા જ પુગવાર થઈ ગયું હતું વેગવિજેર થઈ ગયેના હિંદી
લશ્કરને આમાન્ય હિંદી અધિમરીઓએ જ થોડા મમયમા વ્યવચિત
કરી નાખ્યું હતું એમને જોની તાલીમ આપી દીધી હતી અને
જગતના કોઈપણ આધુનિક લશ્કરની આમે સગખી ક્ષાએ લડી રા-
ઓની ગિચ્છિત પર મળી દીધું હતું જ્યાંયે શાહી સરકાર પેનો બેલમાન
શા માટે રાખી ગ્હી હતી ?

શાહી સરકારની આ પક્ષપાતી અને બેદખરી નીતિ તેમ જ
સમગ્ર હિંદમા પદ્ધતિત ગણતી સામાન્યશાહી મનોદશાનો ખ્યાલ
રીતે જો મત્તનતના સગનશીન ગમન—જેમને વક્ષાદર રહેનાના
એમગે હિંદી લશ્કરમા જોડાતી વખતે સોગદ લીધા હતા, તેમને
વક્ષાદર રહેવું કે પોતાના મુનખને વક્ષાદર રહેવું—આ વિચાર એમની
સામે જોબો ગ્હો અને એમણે જો રાજ્ય કરતા પોતાના મુનખને
વક્ષાદર રહી, પોતાના મુનખને પરાધીનતામા કચડી રહેલ સસ્તનનની

સામે લડવાનું શાહ નવાજખાંએ નક્કી કર્યું, એ સસ્તનતને જડમળથી ઉમેડી નાખવા માટે પોતાનું સુદૃઢ વહાવવાનું નક્કી કર્યું, એ માટે પોતાની વંશપરંપરાગત જાતિગત વફાદારીની ભાવના, પોતાના કુટુંબનાં સુખસગવડ, પોતાનાં સગાંવહાલાંની સુખસમૃદ્ધિ અને પોતાનું ઘર સુઢાં હોમી દેવાનું નક્કી કર્યું.

આમ નક્કી કરવું એક વાત હતી અને એને 'અમલમાં મૂકવું' એ જુદી વાત હતી. પોતાની આ ભાવના એમના કુટુંબના સભ્યો-માંથી કોઈ સ્વીકારે તેમ ન હતું; ઉપરાંત એ કુટુંબના દેટલા ચે સભ્યો પ્લિટિશ સસ્તનતના વાવટા નીચે હિંદી લશ્કરમાં લડી રહ્યા હતા. તદ્દન સંભવિત હતું કે કાંચ પોતાનાં જ સગાંવહાલાંની સામેસામે લડવાનો પ્રસંગ પણ ઊભો થઈ જાય તો?—તો કુટુંબના સભ્યો સામે, પોતાના સગા ભાઈની સામે ચે હથિયારો ઉપાડીને, પોતાના માદરે વતનની આઝાદી સામે સસ્તનતના હાથા જનનાર પોતાના ડોહીસમાં અંગમૂતો સામે ચે ગાળી છોડવાનું એમણે નક્કી કર્યું; અને—

આરઝી-એ-હકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદના વડા, આઝાદ હિંદ સંઘના પ્રમુખ અને આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહ-સાહાર નેતાશ સુભાષચંદ્ર બોઝની સામે ઊભા રહીને, ૧૯૪૩ના ઓક્ટોબર માસની ૨૧મી તારીખે શાહ નવાજખાંએ સાચા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી, કે—

‘હું સ્વેચ્છાપૂર્વક, મારી રાજ્યપુરીથી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઉં છું, હું મારી જાનને ધ્વિરસાક્ષીએ હિંદને સમર્પણ કરું છું અને હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હિંદની આઝાદીની ખાતર મારું જીવન અર્પણ કરીશ, હું મારી સર્વોચ્ચ શક્તિથી હિંદની અને હિંદની આઝાદીની પ્રવૃત્તિની સેવા કરીશ અને એમ કરતાં, મારા પ્રાણની પણ પરવા કરીશ નહિ. હું મારી જાત માટે અંગત લાભની કશી આકાંક્ષા રાખીશ નહિ, હું તમામ હિંદીઓને ન્યાત, જાત, ધર્મ કે કોઈ પણ જાતના બેલબાવ વિના ભાઈઓ જ માનીશ.’

શાહ નવાઝખાંએ આ પ્રતિજ્ઞા લીધી, પણ એ સાચા સિપાહીની પ્રતિજ્ઞા હતી, ખરા દિલપૂર્વક લીધેલી એ પ્રતિજ્ઞા હતી. ફરીથી શાહ નવાઝખાં હિંદી સિપાહીઓની ઊવણીઓમાં ફરવા લાગ્યા અને સિપાહીઓને આઝાદ હિંદ ફોજમાં ભરતી થવાનાં ભાષણો કરવા લાગ્યા. હવે એ નૂતન દૃષ્ટિ, નૂતન ભાવના અને નૂતન જોમથી ભરતીના તેમ જ સેનાને વ્યવસ્થિત કરવાના કામમાં લાગી ગયા.

આગસ્ટ માસમાં એમણે નેસનની ઊવણીમાં સિપાહીઓને એકઠા કરીને કહ્યું, કે: 'જે કુટુંબે બ્રિટિશ સસ્તનતની વરમો થયાં વકાફારીથી ખિદમત બજાવી છે એ કુટુંબનો સભ્ય છું, પણ આજે હું જે સસ્તનત સામે હથિયાર ઉઠાવવા તૈયાર થયો છું, જેવી રીતે હજાર ઈમામ હુસેને ન્યાપની લડત ઉપાડી હતી અને એ માટે જાન-ફેસાની વહોરી લીધી હતી, એ જ રીતે મેં આપણા માદરે વનન હિંદની આઝાદી અર્થે મારા જીવનનો ભોગ આપવા નિર્ણય કર્યો છે. દરેક હિંદીને સ્વનંત્ર થવાનો અધિકાર છે અને એ માટે લડવાનો એ જ નમસિદ્ધ અધિકાર છે. આજથી હું આલ્લાન કરું છું કે જો કોઈ અમારી માબૂમિ હિંદની ધરતી સામે નજર કરશે, એની આંખો ટોડી નાખવામાં આવશે, આંધળા કરી દેવામાં આવશે.'

ખીછ બાબુ નેતાણના આગમન બાદ આઝાદ હિંદ ફોજમાં કોઈ અપૂર્વ અને અકલ્પ્ય જુરસો આવી ગયો. અત્યાર સુધી આઝાદ હિંદ સેનાના કોઈ કોઈ અફસરો હિંદી લશ્કરમાં હતા ત્યારે નીચો હોદ્દો ધરાવતા હતા એમને અહીં એમની તૈયારી અને શક્તિ અનુસાર મોટો હોદ્દો મળ્યો હતો; એથી અંદરોઅંદર ક્યારેક ક્યારેક મતભેદ રહ્યા કરતા. નેતાણ આવતાં આવા મતભેદ સાવ નાબૂદ થઈ ગયા અને સૌ નેતાણના પડયા બોલને હોંશપૂર્વક ઝીલવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આઝાદ હિંદ ફોજ હિંદને આઝાદ કરવાની એક ભાવનાથી ત્રણી થઈ હતી, પણ એ ભાવના દૃષ્ટિવિહોણી હતી,

સમજવિદોશી હતી. નેતાજી આવનાં યોમનાં ભાષણો અને વાર્તાલાપ, ચર્ચા અને સમજાવટો આખી સેનાને નૂતન દષ્ટિ આપી, નૂતન ભાવના આપી અને નૂતન જીવન આપ્યાં. હિંદી લશ્કરમાં હતા ત્યારે આ સિપાહીઓ માત્ર વંશપરપગગન લડાયક જુસ્સાથી ભાડૂત તરીકે લડતા હતા, યોમનામાં માદરે વતનના પ્યારની પારાવાર ભાવના નેતાજીએ રેડી દીધી અને સામાન્ય હથિપાશોથી ચે ગમે તેની સત્તા સામે ઉચ્ચ અસ્તકે ઝઝૂમવાની તાકાત આપી દીધી. નેતાજીએ યોમને ‘જ્ય હિંદ’ ના વજ્જ-સમા સલામી-ખોલ દીધા, ‘ચલો દિલ્લી,’ ‘દનિકલાખ ઝિન્દાબાદ,’ ‘આઝાદ હિંદ ઝિન્દાબાદ’ સમા યુદ્ધ-નાદ દીધા, ‘સખ સુખ ચૈનકી બરખા વરસે...’ એ રાષ્ટ્રગીત દીધું, ‘કદમ કદમ બદાયે જા...’ એ ગગનભેદી રણગીત દીધું અને સૌથી વિશેષ નેતાજીના બોલે માદરે વતન હિંદ માટે ગમે તે પણ પ્રાણ ન્યોછાવર કરવાની એકસરખી અવજ્જ ભાવના દીધી.

આ ભાવના માત્ર આઝાદ હિંદ ફોજમાં જ નહિ, પણ પૂર્વ એશિયાની સમસ્ત હિંદી વસાહતમાં ફરી વળી, સામાન્ય નાગરિક પણ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવા લાગ્યા અને એક વખત દાશમાં પાંચ પૈસાભાર કલમ ઉપાડીને આખો દિવસ કાગળ પર માખીના ટાંગા જેવા અક્ષર માંડતા કારકુનો પણ દાશમાં પંદર શેરની ખંડો ઉપાડીને સવારથી સાંજ સુધી વરકરી તાલીમ લેવા લાગ્યા અને દસ દસ ગાઉની મજલ કાપી કવાવતો કરવા લાગ્યા.

વિજયનો પહેલો ઘા

૨૫૧ આઝાદ દિંદ સેના ઊભી થવા ઘાગી ત્યાં નેતાછએ જાપાની સરકાર સાથે મળીને ખર્માન. આગકાન મોરચે દિંદ પર આક્રમણ કરવાની યોજના ઘડી કાઢી. નો મોરચા પર લડવા માટે ડોમણે ૧૯૪૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ફાજમાંથી ખમીરવંત સિપાહીઓ પસંદ કરી કાઢ્યા નો સિપાહીઓમાંથી નોમણે નવી 'સુભાષ પ્રિગેડ'ની રચના કરી અને નો ખમીરવંત તેમ જ માનવંત પ્રિગેડના હમાન્કર-સેનાપતિ તરીકે લેફ્ટ. ક. શાહ નવાઝખ.ને ખાસ પસંદ કર્યા.

શાહ નવાઝખં દરે મોરચા પર પોતાની સરનગી નીચે લડવા આવનાર સિપાહીઓની જાવણીગમ. કરવા લાગ્યા અને તેમનામાં જુઓ ગ્રેરે તેમ જ મા ડિઝાઈન આપે તેમાં લાવણો કરવા લાગ્યા. ૧૯૪૩માં નો ચેગકમાં આવેલ ટ્રેનિંગની જાવણીએ ગયા અને સુભાષ પ્રિગેડના સિપાહીઓને કહ્યું, કે:—

‘આપણી બોઝ ધિગેડે સૌથી પ્રથમ મોરચા પર લડવા જવાનું છે. આપણી બોઝ ધિગેડમાં ચુંદા માણસો છે. તમે એ ધિગેડની નામના ઊંચી રાખજો. તમે મોરચા પર જશો ત્યારે તમારે ઘણી મુસીબતો વેઠવી પડશે. જો કાઈને આ મુસીબતોનો કે મોતનો ડર હોય તો એ ધિગેડમાંથી છૂટા થઈ શકે છે. આપણે આપણા સાથીદાર જાપાનીઓની પડખે રહીને લડીએ ત્યારે ઊતરતી દેશના સિપાહીઓ દેખાઈને આપણા રાષ્ટ્રને કથંક ન લાગવા દેવું જોઈએ.’

‘આપણે હિંદ પહોંચીએ ત્યારે આપણાથી મોટી ઓરતોને અમ્મા ગણવાની અને નાનીને બહેન-મેટી ગણવાની છે. આ સૂચના જે નહિ માને એને ઠાર કરવામાં આવશે.’

‘હિંદ પહોંચ્યા બાદ જો કાઈ જાપાનીને ઓરતો સાથે ગેર-વર્તન કરતો જુઓ તો પ્રથમ એને ચેતવણી આપજો, એમ છતાંયે એ ન માને તો બળ વાપરવાની અને એને ગાળીએ દેવાની તમને છૂટ છે. આપણી લડત હિંદની આઝાદી અને આઝાદી માટે છે; નહિ કે જાપાનીઓના ફાયદા માટે. આપણે આઝાદીની લડત લડવાની છે અને એને માટે આપણને બહાદુર માણસોની જરૂર છે, બાપલા માણસોની નહિ.’

‘હિંદ સ્વાતંત્ર થાય ત્યારે આજે આપણને મજા કરી રહેલા જાપાનીઓ પણ જો આપણને દયાવવા કાંચિસ કરે તો એમની સામેયે આપણે લડશું. આજે પણ, કાઈ જાપાની તમને ગંક તમારો મારે તો એને સામા ત્રણ તમાર્યા ઝીંકજો; કેમકે આપણી સરકાર અને જાપાની સરકાર સમક્ષ છે અને આપણે જાપાનીઓના લેશમાન ઘાબમાં નથી.’

એક બાજુ સાદા નવાઝખાં સુભાષ ધિગેડના સિપાહીઓને આ

રીતે તૈયાર કરી રહ્યા હતા, ખીછ ખાનુ મોરચા પર લડવાની વ્યૂહ-
રચનાઓ વિચારી રહ્યા હતા. એમને વિશ્વાસ હતો કે મોરચા પર
લડતાં લડતાં હિંદી લશ્કરના સિપાહીઓ સાથે એમના સિપાહીઓનો
સંપર્ક થશે જ. એવે વખતે હિંદી લશ્કરના સિપાહીઓને આઝાદ
હિંદ ફોજની સમજ તેમ જ મહત્વનો ખ્યાલ આપીને આઝાદ હિંદ
ફોજમાં ભરતી કરવાની યોજના એમણે ઘડી ઢાઢી. હિંદી લશ્કરના
પકડાયેલ સિપાહીઓમાંથી (૧) જેમને આઝાદ હિંદ ફોજની જાણ
હોય અને તેમાં જોડાવા તૈયાર હોય, (૨) જેમને ફોજની જાણ ન
હોય પણ હવે સમજીને જોડાવા તૈયાર હોય તેમ જ (૩) જેઓ જાણ
પછીયે જોડાવા ન માગતા હોય-એવા ત્રણ વિભાગ પાડી નાખ્યા.
પકડાયેલ ગમે તે વિભાગના સિપાહીઓ સાથે સાદે વર્તાવ થાય
તેમ જ એમના પર સુંદર છાપ પડે એવી ખાસ સૂચનાઓ આપી દીધી.

આ કામ ખાસ હિંદી સિપાહીઓના જ હાથમાં સોંપ્યું; કેમકે
જાપાનીઓ જાપાની અગવડને કારણે આવનાર હિંદી સિપાહીઓને
ખરાખર સમજી ન શકે તથા કામ ખરાખર પાર ન પાડી શકે. એમણે
હિંદી સિપાહીઓને ખાસ સૂચના આપી, કે ‘આપણા પ્રચારનું સુંદરમાં
સુંદર પરિણામ લાવવા માટે આગંતુક સિપાહીઓની સાથેના વર્તાવ
બહોળ જ સાવધાની ભર્યો થવો જોઈએ. નાની સરખીયે ભૂલ આપણને
બધું તુકસાન પહોંચાડશે.’

૧૯૪૩ના આ ઝોકટોખર માસમાં જ સીંગાપુરમાંનાં જાપાની
સૈન્યોના સર સેનાપતિ શીહ માર્શલ તેરાઉચીએ નેતાજી, કર્નલ
લક્ષ્મી અને શાહ નવાજખાને ખાણ માટે આમંત્રણ આપ્યું. નેતાજીએ
શી. મા. તેરાઉચીને શાહ નવાજખાંની જોળખાણ આપતાં કહ્યું, કે:
‘જે સુલાખ પ્રિન્સેના એકેએક અક્ષરે તે સિપાહીઓ હિંદી આઝાદ
ખાતર મોતને ભેટવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એ પ્રિન્સેના આ કમાન્ડર-
સેનાપતિ છે.’

શ્રી. મા. તેરાહિંચીએ જાણ દીધો : ‘આ મોતની પ્રતિજ્ઞાની વાત સરસ છે, પણ એટલેથી પતી નથી જતું. આઝાદ હિંદ ફોજના એકેએક સિપાહીને હિંદની આઝાદી માટે એટલી આરજૂ હોતી જોઈએ કે હિંદની આઝાદી ખાતર એ સાત સાત વાર મોતને એટલાં અચકાશે નહિ, એટલી જ વખત એ ફરીથી દેહ ધારણ કરીને દર પ્રસંગે હિંદ પરદેશી ધૂંસરીથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાનો જન્મ ચાલુ રાખશે.’

પોતાના વતન ખાનરની આવી પોલાદી આરજૂ ધરાવતા જાપાની અફસરના આ શબ્દો એમણે પોતાના સિપાહીઓને વારંવાર સંભળાવ્યા અને હજી એ જ મળે તેમને આ જ પ્રાણવંત સંદેશો આપ્યા કરે છે.

ઊવટ ૧૯૪૩ના ઓક્ટોબર માસની ૨૧મી તારીખે આરજી-એ-હકૂમત-એ-આઝાદ-હિંદની રીતસરની સ્થાપના થઈ, આ કામ-ચલાકિ આઝાદ હિંદ સરકારનું નેતાજીના પ્રમુખપદે પ્રધાનમંડળ રચાયું, તેમાં શાહ નવાઝખાને એક પ્રધાન તરીકે લેવામાં આવ્યા અને તેમના હસ્તક આગણું કામ-જનરલ સ્ટાફના વડા તરીકેનું મુખ્ય કચેરીમાં ચાલુ રાખવામાં આવ્યું.

આઝાદ હિંદ સરકારની સ્થાપના બાદ જે દિવસે ૨૩મી ઓક્ટોબરના રોજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને અમેરિકા સાથે યુદ્ધરોપણા થઈ અને શાહ નવાઝખાની સરકારી નીચે મુલાખ બિગેડ સીંગાપુર અને મલાયામાંથી રંગૂનના રસ્તે જાપડી. સીંગાપુર તથા મલાયામાંની જુદી જુદી છાત્રાણીઓમાંથી સિપાહીઓને દેષનમાં સિયામની સરહદે આવેલ રેલ્વે-સ્ટેશન સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યા, એંપનથી દરિયા-કાંઠે જઈને હોડકાં મારફત મરુઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી જંગમ અને પહાડીઓ વીધતા સિપાહીઓ ટેવોય મૂકીને ચે પહોંચ્યા. અહીંથી દેષન-રસ્તે મોઝમીન થઈને રંગૂન ૧૯૪૪ના જાન્યુઆરી માસની ૮મી તારીખે આવી પહોંચ્યા.

અહીં શાહ નવાજખાંઓ સુભાષ ધિગેડને મોરચા પર નીકળવા માટે બરાબર તૈયાર કરી લીધી, એટલે રંગૂન છોડવાને આગલે દિવસે પુણ્યધારી હિદી સ્વાતચ્ચ દિનની રક્ષી બન્યુઆરીના રોજ આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહ-સાવાર નેતાછ સુભાષચંદ્ર બોએ ધિગેડની શીલ્ડ-ફાયરીંગ-પ્રેક્ટીસ. મોરચા-યુદ્ધનું નિરીક્ષણ કર્યું, સદામી લીધી અને બોલ્યા :

‘હિંદને આઝાદ કરવા માટે તમે આઝાદીના સૈનિકા છો, મોરચા પર તમારે પારાવાર કપ્પો સહન કરવાં પડશે, તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે પાછળ રહી શકો છો, આપણે હિંદની આઝાદી માટે લડી રહ્યા છીએ તેથી પૈસા અને સામગ્રી અંજો આપણી સ્થિતિ સારી નથી, બની શકે એટલું તમને આપવામાં આવે છે, આપણે ગરીબ છીએ એટલે ખોરાકમાં તમને આધી વધારે સારું આપી શકતા નથી. તમારે તો હજી એ આધી જોખા ખોરાક પર ચઢાવી રહેવું પડશે.’

આમ કહેવા છતાં ધિગેડમાંથી એક પણ સિપાહીએ પાછળ રહેવાની ના પાડી એટલે નેતાછએ એમના વિશ્વ મશહૂર બોલ ઉચ્ચાર્યા :

‘...પણ દૂર...સામે દેખાય છે એ નદીની સામે પાર પહાડીઓ. અને પર્વતોની પેલી પાર, આપણી પુણ્યઝૂમિ છે, જેની માટીમાંથી આપણી ટાપા ધડાઈ છે, ત્યાં આપણે થોડા જ વખતમાં પહોંચવાના છીએ. સાંભળો ! હિંદ મૈયા હાકલ કરી રહી છે. શોષિત સાદ કરી રહ્યું છે એના જ અંગશૂત શોષિત ને !. જીંડો, સમય નથી, હથિયારો સમાધો. દુશ્મનોને ચીરીને આપણે આપણો રાહ કોરી દાદશું. અથવા ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો રહુઝૂમિ પર જ વીરગતિ પામશું, પણ મરતાં મરતાં એ જે રાહ પર ચઢીને આપણી આઝાદ હિંદ સેના દિલ્લી પહોંચવાની છે, તે રાહ પરની પુણ્યરજ્જને આપણાં શિર પર ચઢાવીશું, દિલ્લીનો માર્ગ એ જ આપણી આઝાદીનો માર્ગ છે-ચલો દિલ્લી.....’

એને બીજે દિવસે શાહ નવાઝખાંએ આગ્રાકાન મોરચા પર લડનારાં જાપાની સૈન્યોના સરદાર મેજ. કીમેવારી સાથે બોજન દીધું અને યુદ્ધમોરચાની ચર્ચા કરી, જાપાની વસ્કરોના સર સેનાપતિને પણ મળ્યા અને યોજનાઓને આખરી રૂપ આપી દીધું.

એ જ દિવસે મોટા ભાગના પકાણો, થોડાક શીખો અને બાકી નાગરિકોમાંથી રચવામાં આવેલી અને ૩૨૦૦ ની મંખ્યા ધરાવતી સુભાષ ક્ષિત્રેડને લઈને શાહ નવાઝખાં આગ્રાકાન મોરચે લીપડી નીકળ્યા. માંડલે સુધી ફોજને દ્રેષ્ટન મારફત પહોંચાડી, માંડલેમાં શાહ નવાઝખાંએ ફેજુઆરીની પત્રીએ પોનાનું મશક સ્થાપ્યું અને એ પછી થેઉ સુધી ફોજને ખટારા મારફત પહોંચાડી દીધી.

અહીંથી હિંદી સિપાહીઓ જાપાની સૈન્યના સાથમાં રહીને કાલેવા તરફ પગરસ્તે ચાલી નીકળ્યા. એ જ વરસ પહેલાં જાપાનીઓએ ખર્મા પર કબજો લેતાં બ્રિટિશ સરકાર હિંદીઓને અસહાય દશામાં રૂડવડતા મૂકીને ચાલી નીકળી હતી અને જે રસ્તે ચઈને હિંદીઓ ઘેરીઝાકરાં સહિત માથે પોટલાં લાદીને કાલેરાના પંજામાં સપકાઈને આખે માર્ગે મુઠાંની હાર પાથરતા પાથરતા ભાંગલે પગે અને ભ્રમ લદ્યે હિંદ પહોંચવા માટે પસાર થયા હતા એ જ રસ્તા પર સુદ-નાંદો ગળવતા આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ આગ્રાકાનની પહાડીઓ અને જંગલો વીંધતા માથુમિ હિંદમૈયાને આઝાદ કરવા માટે કૂચકદમ કરતા આગળ ચાલી નીકળ્યા.

બ્રિટિશ સલ્તનતના જંગી લશ્કર સામે આઝાદ હિંદ સેનાના સિપાહીઓ આક્રમણ કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા, પણ એમની પાસે સાધન ક્યાં હતાં ? મોટર-ખટારાનું નામ ન હતું. વાદનોમાં મોટામાં મોટું સાધન એમની પાસે ગાંડનું હતું. પણ બરફના-બરફૂર સિપાહીઓએ અજબ દરામતો કરી ગાંડનાં ઘેડનાં આરા સાથે પનરાની

ડગલાં-(અને તે ય ભાંગલાં-તૂટલાં! સાજાં તો બીજા ઉપયોગમાં આવે તે!) બાંધીને, ખખડ...ભખડ...જેવા વિચિત્ર અવાજ ઊભા કરીને, જાણે ધખડ...ધખડ...અવાજે ખાડા-ટેકરાવાળા માર્ગ દેખાવતી ટેન્કા ચાલી આવતી હોય એવો દેખાવ ઊભો કરીને હિંદી લશ્કરને હરાવતા તથા પાછા ફરતાનાં શાહ નવાઝખાં આઝાદ હિન્દ ફોજની હજી આગળ દોરવા આલા ગયા.

શાહ નવાઝખાં માંડસેને પોતાનું મુખ્ય મથક બનાવીને એક બાજુ જાપાનીઓના મુખ્ય મથક માયમમાં અને બીજી બાજુ મોરઆના પ્રવૃત્તિ-દ્ર કાલેવા વચ્ચે દોડાદોડ કરતા રહ્યા, જાપાની અફસરોને મળતા રહ્યા, આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને ખરાબર કામ અપાતું રહે એ સમજાવતા રહ્યા અને આઝાદ હિન્દ ફોજની ટુકડીઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરતા રહ્યા. હજુ પાંચજ દિવસ થયા ન હતા ત્યાં તેઓ મિત્ર રાજ્યોના આશ્રમમાં સામે આરાધનની પદ્ધતિઓ કળજે કરીને આગળ વધી ગયા હતા, યત્રની પ્રથમ હરણ તોડી નાખી હતી. આગળ આક્રમણનો માર્ગ ખુલ્લો કરી લીધો હતો અને કાલેખો સર કરીને લશ્કરનો એક વિભાગ હિંદી સરહદ તરફ એક બાજુ ટિડિમ અને બીજી બાજુ તામુ તરફ જીપડી ચૂક્યો હતો.

આઝાદ હિંદ ફોજે પ્રથમજ આક્રમણમાં આવી સફળ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ફેશ્ચુઆરીની હતી તારીખે નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝે એ માટે ખાસ અભિનંદનની જાહેરાત કરી, રંગૂનમાં આઝાદ હિન્દ ફોજનાં બધાં દળોને ક્ષવાવત કરાવી એ ખાસ જાહેરાત બધી જાપાઓમાં વાંચવામાં આવી અને ૧૨મી તારીખે શાહ નવાઝખાં પર નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝે એજ અભિનંદન પાઠવતાં લખ્યું:

‘આજે જ્યાં દીર્ઘકાળને અચર કરતા બન્યો બની રહ્યા છે એ આરાધન મોરઆ તરફ સમસ્ત દુનિયાની નજર કેન્દ્રિત થઈ છે.

જનપાન સસ્તનતમાં સૈન્યોની સાથે રહીને લડી રહેલાં આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળોએ કરેલાં ગૌરવાન્વિત અને દળોના આ વિભાગમાં નવું પ્રતિ-આક્રમણ કરવાના બધા જ પ્રવાસો ખૂબ ભેગા કરવામાં મદદ કરી છે.

‘આરાધન મોરચા પર આપણા બંધવોએ કરેલાં બહાદુર કાર્યો આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરો તથા સિપાહીઓમાં-તેઓ ન્યાં ન્યાં ધાણાં નાખીને પકા હશે ત્યાં ત્યાં-મહાન પ્રેરણારૂપ બની રહેશે. લાંબા સમયથી વિચારી રાખેલી દિલ્લી તરફની આપણી પૂર્વ નિર્ધારિત દૃઢ શરૂ થઈ ગઈ છે અને આજે જો ત્રિંગી રાષ્ટ્રીય ઝંડો આરાધનના પહાડો પર ફરકી રહ્યો છે એ ઝંડો વાઈસ રોયલ લોન્ડન પર ફરકાવવામાં નહિ આવે અને ન્યાં સુધી આપણે દિલ્લીના પુરાતન સાલ દિલ્લામાં આપણી વિજય-કવાયત ન કરીએ ત્યાં સુધી આ દૃઢ મક્કમ નિર્ણય સહિત ચાલુ રહેશે.

‘બિરાદરો! આઝાદ હિંદ ફોજના એા અફસરો અને સિપાહીઓ! તમારાં દિલમાં એક જ મક્કમ મનસૂઓ રાખજો-‘આઝાદી યા મોત!’ તમારી જગ્યાન પર એક જ મુહૂર્તાદ હજો. ‘ચલો દિલ્લી!’ દિલ્લીનો પંથ એ આપણી આઝાદીનો રાહ છે વિજય આપણે છે. ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ. આઝાદ હિંદ ઝિંદાબાદ.’

પોતાના પ્રાણપ્યારા નેતાઓનાં આ અભિનંદન શાહ નવાજખાંએ માંડેલા મથક પર હાજર હતા એ સિપાહીઓ સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યાં. સૌએ આનંદના શોરથી એ ઝીલી લીધાં. એ પછી શાહ નવાજખાંએ થોડા દિવસ બાદ હિંદની સરહદ યોળંગવા માટે ખૂન-ખાર લડાઈ થવાની હતી એ માટે એ સિપાહીઓમાંથી ટ્રેટા તૈયાર છે એ પૂછી બેયું. એ માગણીને કિલોવથી વધારી લઈને મથકમાં હાજર હતા એ એકેએક સિપાહીએ સરહદને મોરચે જના માગણી

કરી. મોરચા પર લડવા જનાર દુકડીઓને લઈને શાહ નવાઝખાં મોરચા માટેની પાસેમાં પાસેની હાલ્તથી મહેલા પટે.ચી ગયા.

૧૯૪૪ના માર્ચ માસની ૮મી તારીખે આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ કાગાવ ખીલુમા રઈને સ્થિતિ સસ્તનતનાં સંચોને માઈ ખસેડના હિંદની ધરતી પર આવીને ઊભા રહ્યા. હિન્દની તવારીખમા એ દિવસ યાદગાર બની ગયો. ૧૮૫૭માં સેંટલી વાર સ્થિતિ સસ્તનતે હિંદના દુનિદ્યાજને દાખી દીધો અને હિંદી પ્રજાના હાથમાથી હથિયાર પડાવી દીધાં ત્યારથી વખતોવખત હિન્દના કાન્તિવીરોએ હિન્દની બહાર છટકીને પરદેશથી હથિયારો મેળવી હિન્દની ભૂમિ પર આવવા નાના નાના પ્રયાસો કર્યા હતા. પણ એમાં તેઓ કદી કામચાળ નીવડ્યા ન હતા. ૧૯૪૪ના માર્ચ માસની આઠમી તારીખે નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝની આઝાદ હિંદ ફોજે હિન્દી ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર હિન્દની ધરતી પર આઝાદ હિન્દીઓ તરફે પગ દીધો. એમણે હિન્દ મેવાને ચરણે પડીને એની ધૂલિ મરતકે આવી અને 'ચલો દિલ્લી...'ના પોકારોથી ગગનને મળવી મૂક્યું.

એ ઐતિહાસિક પ્રસંગની યાદમાં આરમી-એ હકૂમન-એ આઝાદ હિંદના સર સેનાપતિ નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ તરફથી શાહ નવાઝખાં પર હિંદ મેવાની પ્રથમ વાર શુલાભીની શૃંખલા લાંગનાર હિંદી સિપાહીઓ માટે અલિનંદનનો સંદેશો મોકલ્યો. તે દિવસે એક જાપાની સરકાર તરફથી ફીલ્ડ માર્શલ તેરાઉચીની આજ્ઞા અનુસાર લેફ. કર્નલ ક્વામેની સહીથી અને બીજી આઝાદ હિંદની સરકાર તરફથી નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝની સહીથી જાહેરાતો પ્રસિદ્ધ થઈ. એમાં જાપાની સરકારે જાહેરાત કરી હતી કે આપણે હિંદીઓ સાથે નહિ, પણ સ્થિતિસર સાથે લડવાનું છે અને હિંદમાંથી જે કંઈ લૂંટ મળે કે પ્રદેશ કળજે થાય એ આઝાદ હિંદ સરકારને સુપરત

કરવાનું છે. આઝાદ હિંદની સરકારે જાહેરાત કરી હતી કે આપણે દિંદની આઝાદી માટે લડી રહ્યા છીએ અને જે પ્રદેશો જિતાય તે આપણે કબજે લેવાના છે.

કબજે થયેલ પ્રદેશમાં રીતસરનો વહીવટ ચલાવવા માટે આગળથી જ આઝાદ હિંદ દળ તાલીમ આપીને તૈયાર રાખવામાં આવ્યું હતું. એક બાજુ આઝાદ હિંદની સરકાર વતી આઝાદ હિંદ દળના વડા મેજર કિયાની કબજે કરાયેલા મથિપુર વિસ્તારમાં મેજર કિયાની વહીવટ સ્થાપી રહ્યા હતા ત્યારે બીજી બાજુ શાહ નવાઝખાં વિજયી ખતેશાં આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળોને દોરવતા આગળ ને આગળ વધી રહ્યા હતા.

શાહ નવાઝખાં માર્ચ માસની ૧૧મી તારીખે મેજર કુલવા-રાને મળ્યા અને દક્ષિણે ટિડિમ અને ઉત્તરે પાલેલ તરફ આગળ વધવાની યોજનાઓ વિચારી કાઢી. વિજયના આનંદમાં ભુસ્સામાં આવી ગયેલ હિંદી તેમ જ જાપાની સૈન્યોએ ૧૭મી માર્ચે ટિડિમ સર ક્યું, દક્ષિણમાં આગળ વધીને હાદ્ર, ફાલમ અને ફોર્ટ બ્લાઈટ પણ કબજે કર્યા અને ઉત્તરે પાલેલને ઘેરા ધાવી દીધો.

આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ આ રીતે આગળ વધી રહ્યા હતા, ત્યારે પાછળ હડતા બ્રિટિશ લશ્કરમાં શાહ નવાઝખાંના સગા ભાઈ તથા પિતરાઈ ભાઈ બન્ને હતા. શાહ નવાઝખાં પાસે આ સમાચાર આવ્યા. જરાયે ખચકાયા વગર એમણે સગાંસંજનીના ભેદભાવ જોયા વગર હસિયાર ચલાવ્યે રાખ્યાં, આ ઝપાઝપીમાં એમના સગા ભાઈ ઘવાયા અને એમને દવાખાનામાં દાખલ કરવાના સમાચાર એમની પાસે આવ્યા આ પછીયે એમણે હસિયાર ચલાવ્યે રાખ્યાં, એમના પિતરાઈ ભાઈ બન્ને આસ મુંધી સાથે પક્ષેથી લડતા રહ્યા અને શાહ નવાઝખાં આ પક્ષેથી લડતા રહ્યા. આ રીતે શાહ નવાઝ

ખાંચે પ્રતિજ્ઞા લેતી વખતે જે મક્કમ નિર્ણય કર્યો હતો અને જર્માના સ્ત્રીન ભરના વિસ્તારમાં અમલમાં મૂકી જતાઓ.

એક પછી એક વિજયો મળતાં જાપાનીઓના બેન્ગ્લાબદાર સ્વભાવે પાછા દેખાવ દીધો. એશિયાની ધરતી પર ગોરાં સૈન્યોને હરાવીને ગર્વ-અકચૂર બનેલા જાપાનીઓએ આ હિન્દની ધરતી પર પણ વિજય મળતાં માન્યુ કે આ વિજય અમારો, અમે જ લડી શકીએ. અને એમણે આઝાદ હિંદ ફોજનાં હોબાને લડવામાં સાથોસાથ રાખવાને બદલે મજૂરીનાં કે એવાં બિન મહત્વનાં કામો સોંપવાં શરૂ કર્યાં.

કાલેવાના મથક પર એરેલા શાહ નવાઝખાં પાસે આ બાબતના અહેવાલ આવવા લાગ્યા અને એ ઊંઘળી ઊઘા, જાપાનીઓ માટે એમણે જે ધારણા રાખી હતી એ સાચી પડી. પણ એ ધારણાને ક્યાં વશ થાય એમ હતા ?

શાહ નવાઝખાં તરત જ કાલેવાથી ઊપડ્યા, એરેબ્લેનમાથી વરસતા બૉમ્બમારા અને સામા પક્ષના હુલા વચ્ચેથી ક્યારેક ખટારામાં ક્યારેક આવીને, ક્યારેક-વરસતા વરસાદમાં તો ક્યારેક નદીકાંઠે જૂંપડામાં ને ખોદેલી ખાઈઓમાં રાતો ગાળતા એ જાપાની અફસરોને મળવા લાગ્યા, મક્કમપણે પોતાનો વિરોધ નોંધાવવા લાગ્યા અને આઝાદ હિંદ સેનાને જાપાનીઓની સાથે જ નહિ, પણ ગ્વતંત્રનપણે જુદા મોરચા પર લડવા દેવાની માગણી રજૂ કરી.

ઘણી સમજવટને અંતે જાપાનીઓએ આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો, પણ હવે ગમે તે કારણે જાપાનીઓની નીતિ કાંઈક બદલાઈ હતી. તેઓ હિંદની સરહદ પર જર્મી તરફના માર્ગો દબાવીને, સંરક્ષણ હરોળ રચીને બેસી જવા માગના હતા અને આગળ વધવા

માગતા ન હતા. શાહ નવાઝખાંએ આતી સામે પણ વધી લીધી અને એક બાજુ મેજર કિયાની ઇન્કિલાવ પર પહોંચી રહ્યા હતા ત્યારે શાહ નવાઝખાંએ ઇન્કિલાવને આખા આસામ સાથે સાંધી રાખતા, ઇન્કિલાવ-દીમાપુર રસ્તાને વન્ચેથી જ આંતરીને કાહીમા કબ્જે કરવાની તથા એ માર્ગ તોડી નાખવાની યોજના રજૂ કરી.

મહામુશ્કેલીએ જાપાનીઓએ આ બ્રહ્મચર્યના સ્વીકારી, એ હસ્તાની સરદારી આઝાદ હિંદ ફોજે લીધી. જાપાની સેનાએ આઝાદ હિંદ ફોજને ન ચુરવડો પૂરો પાડ્યો, ન હવાઈ મદદ પૂરતી આપી, ટેન્કો કે એવાં સાધનોની વાત જ ક્યાં હતી ? તેથી શાહ નવાઝખાં આગળ વધતા રહ્યા અને ઉખરણ પસાર કરીને કાહીમાને એપ્રિલના મધ્ય ભાગે મજબૂત ઘેરાયી ઘેરી લીધું.

આસામ રેલ્વે દીમાપુર પાસે પૂરી થાય છે, ત્યાર બાદ દીમાપુર-ઇન્કિલાવ-ટિડિમ સુધી ધોરી રસ્તો ચાલ્યો જાય છે. આ જ રસ્તો આસામથી બરમા તરફ આગળ વધવા માટે મુખ્ય રસ્તો છે. એ રસ્તા પર દીમાપુર-ઇન્કિલાવને મધ્યભાગે કાહીમા મહત્વનું મથક છે. ખુદ 'કાહીમાનું' નાગા લોકોની વસતીવાળું ગામ આ રસ્તાની પૂર્વ બાજુએ છે તે બાકીનો વિસ્તાર રસ્તાની એતરફની ટેકરીઓ પર અને તળેટીમાં ફેલાયેલો છે. કાહીમાનું મુખ્ય મથક એટલે રસ્તાની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલ એક ટેકરી પર ટ્રિટિકટ કમિશનરનો બંગલો. આઝાદ હિંદ ફોજે આ બંગલા સહિત કાહીમાના પોષ્ટા 'લાગનો' વિસ્તાર કબ્જે કરી લીધો, આસપાસની લગભગ બધી ટેકરીઓ તાબે કરી લીધી અને ચેલા ધોરી માર્ગને જે બાજુથી દાપ મૂકી દીધો. આ રીતે બ્રિટિશ લશ્કરનો એક ધોરી વાહનવ્યવહાર ખોરવાઈ ગયો. ચાલીસ ચાલીસ દિવસ સુધી જે ઘેરા સામે બ્રિટિશ સક્તનતે ચોનાનાં પૂરેપૂરાં સાધન ઠાવની દીધાં દનાં તો જે ઉદારી ન ચકાયો એ

અંતિદાસિક ધેરા આ રીતે ઝેપ્રિયની સરખાતમાં શરૂ થયો.

ખીછ બાજુ મેજર ટિયાનીનાં દળો પણ ઈન્કામ પર અંતિ-
દાસિક ધેરા નાખીને બેઠાં હતાં. પણ ધીમેધીમે ઝેમની પાસે પુર-
વડાનાં સાધન ખૂટવા લાગ્યાં. ખોરાકની વ્યવસ્થા તૂટવા લાગી. શાહ
નવાઝખાં સાથે ઝેટ્ટું બેથું કરીને પોતાના સંચોને ખોરાક પૂરો
પાડવા લાગ્યા. સાથેસાથ ફાતમ, દાદા, કલાન્ગ-કલાન્ગ મોરચા પર
ફરતા રહ્યા તે ઝે મોરચાને પણ મજબૂત રાખના રહ્યા.

આ બધાં મોરચા મંઝાળનાં મંઝાળનાં ફાલીમાતો ધેરા ચાલીસ
ચાલીસ દિવસ સુધી શાહ નવાઝખાંએ ટકાવી રાખ્યો. ઝે વખતે
આ ધેરાની સિટિશ સમ્મનત ગળે આવી ગઈ હતી; કેમકે ઝે ધેરા
ઊંડો-તો જ ઈન્કામ તરફ પુરવડો મોકલી સલામ ઝેમ હતું. આટ
આટલા દિવસના સફળ ધેરાના સમાચાર હિંદમાં આવતાં હિંદી
જનના જપાનીઓની બહાદુરી માટે બેફાટ વખાણ કરી રહી હતી.
ઝે વખતે ઝેમને વખતે વખ્યાત ક્યાંથી હોય કે ઝે ધેરા નાખવાની
યોજના આગ્રહ હિંદ ફોજના આ અફસરે જપાનીઓ પાસે મહા-
મહેનતે કમ્બલ કરાવી હતી અને ચાલીસ ચાલીસ દિવસ સુધી જપા-
નીઓના સાથમાં રહીને આગ્રહ હિંદ ફોજના સિપાહીઓએ ઝે
ધેરાની ઠાંકરી ખરના દીધી ન હતી.

દોઢ દોઢ માસ સુધી ફાલીમાતો ધેરા ટકી રહ્યો, પણ હવે
વિશ્વયુદ્ધનો રંગ પવડાનો જનો હતો. જપાની તાકત ક્રાંધક ખૂટતી
જતી હતી. સિટિશ વસ્કરોગે સાધનની વિપુલતા મેળવી લીધી હતી.
છેવટ મે માસની શરૂઆતમાં જપાનીનો તરફથી પૂરતો સલામ ન
મળી અને સિટિશ વસ્કરોગે ટેંકા, વિમાનો અને તોપોનો વિપુલ
સાધનવાળો પંખો ફેરો. ગ્રુદ-ચંચળની દ્રષ્ટિએ ફાલીમાતો પાછા
ફાટું પડે ઝેવો સમય આવી લાગેો અને સમય સમજીને શાહ

નવાઝખાંએ ગોક સેનાપતિની કુનેહથી સિપાહીઓને પાછા હટવાનો હુકમ આપ્યો. પણ સિપાહીઓએ એ અવાજે જવામ દીધો: ‘અમને નેતાજીએ દિહી કમજો કરવાનો હુકમ આપ્યો છે. જ્યાં સુધી દિહી સર નહિ કરી પે ત્યાં સુધી અમે પાછા નહિ હસીએ. આપણી તાકાત ઓછી થઈ હોય અને એ કારણે ખતમ થવું પડે તો બહેતર છે, પણ પાછાં પગલાં તો નહિ જ માડીએ.’

પણ સેનાપતિ તરીકે ઓછી તાકાત હોય ત્યારે વ્યવસ્થિત રીતે ઓઠમાં ઓઠી હાનિ વડેરીને પાછા જવું એ શાહ નવાઝખાંની ફરજ હતી. સૈનિકો એવી વ્યૂહ-રચના માનવા તૈયાર ન હતા. છેવટ શાહ નવાઝખાંએ નેતાજીને આ મહત્ત્વક સમજાવતો સદેશો મોકલ્યો, એના જવાબમાં નેતાજીએ સૈનિકોની બહાદુરી માટે અભિનંદન આપીને સમય સમજીને પાછા ફરવાનો આદેશ આપ્યો.

એ આદેશ માથે ચડાવીને હિંદી સૈનિકો પાછા ફરવા તૈયાર થયા, પણ એ માથે મૂકીને તેઓ રહ્યા, માથાં ફૂટ્યાં, જાણે આખા છવનની કોઈ કારમી પગમાંથી પસાર થતા હોય એવાં દુ:ખ સહિત. તેઓ પાછા હડયા.

કોહીમાતો ઘેરો ઉડાવીને પાછા ફરવાની તૈયારી શાહ નવાઝખાં કરી રહ્યા હતા ત્યાં કોહીમાથી દૂર નેગગ પામે કોક દુકડી ફસાઈ ગયા તો કોમની પામે સદેશો આવ્યો. એ દુકડીને જચાવવા માટે તારીખ ૧૩મીએ વડેલી અવારના સાન વાગે ઊપડ્યા. ખગમમાં ખગમ કહી શકાય એવો ૨૮ માર્દાનો જંગલી માર્ગ વીંધીને ત્યાં પહોંચ્યા, દુકડીને જચારી રાતના અગિયાર વાગે આવ્યા, અને તા. ૧૩મીએ ઉખડવા પાડ્યા હડયા.

પાડવા હડના લશ્કર પામે હવે ખાવાનાં સાધન જ ક્યાં હતાં ?

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી તો સૈનિકા મૂઢી મૂઢી બાત સાથે જંગલી ફળો અને ઘાસ-પૂત્ર ખાઈને દિવસો કાટતા હતા. માત્ર ‘ચલ્લો દિલ્લી...’ અને ‘નેતાજી જી હો...’ના બાવના પોકારથી છૂટી રહેલા અને આટલા દિવસ કાઢીમાનો મોરચો સાચવી આવેલા સિપાહીઓ પાસે મૂઢી મૂઢી બાત ખાવા જોટલું પણ ન રહ્યું. આ વખતે અન્ય જાપાની દળો લહેરથી પેટ ભરી રહ્યાં હતાં.

પોતાનાં લશ્કરેને ઉખડત મૂઢીને શાહ નવાઝખાં જાપાની અફસરને મથકે પહોંચ્યા અને ખોરાકની માગણી કરી. ફોંડું હાથ કરતાં જાપાની અફસરે કહ્યું: ‘અમારી પાસે અનાજ કેવું! સામે બ્રિટિશરોની ડાવણી પડી છે ત્યાં અનાજના દગ પડ્યા છે. આવતી કાલે અમે ત્યાં હલ્લો કરશું અને લાવીને તમને અનાજ આપશું. પછી તમે તમારે ખાજેખાજે અને મોજ કરજો!’.

આ સાંભળીને શાહ નવાઝખાંને કાળઝાળ ચોટ લાગી ગઈ. ૧૯૪૪ના મે માસની ૧૪મી તારીખે શાહ નવાઝખાંએ પોતાના મથકે આવીને ફોજના દળ પાસે આ વાત રજૂ કરી. આ સાંભળીને ‘આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકા બ્રિટણી બ્રિટ્યા. તેઓમાંથી જાંગલ પરવાના નામે એક સંમેદાર ગટવાલી દુકડી લઈને જાપાની અફસરે ચીધેલ ક્લાંગ-ટ્લાંગ વિભાગમાં આવેલ બ્રિટિશ ડાવણી તરફ બેપડ્યા. રાતોરાત ત્યાં પહોંચીને એમણે ‘જી હિંદ...’ અને ‘નેતાજી જી હો...’ એવા પોકાર ગજવતાં ડાવણી પર છાપો માર્યો. અણુધાર્યાં છાપાથી બ્રિટિશ સૈનિકા રથવાયા થઈ ગયા, સામા થવા ગયા, પણ આઝાદ હિંદ ફોજના ઝૂંટી હલ્લા સામે પાછા હડયા, એમના ત્રણ માથુસો માર્યા ગયા, આઝાદ હિંદ ફોજને કાંઈ સગ ન થઈ અને એ ડાવણીમાંથી મે માસની ૧૫મી તારીખે મહિનાઓ સુધી ચાલે તેટલો ખોરાક, સુકવેલા ફૂદનાં ટીન, સિગારેટ, દીવાસળીની પેટીઓ અને ધાંજળા ઉપાડી આવ્યા.

જાપાનીઓ હિંદી સૈનિકાની આ બહાદુરી સામે ડાડા કરડતા ગયા અને હિંદી સૈનિકા નવી લુટ પર ન્યાકોતો ઉઠાવતા રહ્યા.

પોતાના સૈન્યોને હાકા, ફાલમ, તામુ, ટિડિમ વગેરે રથળોએ બ્યવસ્થિત કરતા શાહ નવાઝખાએ મેજર ફુલનારાની મુનાકાતો લીધી, કીમેવારીની મુલાકાતો લીધી જાપાની વડા મથખાએ જઈને પ્રાદેશિક જાપાની અધિકારીઓને મળ્યા અને પોતાના લશ્કરો લઈને ઇન્ફાન્ટો મોગ્યો સાયની રહેના ઈર્નલ ક્રિયાનીની મદદ પહોંચીને ઇન્ફાલના રેગને વિશેષ મજબૂત બનાવવાની યોજના રજૂ ગી

જાપાની અધિકારીઓએ આ વાત મૂલ કરી અને વહેનામા વહેની તકે એમને ઇન્ફાન્ટ મોગ્યા પર જવાની ત-આપવાનું વચન આપ્યું પણ એ પછી થોડા જ સમયમા બ્રિટિશ લશ્કરે ઇન્ફાલ-દીમાપુર વચ્ચેથી ખાલીમાનો અનગમ્ય રૂ થતા દીમાપુરથી ઇન્ફાન્ટ તરફ વિશય ને વિશેષ પુરવઠા મોકલવા શરૂ થી વર્ષાઋતુ એસી જવાને કારણે જાપાનીઓને ખર્ચામાંથી મળતો પુરવઠો બધ થયો, અને જૂતના ત્રીજા અનાડિયામા ઇન્ફાલનો એ ઐતિહાસિક ઘેરો ઉઠાવી લેવામા આવ્યો જાપાનીઓ માથે ઈર્નલ ક્રિયાનીને પણ આઝાદ હિંદ ફોજના સૈન્યો લઈને પાછા હવે પડ્યું

શાહ નવાઝખા અત્યાગ મુધી ઇન્ફાલની પીઠ સમા તામુ-ટિડિમ સાયની રહ્યા હતા, પણ હવે તેમને ત્યાંની ચે પાછા હકારાની ફરજ પડી જાપાનીઓ હવે સાવ ફરી એકા હતક મરી જ મંદ હવે એમના તરફથી મળવી બધ થઈ ગઈ હતી આઝાદ હિંદ સેનાના સૈનિકા જમનાના ફરીને જગલી કેળા ફજ કે ઘાવના મૂળ શોધી આવીને તેના પર વિસો ગાળતા હતા ખ્યારેક ક્યારેક ગામડામા જઈને ચોખા મેળવી આવતા હતા પણ આ રીતે કયા મુધી છત્રી શકાય

હેવટે માત્ર બૂખને જ કારણે સિપાહીઓ ટપોટપ મરવા લાગ્યા. શાહ નવાઝખાં ફરીથી જાપાની અફસર પ્રીમેવારીને મળ્યા. એમણે એ વાત પર લક્ષ્ય મુઠ્ઠાં ન આપ્યું. બૂખના દુઃખે આઝાદ હિંદ સેનાના સિપાહીઓ માટે છવન અશક્ય બની ગયું હતું. આવે સમયે એમની પાછળ ચાલ્યા આવતા બ્રિટિશ લશ્કરે વારંવાર પોતાની સાથે ભળી જઈને લહેરથી ખાવાનાં આમત્રણ દીધાં. પણ ‘ગુલામીના ઘી અને આટા કરતાં આઝાદીનું ધાસ ખાવું એ બહેનર છે.’ એવા અરમાનભર્યા જવાબો દેતા આઝાદ હિંદ સેનાના સિપાહીઓએ બ્યારે બૂખના દુઃખે છવવું કપરું બની ગયું ત્યારે પોતાને હાથે પોતાના પર ગોળીઓ ચલાવીને આપઘાત કર્યા, પણ શત્રુના હાથમાં પડીને શરણે ન થયા.

શાહ નવાઝખાં જેવી દિમનથી હિંદ પર વિજ્યી હક્કો લઈ ગયા હતા, એટલો જ દિમનથી એમાસાને કારણે જગલી રસ્તા વૂટી ગયા હતા, નદીઓમાં પૂર હલડી રહ્યાં હતાં, પુરવઠાનાં કરાં સાધન રહ્યાં ન હતા, અને જાપાનીઓ કશી મદદ દેવાને બદલે એમની સેનાને ખુનને દવાસે સોંપીને પોતાની યોજના અનુસાર ચાલી નીકળ્યા હતા, ત્યારે પોતાનાં સિન્ધોને લઈને પાછા હડી રહ્યા હતા.

પોતાના મૈત્ર્યોના સિપાહીઓને ખોરાક વગર મરવું પડે એ દુઃખ કહણ જાનીએ દેવામાં આવતા, વાહનોને અસાધે શત્રુઓના હાથમાં પડવું પડે એવી સ્થિતિમાં શાહ નવાઝખાં રાતોરાત રાત ચાલતા ચાલતા પીછેહઠ કરતા રહ્યા, સિપાહીઓને ઊંચાઈ આપતા રહ્યા અને પાછા હડતા રહ્યા.

આવી રીતે શાહ નવાઝખાં પાછા હડી રહ્યા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક જગમી સિપાહી પડેલો એમણે જોયો. જગમી સિપાહી પાસે

એ ચળ્યા જખમી ત્રિપાલી ચાલી શક એમ હતુ જ નહિ. એને લઈ જવા માટે વાહન તો હતુ જ, પણ એમની આ મનોદ્વાર જોઈને જખમી ત્રિપાલીએ એમને કહ્યું ' તમે તમારે લશ્કરને લઈને આગળ કૂચ કરો નહોતો મારી ચિંતા કરતા નહિ '

શાહ નવાઝખાએ જુ એમ તો કેમ બને ? તાર્કિક જોગનાઈ કરી જોઈએ '

જખમી ત્રિપાલીએ જુ તાર્કિક જોગનાઈ તો થઈ ગઈ એમ છે જ નહીં ? જોગનાઈ ત્યાં ગહેગો તો લશ્કરના બીજા માણસો પદ ડાઈ જશે મને ખુબે મોજે મળીને ચાલી નીજો. '

પણ છત્રી ગમનાર માણસને એમ ખુબે મોજે મળીને કેમ ચાલી નિઃશાય ? શાહ નવાઝખાએ પોતાનો આમાન અને હથિયાર બીજા સેનિકના હાથમ દીધા અને જખમી ત્રિપાલીને પોતાના ખના પર ઉપાડી લીધો-અને વગમના લગ્ન માં ગઈ ખૂબ પૂરતા ગતો ગત હમ ગાઉનો રથ નીચેને એના નાહ નવાઝખાએ જ જખમી ત્રિપાલીને ઉપાડીને મથક પહોચતો કર્યો.

સિપાહીએ આનંદથી મોતનો સ્વીકાર કર્યો છે.’

આમ કહેતાં એ સિપાહીએ છેલ્લી આંખો મીંચી, શાહ નવાઝખા આંખમાંથી આસુ સારતા ત્યાંથી આગળ ચાલતા થયા.

આ રીતે પીઝેહક કરતાં કરતા શાહ નવાઝખાએ થાક્યાપાક્યા, જખમી અને બીમાર સૈનિકો સહિત ૧૫૦ સિપાહીઓ ઉત્તર બરમાના માવલિક મુકામે પહોંચ્યા, ૨૫૦ માણસો સીતલોંગ પહોંચ્યા ૪૦૦ માણસો તિરખાન પહોંચ્યા. હવે તો આગળ પૂર-બરપૂર નદીઓ વહી રહી હતી એટલે આગળ વધી શકાય એમ હતું જ નહિ. છેલ્લી વાર એમણે બેઠ મથકે જાપાની અફસર કીમેવારી પાસેથી મદદ મેળવવા પ્રયાસ કર્યો, પણ એ અફસરે કહી જ વ્યવસ્થા કરી આપવાને બદલે સૂચના કરી, કે ‘તમારા એ માંદા સિપાહીઓને કહો કે આપઘાત કરે.’

૪

શાહ નવાઝખાં મદદ આપવાને બદલે આવું વર્તન દાખવતા તથા પોતાના માર્ગમાં અડચણરૂપ થતા આવા જાપાનીઓને જોળીએ દેવાના બનાવો બનાવવા લાગ્યા. જાપાની સત્તાની જરાયે પરવાહ કર્યા વગર થાય એટલા પોતાને હાથે સાધનો મેળવી લીધાં અને નદીઓનાં પૂરમાંથી પાર થવા માટે હોડીઓની વ્યવસ્થા કરવા આઝાદ હિંદ સરકારના વડા મથક રંગૂન પર ગદિયા મોકલ્યા. વરસાદ તથા લડાઈના પ્રહારોને કારણે મહા મુસીબતે એમના રહેવા વડા મથકે પહોંચ્યા, એ વખતે રંગૂનની કચેરી સંભાળતા લેફ. કર્નલ સહગલ એમની આવી મુશ્કેલીની જાણ થતાં તરત જ નેતાજી પાસે પહોંચ્યા. આવી ભયંકર સ્થિતિ જાણીને એ સંદેશનો તાબડોળ અમલ કરાવવા માટે એ જ સાંજે નેતાજી જાપાનીઝ વડા અધિકારી લેફ. કર્નલ ઈસાદાને મળ્યા અને શાહ નવાઝખાંએ કહેલ લશ્કરોને વહેલામાં વહેલી તકે માંડલે પહોંચાડવાની સગવડ આપવાની અને પૂર તેમ જ વરસાદને કારણે તાત્કાલિક સગવડ ન આપી શકાય તો જ્યાં સુધી એમને માવલિક,

તિરવાન અને સીતલોંગ રાખવા પડે ત્યાં સુધી પૂરેપૂરાં બોજન, બચ્ચાં અને દવાઓ પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા કરાવી લીધી.

આ રીતે મહા મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢીને માંડ માંડ સગવડ મેળવતા શાહ નવાઝખાંએ પોતાનાં રથાં—સથાં લશ્કરો ઓગસ્ટ માસની આખરમાં, આરાકાન ગોરચે જવા ઊપડ્યા હતા ત્યારે એમણે પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું હતું તે માંડલે પહોંચાડ્યા. એમાંથી એમણે જખમી તેમ જ આગર સિપાહીઓને રંગૂનનાં દવાખાનામાં પહોંચતા કર્યા.

આખરી ચુક

હુંવે: મોરચો પથટાયો હતો, મિત્ર ગળ્યોનાં લશ્કરો ઉત્તર
 ૧. બર્મામાં મીચીના, લામો અને કાયા સર કરતાં દક્ષિણ તરફ નીચે
 હીતરી રહ્યાં. હતાં ત્યારે એની સામે બચાવ કરવા માટે જાપાનીઓને
 પંકાકુ-મોનીવા-માંડલેનો નવો મોરચો રચવો પડ્યો હતો. આમાં
 જાપાનીઓને આઝાદ હિંદ સેનાની પૂરેપૂરી જરૂર હતી. એ માટે
 તેમણે આઝાદ હિંદ ફાજનાં પહેલાં તથા બીજાં ડિવિઝનનાં બધાં જ
 દળોને પંકાકુ-માંડલે-મીંગમાંગ વિસ્તારમાં મોકલવા માટે માગણી કરી
 હતી. પણ શાહ-નવાજખાંની રેજિમેન્ટોએ અત્યાર મુઘી એટલું બધું
 કામ કર્યું હતું અને એટલી ચાડીપાટી હતી કે એને ખાસ આરામ
 આપવાની જરૂર હતી. એ માટે એમણે આ મોરચાની દક્ષિણે દૂર દૂર
 ઠેકાણીનમામા મુકામે માત્ર આ રેજિમેન્ટોને ગ્રાખવા માટે ખાસ
 સમવડ કરી આપી અને વહેલામાં વહેલી તકે માંડલેથી એ મુકામે
 એ દળોને ઓછોતર માસમાં ફેરવી આપ્યાં. થાક્યાપાક્યા શાહ
 નવાજખાંએ પીનમામા આવીને પોતાના આ જખમી સૈન્યને પાછું
 વ્યવસ્થિત કરવું શરૂ કર્યું.

એ માટે આજ્ઞા હિં ફાજનુ તાજુ જ બીજુ ડિવિઝન તૈયાર કરવામા આવ્યુ એમા રગૂનથી મેજર મહમ્મદ પાચમી જેરીના રજિમેન્ટને પુનર્વ્યવસ્થિત કરી, બીજા ઇન્ફન્ટ્રી રજિમેન્ટ ગેવુ નામ આપીને જોડના મીગાપુરથી તાજા જ આવવા મેજર હીલો નહેરુ ષિજોડના નામથી જાગીતી ચાથી જેરીના રજિમેન્ટનુ નેતૃત્વ લઈને જોડાયા આરા જતરદાર દુગોથી જીભા હરામા આવેલા તાજા ડિવિઝનના સેનાપતિપદે કર્નલ અઝીઝ અહમદને મૂકવામાં આવ્યા .

કર્નલ અઝીઝ અહમદે એ ડિવિઝનનુ સેનાપતિ પદ મંજૂર્યાને થોડાક જ દિવસ થયા, ત્યા સુતુની જે પ્રવૃત્તિ હવે જોરદાર બની હતી એ હવાઈ બ્લાઝમાગમા ઝડપાઈ ગયા અને ગબીર રીતે ઘવાઈ ગયા. એમના ડિવિઝનનુ સેનાપતિપદ બીજા દાઈ અદમરને આપ્યા વગર છૂટકો ન હતો, અને આવા કટોકટીના મોરચા પર ગાલ નનાઝખા જેવો બીજો સેનાપતિ કાણુ મળવાનો હતો ?

કર્નલ શાહ નનાઝખાને નવા ડિવિઝનનુ (યુનિટ નં ૫૦૨) સેનાપતિપદ ફજુઆગી માસની ૧૬મી તારીખે મોપવામા આવ્યુ, એ માટે રગૂનથી નેતાજી મુબાપચદ્ર બોઝ પોતે જે દિવસ બાદ ૨૧મી તારીખે શાહ નનાઝખાના મથક પીનમામામા આવ્યા નેતાજીએ શાહ નવાઝખાને દમદ બધી સૂચનાઓ આપી અને એ જ તારીખની મધરાતે પોતાના નેતાજીને મનામ કરીને શાહ નવાઝખા મોરચા પર જોપડી ગયા અત્યાગ સુધી તેઓ ૧૫૦ નમરના યુનિટના હમાન્ડર હતા એ ધ્યાને લેક. કર્નલ આર એમ અગશાદને નીમવામા આવ્યા.

શાહ નનાઝખા જે મોરચા પર ગયા એ પોપા વિન્નાગમા હતો આજ્ઞા હિંદ કોજ સૌથી ઝેલે જે મોરચા પર લડી હતી તે આ પોપા વિન્નારનુ ભૌગોલિક મહત્ત્વ સમજી લેવાની જરૂર છે

પોપા માઈલોમા પડેલો ટેમ્પીઓનો ઘામો વિસ્તાર ૩, તે

પદ્મકુન્તી નેઝલ્યે, મીઝ્યાનની દક્ષિણે અને મીટીલાની પશ્ચિમે આવેલો છે. માંડલે છતીને દક્ષિણ તરફ આગળ વધતાં મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોને રોકવા માટે આ સ્થળ ઘણું જ મહત્વનું છે; કેમકે ઝોની પશ્ચિમે ધરિવદી નદી વહી જાય છે અને પૂર્વમાં માંડલેની સાથે રેલ્વે-માર્ગથી જોડનારાં મીટીલા-યાત્રીનનાં રેલ્વે-જંકરોનો છે. ઝોની દક્ષિણે ઠંડ પીનમામા સુધી રેલ્વેથી સાંકળનારું ક્યુક-પદાંગ રેલ્વે-ટરમીનસ છે.

જો ધરિવદી શત્રુના હાથમાં પડે તો તેઓ હોડીમાર્ગે ઠંડ પ્રેમ સુધી આસાનીથી પહોંચી શકે. જો મિટિલા, યાત્રી કે ક્યુક-પદાંગ હાથ પડે તો પીનમામા-લુગૂ ચર્ષ ને શત્રુસૈન્યો ઠંડ પેશુ સુધી કપાટે રેલ્વે-માર્ગે પહોંચી શકે, આ બે કેન્દ્રો હાથ આવે તો રંગૂન હાથ પડતાં કશી વાર ન લાગે.

આવા મહત્વના માર્ગો શત્રુરાજ્યોના હાથમાં પડતા અટકાવવા માટે પોપાની ટેકરીઓમાં, ભરાઈને માંડલેથી ઊતરનારાં શત્રુ સૈન્યોને રોકી રાખવાનો સારામાં સારો મોરચો હતો. વધારામાં મહિનાઓ સુધી આ ટેકરીઓમાં ભરાઈરહેલું પડે તો ત્યાં પાણીની પણ વ્યવસ્થા હતી. જોટલે જાપાની લશ્કરોએ આઝાદ હિંદ ફોજની સાથે મળીને આ વિસ્તારમાં શત્રુ સૈન્યોને અટકાવી રાખવાનો મોરચો રચ્યો હતો.

શાહ નવાઝખાં પોપા વિસ્તારના ક્યુક-પદાંગ મથકે પહોંચ્યા, ત્યાંથી ઢીલોં સાથે પોપાના રણમોરચે ગયા અને ત્યાંના અલ્સરોને મુખોમુખ મૂચનાઓ દઈને મીટીલા પાછા આવ્યા.

અહીં ફજુઆરીની રખીએ નેતાજી પોતે આવી પહોંચ્યા હતા. શાહ નવાઝખાંએ એમને પોપા વિસ્તારની વિગતો આપી. યુદ્ધના રસિયા નેતાજીએ લડાઈ ચાલતી હતી એ ખુદ પોપા વિસ્તારમાં જતા નિર્ણય કર્યો. પણ એ ખૂનખાર લડાઈમાં પોતાના પ્રાણ-પ્યાર નેતાજી કદાચ અકસ્માતથી જોખમમાં આવી જાય તો ?

ખ્યાલથી શાહ નવાઝખાંએ નેતાજીના આ નિર્ણય સામે મક્કમ વિરોધ નોંધાવ્યો અને મદદામહેનતે સમજાવીને નેતાજીને ત્યાં જતા રોક્યા અને પીનમામા મોકલી દીધા.

આ દરમિયાન ઉત્તરે પીનખીન અને પૂર્વે મહલાઈગ કબજે કરીને શત્રુદળો નીચે આગળ આવી રહ્યા હતાં. એ મોરચા પર શત્રુઓનો સામનો કરવાની યોજનાઓ જાપાની અફસરો સાથે નક્કી કરીને, શાહ નવાઝખાં માર્ચ માસની ૧લી તારીખે પીનમામા મુકામે નેતાજીને મળ્યા અને બીજા ડિવિઝનનો પોતે હામઅલાઉ અધિકાર ધારણ કર્યો હતો એનો વિધિસર અધિકાર લેવા માટે રંગૂન પહોંચ્યા.

અહીં શાહ નવાઝખાં બીજા ડિવિઝનનું સેનાપતિ પદ સ્વીકારતા હતા ત્યાં એમને એક દુઃખકારક સમાચાર મળ્યા. કર્નલ ઢીલોની નીચે બડના પાંચ સિપાહીઓ શત્રુ પક્ષે ચાલ્યા ગયાની ખબર પડી. ખરાખરીની લડાઈ આવી હતી ત્યાં લશ્કરમાં આવી નબળાઈ દેખીને નેતાજીને પારાવાર દુઃખ થયું. આઝાદ હિંદ સેનાની એ નબળાઈ દૂર કરવા માટે એમણે તાબડતોબ પગલાં લીધાં અને ૧૩મી માર્ચના રોજ એક ખાસ જાહેરાત કરી ને એમને સેનામાંથી નીકળી જવાની ઠણ્ઠા હોય તેમને તફત છૂટ આપી, પણ એ પછી જો કોઈ આવું આવડાપણું બનાવે એને ફોજના કોઈ પણ માણસને ખબર પડે તો સાફ કરવાનો અધિકાર આપ્યો. શિસ્તનો જરા સરખો ચે ભંગ થાય તો આવી સ્વયંસેવક ફોજને માટે એ કેવું દુષણ કહેવાય એ લશ્કર પર ખરાખર હસાવ્યું.

જેઓ શત્રુપક્ષે ચાલ્યા ગયા હતા તેમના દગા અને શિસ્તભંગ માટે ધિક્કાર લેભો કરવા કાચ્યો, નાટકો. ધિક્કાર—સમારંભો રચીને એમને ઉતારી પાડવાની યોજના આપતું એક નવું કરમાન બહાર

પાડ્યુ અને પોતાની મેજને બગાડ મજબૂત રાખા માટે? મોઝ્યા
પર જવાની વાત વિચારી

ગાહ નવાઝખાએ ફરીથી નેતાહને મોઝ્યા પર જતા રાખ્યા,
એમની વ્યથા સમજીને એવા તરવ દૂર ગવાનુ પોતાને માથે લીધુ
અને મોઝ્યા પર જઈને મો સિપાહીઓને એમ્મા કરીને જણાવ્યુ
'મોથી જેરીના રેજિમેન્ટના થોડા સિપાહીઓ શનુપક્ષે ચાલ્યા ગયાના
સમાચારથી નેતાહને ખારાવાર થયા થઈ નેતાહ પોતે આ માટે
પોપા આવવા ઇચ્છતા હતા પણ મે એમને ખાતરી આપી હ
હુ પોતે મોઝ્યા પર જઈ આવીશ અને પરિસ્થિતિ સુધારી લઈશ
આ સમયે સારી દુનિયાની નજર આઝાદ હિંદ મેજની સામે - જો
અત્યારે આપણે સ્વાત થ નહિ મેજવી શકીએ તો બીજા સો વરસ
સુધી એ નહિ મેજવી શકીએ એટલે તમાગમાથી જે અર્થ નેતાહના
નેતૃત્વ નીચે મોઝે સો ૮ । પ્રાણત્યાગ રાજ તયાં હો એ જ મોઝ્યા
પર મજબૂત બીજા સૌને પાળળ લડી જવાની છૂ ને '

આ રીતે એમણે મોઝ્યા પરની મના પણ બગાડ અનિચિત
ખરી મોઝ્યા પર લડાઈનો રંગ જામતો જતો હતો મોઝ્યા પરના
એમના સાથીદાર સહન અને હીલો બન્ને છાંટે જુઝસાનાર હતા
જનપાનઓ આરેખ માન નફુરાતમ જંગ ખલતા હોય ત્યાર આ
બન્ને સગદારો વાગવાર આક્રમણ મનાની માગણી કરી રહ્યા હતા
શાહ નવાઝખાએ એ માટે જાપાની અકસરેને મળીને પીનબીન
તેમ જ લેગી પર આક્રમણ કરવાની યોજનાઓ માટે મજબૂરી મેગરી

માર્ચ માસની પદ્મી તારીખે મહાને મધગતે હ ના રીતે
પીનબીન શત્રુ પાસેથી લીધુ આ જ દિના માઝ પાછાથી નેન
નહાન પર આગેપ મુઝવામા આવ્યો હતો તીલોના ઘસ્ટે શનુપક્ષના
૧૫ ઝેન્ડા, ૧૧ આર્મર્ડાઝ દ્વય બગાડ સહિત આગળ ધપતા

ચતુવસ્થરને હાથોહાથની રીતનાબની નડાઈ દેરિને પોતાના પક્ષના પચામ માળમા મરના મા પાધુ નહયુ

આ મન વિજયાથી આઝાદ દિવ ફાજમા ભાઈ ઉત્સાહ પારી ગયો શાહ નવાઝખા આખા વ મોરચા પર -યૂઝૂ, સીક્ટીન, મીટીલા, હયુક-પદાગ વગેરે મથકા પર લડતની ઝપાઝપીમા વચ્ચે ફરના ગયા, ક્યારેક ક્યારેક ઝપાઝપીમા અપડાતા માડ માડ ખુદીને રોજનાઓ ખર લાવતા ગદા અને નના નવા મોરચા રચતા રહ્યા.

આ વિજયોમા જેમ પોતાના સિપાહીઓ ચતુના હાથમા નઈ પડે તે જ પ્રમાણે ચતુપક્ષના સિપાહીઓ પણ આઝાદ દિવ મેનાના હાથમા આવી પડે તે વ્યાપારિક હવુ જનપાનીઓ આ રીતે પદકા-મેલા ચતુ-સિપાહીઓ સાથે જરા થે માટે વ્યવહાર ન ગમ્યના. ક્યારેક તો એમને ભથ્થુ ન આપવુ પડે એ માટે માગી થે નાખતા પણ શાહ નવાઝખાએ એક ખેવદિલ સિપાહીની અગાધી સ્પિટિશ લશ્કરના જે સિપાહીઓ પકડામા આવે તેમને યુદ્ધ-ફેદી તરીકે સંપૂર્ણ-પણે માન્યવાનો પોતાના સિપાહીઓને હુકમ આપ્યો હતો, તમજ વિષમ પરિસ્થિતિમા થે તેમને જગજર માન્યવા હતા

એમની મોરચા ગચાની દષ્ટિ ફવી ચોક્કસ હતી એ એમની તથા અહગાની ડાયરીના એક પ્રમગમાથી મળી આવે છે

તા ૨૮મી માર્ચના રોજ શાહ નવાઝે અહગાને મળવા બોલાવેના અહગાને લાગતું હતુ કે ચતુજો વેલોગ તરફથી નજોતો હતો કે તેવી સભાવના છે અને એ માટે એમણે યોજના ગચી ગખી હતી પણ શાહ નવાઝખાનો ખ્યાલ હતો કે ચતુજો પીનગીન-સોનીન રસ્તા તરફથી વગતો હ'યો કે તેમ છે. અહગાએ આ ખ્યાલ સામે વાગો નોવાઓ, પણ જેવટ મેનાપતિ નરીકે શાહ નવાઝખાની યોજના અનુસરનો હ-મ અમનમા મૂક્યો

બીજે દિવસે શાહ નવાઝખાંએ ખ્યાલ બાધ્યો હતો એ જ બાજુથી જળરો હલ્લો આવ્યો. યુદ્ધ સહગત પોતે એ હલ્લામાં ઘેરાઈ ગયા, પણ બીજે દિવસે પોતાની મોટર વગેરે મૂકીને તુરંતપૂર્વક એમાંથી છટકીને બહાર આવતા રહ્યા એ પછી થોડા જ વખતે એ મોટરો પાછી મેળવી લેવામાં આવી.

આવી બહાદુરીથી આઝાદ હિંદ મંજના દળો લડી રહ્યા હતા અને મિત્ર ગળ્યોના લશ્કરોને દોડ દોડ માસથી આ મહત્વના મોરચા પર થંભાવીને ખરની માફક ઊભા હતા પણ હવે મિત્ર ગળ્યોના લશ્કરોએ ગળ્યોની મખ્યા—સગસાઈ તેમ જ હથિયાર—સગસાઈ મેળવી લીધી હતી મજબૂત ટંકો, આર્મર્ડ મોટર, મશીનગનો સહિત ગળ્યોની મખ્યામાં શત્રુદળો હલ્લા કરી રહ્યા હતા એમની મદદમાં હવાઈ જહાજમાંથી ખૂનખાર બોમ્બમારો ઝડી રહ્યા હતા લડાઈનું પહું મિત્રરાજ્યો તરફ ઘળતુ જતુ હતુ જપાનીઓ પોતાના દળોને બચાવીને માન સગસાઈ—હરોળોનો મોગ્રો બમરમાં મૂકી રહ્યા હતા.

આ બધા નગ્નોએ આઝાદ હિંદ ફાજમાં ગહેલા નગળા તિપા-હીઓ પર મારફત અમર કરી અર્થરીત મોતને બંધવાને બદલે તેઓ શત્રુપક્ષે ચાલ્યા જતા વામ્યા આ સમાચારોથી કુખ પામીને શાહ નવાઝખાંએ સહગત તથા તોયો સાથે મશીને ફાજમાંથી એવા તરવે ઝમી કરી સેનાને વાગવાગ વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો કરી લેયા. પોતાના લશ્કરોને પણ પોપા વિસ્તારમાં આક્રમણની યોજના છોડીને મરહુલ—હરોળો પર મૂકી દીધા.

આ વખતે મે ક્યારેક ક્યારેક ૫૦ ટેન્કો, ૧૦ મશીનગનો અને હજાર હજાર તિપાહીઓના સમળા શત્રુ—હલ્લા સામે વળતા હલ્લા કરીને, શત્રુદળો વચ્ચે ઘેરાઈ જવા છતાં એમાંથી મે છટકીને આઝાદ હિંદ ફાજના દળો સામેનો કરી રહ્યા હતા પણ હવે એમની શક્તિની

હા આવી નહિ હતી તો જ્યારે માંસની એધાગી લાઇથી એમના શરીર લાગી ગયા હતા હથિયાળ તૂટી ગયા હતા, પુગરો ખૂટી ગયો હતો.

રાનામા નાનુદિના શામ્ભાગએ એમને દેગનપરવાન દી મન્યા એ એમ મથક પર ખૂનખાગ શામ્ભાગે ચલા લાગ્યો ૧૦મી એપ્રિલે તો એમની દરખિતાન પર શામ્ભાગ થયો એમ. ૮૧ નિપારીઓ મરી ગયા, ૩૧ વચાયા તરત જ બધા આગત સિપા-હીઓને એમણે પાઠવી હરોળ પર સુગંધિત મથકે મોકલી ગયા અને એ પ્રવાસ બપોની અમગની માથે મરગા દીને ધગિવનીને માર્ગ માંને મિન્હુ નદ પાછા ફરી જવાનો નિર્ણય ગ્યો.

આ નિર્ણયનો ઓઝામા ઓછુ નુકસાન થીને મમલ જવા મટ ગયો. એમ વિગતવાર બહેગત કરી પણ આ વખતે ગર્મના ગેરીના લક્ષ્યએ મળ્યો થયો હતો, તેમ જ અન્ય બર્મીઓએ ગામ એમને લડી-માડીને બપોનીઓની માથે આજ્ઞા દિ. ૧૪ને પા નની રોક ગી હતી તેઓ પાછા ફરતા આજ્ઞા દિ. ૧૪ના દળોને દેગન ન મ, ને માટે પાછા ફરતા આજ્ઞા દિ. ૧૪ના લક્ષ્ય બપો પડાવ મ તે વિભાગમા મથકે અને અન્યથા બગવ વાનુ તેમ જ મિત્રગળોન લક્ષ્યે પેરેથટ ઉતાગી ગયા હતા તેનો સામનો ગાનુ ન. ૫ - તુનિને મોખુ.

પાછા ફરવાનુ મર્થ દળોને વિશાગ વિભાગમા છટા હગ નિ. ૧૪ઈ જઈને મરાનુ સચથુ, જેથી દુશ્મનો એમને ઘેરી બધને એ સાથે હતો ન કો અને બધા દળોને ગોક સાથે સ. ૧૧મા ન લઈ ગો આ ગીતે છટા છટા દળોને જે વિભાગમા વહેચીને એક વિભાગને ગાડગમે કચુક-પાગથી માગે પડેચી જવાનુ તથા બીજા વિભાગને ગાડગમે કચુક-પદાગથી દૂગડીગી પહેચી જવાનુ.

જણાવ્યું હિપગત તેમને પાછા ફરના ખાના માટે પૂરના લથ્થાની
પણ સોપણી ડી દીધી

આ નિર્ગુન એમજે મોઝ્યા પર ફરીને ત્યા વડના બધા દગોને
જણાવ્યો

આ માઠ એમજે ૯-મ આપ્યા, પણ વિચાર નિસ્તારમા પથ
રાઈ જવાને ડાગે લુ ૧ લુ ૧ દગોને ડિવિઝનના મુખ્ય મથક સાથે
વ્યવહાર ન ગહે એના નયોગોમા, નાહ નવાઝખાએ ડિવિઝનના
કમાન્ડર તરીકે જિન્નખગ મેનફાઈ નતુપણે આ-આ જવાના કે એવા
ગભીર ગુના માટે મોન સુરીની મજા આપવાની સત્તા શાહ નનાઝ
ખાએ ૧૦મી એપ્રિલે ડિવિઝનના કમાન્ડર તરીકે ડેવિડેન્ડન કમા-
ન્ડરને હસ્તક આપી અવગત શકારપદ ફિઝામા કે મુખ્ય મથક
સાથે નવહાર સમ્યક રાય ત્યા અનાહ લેવાની મુયતા આપી દીરી

આ રીતે આઝમિન નયોગોમા ગુ દરતુ એની અપૂર્ણ વ્યવસ્થા
કરીને એપ્રિલ માસની ૧૨મી તારીખ શાહ નનાઝખાએ પીઠહાની
નીલિ અમનમા સખી ૨ વિસ એમજે પોપાયા ગાયો ભારેમા
ભારે બાગમાગ આ તા નિવમ ગહો, મધગત માહ બે વાગે એ
વિન્ના-થી તેજે ૧૧મી નીમ્યા, ગ્નામા સતુ મોએ એમને પેગી
લીધા, એમથી ૧૧મી નીને માર્ગ લીધો તો ત્યા પે એમનાપર
ગેલીયાગ થત જમથી ૧૨મીને જીવન નામ્ની એધાગે ફૂલ
ખા બીને નિવમે ૮ માસ ઇન્ડાવાદી ગામે પડ્યા

આજથી શાહ નનાઝખાએ પીઠહા ફરી અને એમને પાલે
સતુમેના પાછા પડી, અન્ન આગેરી એમને વાગવાગે વેગની ગટી
પણ ક્યારેક નગતો ૬ ના ગત્યા, તો ક્યારેક નદીને સામે પાગ રઈને
સતુની નજી નામેથી આ-આ જતા, ક્યારેક ગતની મત દરી ય
મજલ દાખીને અસર મ્યા પે પહોચી જતા, તો ક્યારેક ગતુમેનાની

વચ્ચે થઈને પસાર થઈ જતા શાહ નવાઝખાં શત્રુદ્યોને હાથતાળી દઈને છટકતા છટકતા સવા સવા માસ સુધી સેંકડો માઈલ પગ નીચે ખૂદતા પીઝેહક કરતા રહ્યા. આ રીતે અગ્રિજ સરકારના હાથમાંથી સરીને આટલાં સળંગ સૈન્યની સામેથી છટકી જનાર ઇતિહાસમાં ૧૮૫૭ના બળવા વખતે તાત્પર્યપેનો દાખલો નોંધાયો છે. એ પછી બીજો દાખલો બર્માની ધરતી પર શાહ નવાઝખાંએ નોંધાવ્યો.

એપ્રિલની ૧૦મી તારીખ પાછળ ઘેરાઈ ગયેલા સહગણ તેમને આવી મળ્યા અને રાતના નવ વાગે ત્યાંથી ઊપડીને બીજો દિવસે આઠ વાગે પૂર્વી નામે ગામ પહોંચ્યા. અહીં એક દિવસ કુંભીના મઠમાં ગાળીને પોતાના થાક્યાપાક્યાં લશ્કરોને લઈને સન્નામત મનાતા થેનાંગ-બ્રુથાઉંગ તરફ ઊપડ્યા. પણ તેમના લખવા પ્રમાણે 'British' forces seem to be converging from all-sides.....wonder if we will get through : બ્રિટિશ લશ્કરો આરે બાજુથી ઘેરી રહ્યાં છે, એમાંથી સન્નામન નીકળી જવાય તો આશ્ચર્ય !

એવા ઘેરામાંથી છટકીને ૧૮મી તારીખે માગ્વે, પહોંચ્યા, માગ્વેની પૂર્વ બાજુ ટૂંગડીંગી બ્રિટિશ દળોએ લઈ લેતાં એમનાં દળોએ સામે હલ્લો કર્યો, પણ પાછા હઠકું પડ્યું. અને ધરિવદી નદીને સામે પાર ઊતરી ગયા. ત્યાં પાછળના ભાગે ઊતર્યા, પણ પાછા ફરીને એની સામે હલ્લો કર્યો. બીજો દિવસે બ્રિટિશ દળો ટેન્કો સહિત આવી પહોંચ્યાં એટલે માગ્વે બપોરના ત્રણ વાગે છેાડીને બીજા દિવસ સવાર સુધી કૂચ કરતા ફરી વાર કાગ્ગ મુકામે ધરિવદી પાર કરીને દક્ષિણ તરફ આવી નીકળ્યા.

આ રીતે કૂચ કરતા કરતા શાહ નવાઝખાં એમને ત્યાં છેાડીને મિન્ડે ગામ પહોંચ્યા. અહીં આગળ ગયેલાં તથા પાછળ રહેલાં

સૈન્યોના સમાચાર મેળવીને આગળ વધ્યા અને મે માસની ૧લી તારીખે દેહ પ્રેમની ઉત્તરે પાંચ માઈલ દૂર એક ગામ આવી પહોંચ્યા. અહીં એમણે એક દિવસ ગાળ્યો. અહીં એમને સમાચાર મળ્યા કે નેતાણ તેમ જ આગ્રદ હિંદ સરકાર ૨૪મી એપ્રિલે રંગૂન છોડી ગયા છે અને અમુક સૈન્યો રંગૂનમાં રાખીને બાદીના મોઢાની તરફ ઊપડી ચૂક્યાં છે. આ વખતે એલેન્ડો પાસે સહગણ પાછળ રહી ગયા હતા. ન્યાંથી એ ૨૮મી એપ્રિલના રોજ બ્રિટિશ દળોને શરૂ થઈ ગયાના સમાચાર આવી પહોંચ્યા. પોતાના એક જનરા સાથી પકડાવા છતાં શાહ નવાએ આગળ જ વધવાનો નિર્ણય કર્યો. પોતાની પાસે બંધુ રહુ ન હવું. દવાદારનાં સાધન તો શાનાં જ હોય ? એટલે મેજર રંગનાયનને હત્તક જખમી તથા આગર સિપાહીઓને સોંપીને પોતે આગળ આવી નીકળ્યા.

અહીંથી તેઓ દેન્ગૂ તરફ આગળ વધ્યા; કેમકે જનપાનીઓના કહેવા મુજબ દેન્ગૂ એમના હાથમાં હતું, એટલે એ માર્ગે થઈને પૂર્વ બાજુ સિયામ તરફ પહોંચી જવાની શાહ નવાઝખાંએ યોજના કરી. પણ શાહ નવાઝખાં બ્રિટિશ દળોથી ઘેરાઈ ગયા. દેન્ગૂ બ્રિટિશ દળોના હાથમાં પડ્યાના સમાચારે પોતાનો ગ્રહ બદલીને એ પ્રેમ તરફ દક્ષિણ બાજુ ઊપડ્યા.

આ વખતે જનપાનીઓ આગ્રદ હિંદ સેનાના દળોને ફરીથી ખુદાને ખેળે મૂકીને એકદા ભાગી નીકળ્યા. પરમતા વરસાદમાં, ક્યારેક નદીકાંઠે તો ક્યારેક ઝૂંપડાંમાં રાત ગાળતા શાહ નવાઝખાં શાનવાડીની દક્ષિણે એકથો થઈને ૭મી મેએ પોતાના દળ સહિત અને એક માત્ર સામીદાર દીલોં સાથે દેહ ૨૫મીની ઉત્તરે દસ માઈલ એક ગામે પહોંચ્યા.

એ જ રાતે ૨૬મી પહોંચ્યા અને મધરાતે રંગૂન તરફ જવા

નીકળ્યા, પણ રંગૂન પર ચતુદ્દો ૨૭ મેની તારીખે ઊતરી ચૂક્યા હતાં. રંગૂનનો કબજો લેવાઈ ગયો હતો, અન્ય દોઢો ઊતરીને આગળ વધી રહ્યાં હતાં અને બધા રસ્તા ઘેરાઈ ગયા હતા એટલે શાદ નવા-ઝખાંએ રાહ બદલી નાખ્યો. પેશુ પહોંચવા માટે પૂર્વ બાજુ વાટા મુકામે એ પડેલા, પણ અહીં આવતાં ખજર પડી કે પેશુ તો દસ દિવસ પહેલાથી ચતુર્યોના હાથમાં જઈ પડ્યું છે.

તો યે પેશુની ઉતરે ચર્મને મોક્ષમીન તરફ ઊતરી જવાની એમણે યોજના કરી. પણ એમનાં નિરીક્ષક દોઢો ખજર આપ્યા કે પેશુની ઉતરે મોક્ષમીન તરફ જવાના કેન્દ્રસમા વાવ ગામનો બ્રિટિશરોએ કબજો લઈ લીધો છે.

હવે એમના પોતાના લખવા મુજબ 'Now seems to be practically no chance of getting through...હવે મને લાગે છે કે નીકળી જવાની કોઈ પણ તક રહી નથી.'

આ પછી યે એમણે નિરીક્ષક દોઢોને તપાસ કરવા મોકલ્યાં. ચતુર્યોના સંપૂર્ણ સમાચાર આપ્યા. એ પ્રમાણે 'Appears to me that we are completely cut off.....No way to escape અમારો બચવાર ચારે તરફથી સંપૂર્ણપણે કપાઈ ગયો છે. છટકી જવાનો કોઈ જ રસ્તો નથી.'

આવી સ્થિતિ જાણ્યા પછી એમણે જંગલમાં જઈને પોતાનાં રણસલાં સમગ્ર દોઢોને પૂરી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યાં. મોટા ભાગે આ સ્થિતિમાં હવે બ્રિટિશરોના હાથમાં યુદ્ધ-ફેદી તરીકે સોંપાઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ પોતે લખે છે, કે 'હવે હું શરણે ચલા માટે તૈયાર નથી. એ કરતાં બર્માનાં જંગલોમાં થોડો વધારે વખત ભટકવું પસંદ કરીશ.'

પોતાની નીચેનાં દોઢોમાંથી જેઓ શરણે ચલા માગતાં હતાં

એમને મેજર જાગીરની સરદારી નીચે વ્યવસ્થિત રીતે શરણે થવા મોકલ્યાં અને આવી પરિસ્થિતિમાં જે પોતાની પડખે ઝીલા રહેવા માગનાર બહાદુર સાથી કર્નલ દીયો, મેજર મહેરમાસ અને ૮૦ સાથીદાર સાથે 'કિરમનમાં શુ' માંડ્યું છે એ જોવા 'આગળ ચાલી નીકળ્યા.

મે માસની ૧૪મી તારીખે સાંજે ચાર વાગે પેશુથી સાત માઇલ પશ્ચિમે દૂર એક ગામેથી નીકળીને ૧૭ માઇલ દૂર લોગા ગામે પહોંચ્યા. અહીંના જંગલોમાં કેટલા જે જાપાનીઓ પણ ઘેરાઈ ગયા હતા. આસપાસનાં ગામોમાં વસતી બરમી પ્રજા બ્રિટિશ-તરફી ચર્ચ ચૂકી હતી. એમની વચ્ચેથી છટકતા છટકતા શાહ નવાઝખાં દીસોં અને બાકી રહેલા ૪૯ સાથીઓ સાથે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી જંગલમાં ફૂંચ કરતા કરતા ૧૭મી મેએ મધરાતે સીટ પીઝીક્સ ગામે પહોંચ્યા. પણ આ ગામ પહેલી પંજાબ રેનિમેન્ટના કબજામાં આવી ગયું હતું. ગામમાં પ્રવેશ કરતાં જ પદરેક વાર દૂરથી એમના પર ગોળીબાર થયા, એમને રસ્તો બતાવવા માટે એક નાગરિક વળાવિયો સાથે ટીપો એ ગોળીબારમાં મરી ગયો, શાહ નવાઝખાંએ ડપાઝપીમાં પોતાની બેગ શુમાવી અને સાથીદારો સહિત જંગલમાં છટકી ગયા.

એ આખી રત જંગલમાં ગાળી અને સવારના આઠ વાગે ચાલી નીકળ્યા, પણ બધા રસ્તા ઘેરાઈ ગયા હતા. એમાંથી જે માર્ગ કાઢતા સવારના આઠથી સાંજના છ સુધી દસ દસ કલાક સુધી શાહ નવાઝખાં ફૂંચ કરતા રહ્યા. પણ યતુસૈનિકોને એમની ખબર પડી ગઈ હતી. તેઓ મોટાં દળોમાં પગલાં દબાવતા પાછળ પડી રહ્યા હતા અને શાહ નવાઝખાંને ચારે બાજુથી ઘેરવાના પ્રયાસ કરતા બિડાવી રહ્યા હતા.

છેવટે મે માસની ૧૮મી તારીખે શાહ નવાઝખાં ચારે પાસ

મજબૂત દળોથી ઘેરાઈ ગયા અને સાંજે ૭ વાગે પહેલી પંખન રિજિમેન્ટના હાથમાં જઈ પડ્યા. એમણે તેમને ૧૬ પકડ્યા અને એ જ દિવસે પેગુ મચકની જલમાં મોકલી દીધા.

આ રીતે, આઝાદ હિન્દ ફોજમાં સૌથી પ્રથમ આક્રમણ કરીને આરાકાન પસાર કરી હિંદની સરહદ પર પગ મૂકનાર, હાકા-ફાલમથી મારીને ઇન્દ્રાણ-દાદીમાં સુધી ચાર ચાર માસ સુધી લડનાર, એ પછી ફરીથી પોપા-વિસ્તારમાં ત્રણ-ત્રણ માસ સુધી ઝમૂમનાર, આઝાદ હિન્દ ફોજમાં લેફ્ટેનન્ટથી માંડીને લેફ. કર્નલ, કર્નલ અને હેવટ મેજર જનરલના માનવંત હોદ્દા સુધી પહોંચનાર શાહ નવાઝખાં બર્માની ધરતી પર ૩૦૦૦ હજાર માઇલની દૂર બાદ ૧૯૪૫ના મે માસની ૧૮મી તારીખે બ્રિટિશ દળોના હાથમાં જઈ પડ્યા અને બર્માની ધરતી પર આઝાદ હિન્દ ફોજના સંખ્યા-મની સુવર્ણ-તવારીખ એ તારીખે સંપૂર્ણ થઈ.

ઐતિહાસિક સુકદમો

શાહ નવાઝખાન પેશુની જેલમાં થોડા દિવસ રાખ્યા બાદ, એમની સાથેનાં માણુઓથી જુદા પાડીને દીવેાં સાથે દિલ્હી લાવવામાં આવ્યા અને સહમત વગેરે અગાઉ પકડાયેલા આઝાદ હિંદ સેનાના ૨૦-૨૨ અન્ય અધિકારીઓને ન્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા તે લાલ કિલ્લા બહાર સલીમાબાદ નામના કાંટાળા-તારરક્ષિત મકાનમાં પરહેજ રાખવામાં આવ્યા. અહીં એમને ૧૯૪૫ના જુલાઈની ૧૧મી તારીખે C. S. D. I. C.ના ટૂંકા નામથી ઓળખાતા, Combined Services, Detailed Interrogation Centre, Delhi—

જેમના પર ફોર્ટ-માર્શલ જેવો ગંભીર કેસ ચલાવવાનો હોય તેની તપાસ ચલાવવા માટે પ્રશ્નોત્તરી કરનાર દિલ્હીના ફોજ ખાતાને સુપરત કરવામાં આવ્યા.

શાહ નવાઝખાં આ ખાતા હરતક હતા, હારે આગકાનના પહાડોમાં તેમજ ખુદ દિલ્હીની ધરતી પર મણિપુરનાં મેદાનોમાં દિલ્હી

સ્વાતંત્ર્ય અર્થે લોહીની નદીઓ વહાવી ગયેલા તેમજ જાપાનીઓ જ્યારે પોતાની યોજના અનુસાર ચાલ્યા ગયા ત્યારે વિજયની ક્ષી આશા ન હતી છતાં યે પોપાયાં પેચુ સુધી લોહી પાવરતા ગયેલ બહાદુર સેનાપતિ શાહ નવાજખા, આઝાદ હિંદ ફોજ, આઝાદ હિંદ સરકાર કે એ સોના પ્રેરણામૂર્તિ નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ વિશે હિંદી પ્રજા તો તદ્દન અંધકારમાં હતી. એમની આંડો અને હિંદની પ્રજા આંડો સરકારી પ્રતિબંધનો ગાદ અધારપિછોડો બિજાવાઈ ગયો હતો.

પણ ત્રણ ત્રણ વરસની જેલમાંથી છૂટીને કાશ્મીરમાં થોડા દહાડા આરામના ગાળવા ગયેલા અને હિંદના રાષ્ટ્રીય કે અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વના પ્રશ્નો પર સર્વોદ્દિત નજર રાખનાર પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ કાશ્મીરથી પાછા વળતાં આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓને અંધકારમાં ગોંધી રાખનાર હિંદી સરકારની નીતિ ઉઘાડી પાડતું નિવેદન કર્યું. તેમાં હિંદની આઝાદીની એક માત્ર આરજૂ ખાતર મોતના ખૂનખાર જગ જેલનાર એ લાક્ષીરો પર અંધારે ખૂણે મુકદ્દમા ચલાવીને અજાણ્યા અંજનમાં પહોંચાડી દેવા કરતાં એમના મુકદ્દમા જાહેરમાં ચલાવવાની પં. જવાહરે માગણી કરી.

આ એક માત્ર નિવેદનથી સમગ્ર હિંદી જનતામાં આઝાદ હિંદ ફોજ માટે અકલ્પ્ય ચેતના જાગી ગઈ. હિંદી સરકારની કોઈ દુર્ભાગી પળે તેમજ હિંદી જનતાની કોઈ સુભાગી પળે હિંદી સરકારે આઝાદ હિંદ ફોજના દોષિત સિપાહીઓ પર જાહેર મુકદ્દમા ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

એમાં સૌથી પ્રથમ, સેનાપતિ શાહ નવાજખા તથા એમના બહાદુર સાથી-સરદારો સહગલ તેમજ બીલોં પર સાથે જ મુકદ્દમો ચલાવવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. સરકારને એવો કંઈક ખ્યાલ હતો કે આઝાદ હિંદ ફોજના આ ત્રણે અફસરો પર મુખ્યત્વે હિંદની

સાહી સરકાર સામે સુદ્ધ ચલાવવાનો તેમ જ અન્ય ગુનાઓ તો સહેલાઈથી સાબિત કરી શકાશે અને એ પછી આઝાદ હિંદ ફોજના અન્ય સૈનિકો માટેનો માર્ગ તદ્દન સરળ થઈ જશે. પણ માત્ર અમલદારી ખ્યાલ અને તોર પર મુસ્તાફ રહેલી સરકાર આ બાબતમાં પ્રજાનાં અકલ્પ્ય બળો ન કદી શકી અને થાપ ખાઈ બેઠી.

એક બાબુ પં. જવાહર આ મુકદ્દમાઓને જાહેરમાં ચલાવવાની માગણી કરીને કોંગ્રેસ પાસે આ મુકદ્દમા ચલાવવા માટે બચાવસમિતિ રચવાની પૂના મુકામે મંત્રણા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં બીજા બાબુ આ ત્રણ આરોગીઓમાંથી એક આરોગી સહયત્વના પિતા—લાહોર દાઈકોર્ટના માછ જજ સર અચ્યુરામે પોતાના પુત્ર સહિત આ ત્રણ અફસરોનો મુકદ્દમા ચલાવવા માટે મુંબઈ શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈ પર તાર કર્યો. સર અચ્યુરામને ન્યાયાધિકારી તરીકે ખ્યાલ આવ્યો હતો કે આવા ગંભીર મુકદ્દમા ચલાવનાર કુશળ વકીલ સમગ્ર હિંદમાં શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈ જેવા કોઈ નથી, એ માટે એમણે શ્રી. બૂલાભાઈને મિત્રોગણે બચાવ કરવા ખાસ આમંત્ર કર્યો. પુત્રવત્સલ પિતાને ખ્યાલ હતો કે આવા ગંભીર મુકદ્દમામાં મોતની સજા સિવાય બીજો કોઈ અંતમ નથી અને એ અંતમમાંથી એક જ વકીલ બચાવી શકે તેવી શ્રેણીયના છે અને તે શ્રી. બૂલાભાઈ.

શ્રી. બૂલાભાઈને આ તાર મળતાં પૂના મુકામે આ મુદ્દા માટે સંતકસ કરતી કોંગ્રેસ કારોગારી પાસે પહોંચ્યા સર અચ્યુરામનો તાર કારોગારી સમક્ષ રજૂ કર્યો. વિચારણા બાર્ડ કોંગ્રેસ કારોગારી સમિતિ તરફથી આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરો તેમ જ સિપાહીઓ માટે ચાલનાર મુકદ્દમાઓનો બચાવ કરવા માટે સમગ્ર હિંદના અગ્રણી દરજ્જાના વકીલોની એક બચાવસમિતિ રચવામાં આવી. પ્રથમ મુકદ્દમાનો બચાવ કરવાનો મુખ્ય ભાર શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈ પર નાખવામાં આવ્યો, જે એમણે સહજુથી જીત્યો.

૧૯૪૫ના નવેંબર માસની ૫મી તારીખે, બરાબર ૨૦૦૨ના સાલ મુજારકના દિને હિંદી તવારીખમાં ઐતિહાસિક બની ચૂકેલા દિલ્લીના લાલ કિલ્લાની એક લસકરી 'બેરેક'—હમારને ણીજે માણે શાહ નવાઝખાં, સહગવ તથા દીલોંનો મુકદ્દમે ફેાછ દાનૂન અનુસાર મેજર-જનરલ બ્લેકસલેન્ડના પ્રમુખપદે લસકરી અધિકારીઓની અદાલત સમક્ષ સર થયો. એમાં જજ એડવોકેટ તરીકે ઈર્નલ ફરીન હતા, ફરિયાદપક્ષના મુખ્ય વકીલ તરીકે સર નોશારવાન એન્ડ્રનિયર હતા અને બચાવપક્ષે મુખ્યત્વે શ્રી. બૂલાઆઈ દેસાઈ હતા. પ્રથમ દિવસે બચાવસમિતિના આગેવાન સભ્ય તરીકે સર ટી. બી. સમુએ હાજરી આપી હતી. ૨૩ વર્ષ પહેલાં પોતાની બેરીબ્ટરીના જાંચો મૂકેલો કાળો ઝખ્ખો પહેરીને પં. જવાહરલાલ નેહરુ પણ આજે હાજર રહ્યા હતા.

સોગંદવિધિ વગેરે જરૂરી વિધિ પતી ગયા બાદ જજ—એડવોકેટ ત્રણે આરોપીઓ સામે એક સાથે ઘડવામાં આવેલું દસ આરોપોનું આરોપનામું વાંચી ઁભળાચું. આમાં શાહ નવાઝખાં સામે હિંદી ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૧ પ્રમાણે હિંદના રાજા તેમ જ સહેન-શાહ સામે રીંગાપુર, મલાયામાં, રંગૂન તથા બર્મામાં, પોપા તેમ જ કમ્બૂક—પદાંગ પામેના વિસ્તારમાં ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરથી ૧૯૪૫ના એપ્રિલ સુધીમાં યુદ્ધ ચલાવવાના નાગરિક ગુનાના તેમ જ ૧૯૪૫ના માર્ચ માસની ૨૯મી તારીખ આસપાસ તોપચી મદદમદ હુસેનનું ખૂન કરાવવાના ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. સદગત તથા દીલોં પર અન્ય ચાર ચાર ગુનાના આરોપો હતા. ત્રણે અફસરોએ એ તમામ ગુનાના આરોપોના જવાબમાં મક્કમપણે ગિનગુનેગાર હોવાનું જણાવ્યું, એ પછી મુકદ્દમે આગળ ચાલ્યો.

આ મુકદ્દમે ૧૯૪૫ના નવેંબર માસની ૫મી તારીખથી ડિસેંબર માસની ૩૧મી તારીખ સુધી ચાલ્યો, એમાં ફરિયાદપક્ષના

૭મી ડિસેમ્બર સુધીમાં ૩૦ આક્ષીયોની જુમાની લેરામાં આવી. ત્રણેય આરોપી અફસરોએ પોતાના નિવેદન ૭મી ડિસેમ્બરે વાંચી સંભળાવ્યાં.

આમાં શાહ નવાઝખાનું નિવેદન સૌથી વધારે વિન્નાગ્વાળું હતું. એ નિવેદનમાં હકીકતોનો એક દત્તિદાત્મ તો પડ્યો જ છે, પણ અન્ય રીતે જોઈએ તો, એ નિવેદન ઘણું સમર્થ નવનક્યાદાર સમર્થ પાત્રો ઉત્તરોત્તર ક્રમિક પથટા બતાવતો હોય એનું બાણે ઊવત અને આગેહન ઉદાહરણ છે. શાહ નવાઝખાનો પ્રથમ તમકો પોતાની કુળપર પગાવ વફાદારીને કાગળે તેમ જ જાપાનીઓ પ્રત્યેના અવિશ્વાસને કારણે પહેલી આઝાદ દિંદે ફોજમાં ન જોડાવાનો તેમ જ એનો હાડોહાડ વિરોધ કરીને અન્યને પણ એમાં જોડાતા અટકાવવાનો છે. શાહ નવાઝખાનો બીજો તમકો, ત્યારે એમને લાગ્યું કે આઝાદ દિંદે ફોજ રચાય જ છે ત્યારે એમાં જોડાઈને પોતાનાં માણસોને જાપાનીઓના હાથમાં રમકડા થતા અટકાવવાનો, તેમ જ જાપાનીઓ દિંદેની ધરતિ પર પહોંચે ત્યારે દિંદે ચોરતોની આમર બચાવવા માટે આઝાદ દિંદે ફોજમાં જોડાવાનો છે એ પછી ત્રીજો તમકો નેનાછ સિંગાપુર આગ્યા, બાદ નેનાછના ભાષણોથી એમણે દિંદેને સાચા સ્વરૂપમાં નીરખીને — રાજધર્મ કે ગૃહધર્મ ? — એવા બે ધર્મભાષી રાષ્ટ્રધર્મને વફાદાર રહ્યાનો નિર્જૂર કોઈ ત્યાગી શરૂ શાય છે. એ નિર્જૂર ક્યાં બાદ એમણે નેનાછને ધિમાનનો કાવ દીવો કે દેશને ખાનગું હું મારી જાનતું બહિષ્કાર આપીય.

આ ફોજને શબ્દશઃ અમલમાં મૂકીને એમને સિંગિય લારકેરા સામે અજાણ્યે આખર સુધી મોતની પગલદ કરી વગ્ન લડીને સાચો ફગી બનાવ્યો. એ માટે ત્રણેય અફસરો સામે તરોમનનાથું મૂખ્યાર્મ આવેલું તેમાં પછે આરોપ શાહ નવાઝખાં પગ ગમ્મ સામે પુલ ચલાવવાના ગુનાનો મૂખ્યાર્મ આવ્યો. તેના જજાજમાં હતું, કે—

મહમ્મદ હુસેન તથા એના સાથીઓને, તેમની સામે કાઠમ રિપોર્ટ
 ઘડવામાં નહિ આવેલો હોઈને મારી સામે માત્ર અવિધિસર ખડા
 કરવામાં આવેલા. મે મહમ્મદ હુસેનને સખત કપકા આપેલો, અને
 કહેલું કે તમે એવો ગુનો કર્યો છે કે જે માટે તમને ગોળીએ દઈ
 શકાય અને દેવા પણ નોઈએ. છતાં જે મેં વાત ત્યાં પડતી મૂકી
 અને કહેલું કે આ માણસ ફરીથી આવો ગુનો આચરે તો એને મારી
 સમક્ષ યા થોડા સત્તાવાળા સમક્ષ વિધિસર રજૂ કરજો. પણ એ કેસ
 ફરીથી મારી બમક્ષ આવ્યો ન હતો; કેમકે કંપેલી સંભાવના કદી
 ઊભી જ થઈ ન હતી.'

એમનાં આ નિવેદન બાદ ૮મી ડિસેબરથી ૧૩મી ડિસેબર
 સુધી બચાવપક્ષના ૧૨ સાક્ષીઓની જુખાની લેવામાં આવી. સાર
 બાદ, ઝાંસીની રાણી રેજિમેન્ટનાં કર્નલ લક્ષ્મી તેમ જ અન્ય સાક્ષીઓની
 જુખાની લેવાની રીતસર બહેરાત થઈ હતી, પણ ખુદ ફરિયાદપક્ષના
 જ આપેલી જુખાનીથી પોતાના બચાવને પૂરતું અર્થઘટન મળી
 શકે છે. બુલાભાઈ દેસાઈએ વધારે સાક્ષીઓની જુખાની
 ની મંડી

‘લડાઈમાં લાગ લીધાનો હું ઇન્કાર નથી કરતો, પણ સુધરેલી લડાઈના કાનૂનોને અનુસરીને પોતાના મુલકની આઝાદી ખાતર સુદ્ધ ચલાવનાર આરમી-એ-હકૂમત-એ-આઝાદ હિંદના કાનૂન વિદિત લશ્કરી ફોજના એક સભ્ય તરીકે લડેલો; તેથી કોર્ટ માર્શલ કે અન્ય કોર્ટ પણ અદાલતથી જેને માટે કેસ ચલાવી શકાય એવો કોઈ ગુનો મેં આચર્યો નથી.’

સંયુક્ત તહોમતનામામાં દસમો તેમ જ શાહ નવાઝખાં પર ખીન્ને આરોપ ખાઝનશાહ તથા આમાસિંહને હાથે તોપચી મદમ્મદ હુસેનનું ખૂન કરાવવાના ગુનાનો મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેના જવાબમાં શાહ નવાઝખાંએ જણાવ્યું કે—

‘ખૂન કરાવવાના આરોપ સંબંધે મારે એ કહેવાનું કે, જે હકીકતોના આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે એ સાચા હોય તો પણ હું ગુનાનો અપરાધી હતો નથી. મદમ્મદ હુસેન આઝાદ હિંદ ફોજમાં સ્વેચ્છાથી જોડાયેલ અને એમણે સ્વેચ્છાએ પોતાની જાતને એની શિસ્તને અધીન કરેલી.

તેમણે, તેમના કબૂલ કરવા પ્રમાણે પલાયન થઈ જવાનો તેમ જ અન્યને પલાયન થઈ જવા લલચાવવાનો, ખરાબર કટોકટીની પૂર્ણ પ્રયત્ન કરેલો. આઝાદ હિંદ ફોજમાંથી પલાયન થઈ જવામાં એ સફળ થયા હોત તો મારા આધિપત્ય નીચેનાં લશ્કરો સંબંધે શનુઓ પાસે બધી જ માહિતી લઈ ગયા હોત, જેને પરિણામે અમારી મંપૂર્ણ ખાનાખરાબી થાત. આઝાદ હિંદ ફોજના કાનૂન અનુસાર તેમ જ સુધરેલા દેશના લશ્કરી કાનૂન અનુસાર તેમણે જે ગુનો કરવાનો પ્રયાસ કરેલો તે અધમમાં અધમ તેમ જ ગંભીરમાં ગંભીર હતો અને મોતની સજાને પાત્ર હતો. પણ મેં એને મોતની સજા કરી હતી કે એ સમજના પાલનરૂપે એને દાર મારવામાં આવ્યા હતા એ વાત ખોટી છે.

મહમ્મદ હુસેન તથા ઝોના સાથીઓને, તેમની સામે કાયમ રિપોર્ટ
લેવામાં નહિ આવેલા હોઈને મારી સામે માત્ર અવિધિસર ખડા
કરવામાં આવેલા. મેં મહમ્મદ હુસેનને સખત કપડા આપેલા, અને
કહેલું કે તમે એવો ગુનો કર્યો છે કે જે માટે તમને ઝોળીએ દઈ
શકાય અને દેવા પણ જોઈએ. છતાં જે મેં વાત ત્યાં પડતી મોકલી
અને કહેલું કે આ માણસ ફરીથી આવો ગુનો આવરે તો ઝોને મારી
સમક્ષ યા યોગ્ય સત્તાવાળા સમક્ષ વિધિસર રજૂ કરજો. પણ એ કેસ
ફરીથી મારી સમક્ષ આવ્યો ન હતો; કેમકે કર્મચી સંજાવના કદી
છેલ્લી જ થઈ ન હતી.'

ઝોમનાં આ નિવેદન બાદ ૮મી ડિસેમ્બરથી ૧૩મી ડિસેમ્બર
સુધી બચાવપક્ષના ૧૨ સાક્ષીઓની જુખાની લેવામાં આવી. ત્યાર
બાદ, ઝંસીની રાણી રેન્નિમેન્ટનાં કર્નલ લક્ષ્મી તેમ જ અન્ય સાક્ષીઓની
જુખાની લેવાની રીતસર જાહેરાત થઈ હતી, પણ ખુદ ફરિયાદપક્ષના
સાહેબોએ જ આપેલી જુખાનીથી પોતાના બચાવને પૂરતું સમર્થન મળી
ગયું છે કહીને શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈએ વધારે સાક્ષીઓની જુખાની
લેવરાવવી પડતી મૂકી.

તા. ૧૭-૧૮ ડિસેમ્બરના રોજ પૂરા બે દિવસ સુધી, બચાવ-
પક્ષના મુખ્ય વકીલ શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈએ કશી જે નોંધ વગર
મોઢામેઢ દલીલો કરી, ઝોમની એ ઐતિહાસિક દલીલો સાંભળવા
માટે આખા હિંદમાંથી આવેલાન વ્યક્તિઓ, કોઈ કોઈ તો
એ અવસરે પહોંચવા માટે હવાઈ જહાજમાં પણ બેસીને આવી
પહોંચી. શ્રી. બૂલાભાઈએ જે દલીલો કરી, તેમાં કોઈ પણ ગુલામ-
પ્રજાને આઝાદી હાંસલ કરવા માટે હથિયાર ઉપાડીને લડવાનો અધિકાર
જે તેની સચોટ રીતે રજૂઆત હતી. સમગ્ર હિંદની જનતાઓએ એ
દલીલો મુઘ્ધ ભાવે તેમ જ વકીલો બેઝબોએ પ્લીલો સમર્થ વકીલો
શક્તિના ઉદાહરણ સ્વરૂપે સાંભળી.

‘લડાઈમાં લાગ લીધાનો હું ઇન્કાર નથી કરતો, પણ સુધરેલી લડાઈના કાનૂનોને અનુસરીને પોતાના મુલકની આઝાદી ખાતર મુઠ્ઠા ચલાવનાર આરમી-એ-હકૂમત-એ-આઝાદ હિંદના કાનૂન વિદિત લશ્કરી ફોજના એક સભ્ય તરીકે લડેલો; તેથી ફોર્ટ માર્શલ કે અન્ય કોઈ પણ અદાલતથી જેને માટે કેસ ચલાવી શકાય એવો કોઈ ગુનો મેં આચર્યો નથી.’

સંયુક્ત તહેામતનામામાં દસમેા તેમજ શાહ નવાઝખાં પર ખીન્ને આરોપ ખાઝનશાહ તથા આમાસિંહને હાથે તોપચી મહમ્મદ હુસેનનું ખૂન કરાવવાના ગુનાનો મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેના જવાબમાં શાહ નવાઝખાંએ જણાવ્યું કે—

‘ખૂન કરાવવાના આરોપ સંબંધે મારે એ કહેવાનું કે, જે હકીકતોના આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે એ સાચા હોય તો પણ હું ગુનાનો અપરાધી કરતો નથી. મહમ્મદ હુસેન આઝાદ હિંદ ફોજમાં સ્વેચ્છાથી જોડાયેલ અને એમણે સ્વેચ્છાએ પોતાની જાતને એની શિસ્તને અધીન કરેલી.

તેમણે, તેમના કબૂલ કરવા પ્રમાણે પલાયન થઈ જવાનો તેમજ અન્યને પલાયન થઈ જવા લલચાવવાનો, બરાબર કટોકટીની પળે પ્રયત્ન કરેલો. આઝાદ હિંદ ફોજમાંથી પલાયન થઈ જવામાં એ સફળ થયા હોત તો મારા આધિપત્ય નીચેનાં લશ્કરો સંબંધે શત્રુઓ પાસે બંધી જ માહિતી લઈ ગયા હોત, જેને પરિણામે અમારી સંપૂર્ણ ખાનાખરાબી થાત. આઝાદ હિંદ ફોજના કાનૂન અનુસાર તેમજ સુધરેલા દેશોના લશ્કરી કાનૂન અનુસાર તેમણે જે ગુનો કરવાનો પ્રયાસ કરેલો તે અધમમાં અધમ તેમજ ગંબીરમાં ગંબીર હતો અને મોતની સજાને પાત્ર હતો. પણ મેં એને મોતની સજા કરી હતી કે એ સજાના પાલનરૂપે એને દાર મારવામાં આવ્યા હતા એ વાત ખોટી છે.

મહામ્મદ હુસેન તથા એના સાથીઓને, તેમની સામે દાઇમ રિપોર્ટ
 ઘડવામાં નહિ આવેલો હોઈને મારી સામે માત્ર અવિધિસર ખડા
 કરવામાં આવેલા. મેં મહામ્મદ હુસેનને સખત કપડાં આપેલો, અને
 કહેલું કે તમે એવો ગુનો કર્યો છે કે જે માટે તમને ગોળીએ દઈ
 શકાય અને દેવા પણ જોઈએ. છતાં મેં વાત ત્યાં પડતી મૂકેલી
 અને કહેલું કે આ માણસ ફરીથી આવો ગુનો આચરે તો એને મારી
 સમક્ષ યા થોડા સત્તાવાળા સમક્ષ વિધિસર રજૂ કરજો. પણ એ કેસ
 ફરીથી મારી અમક્ષ આવ્યો ન હતો; કેમકે કંપેલી સંભાવના કદી
 જોખી જ થઈ ન હતી.’

એમના આ નિવેદન બાદ ૮મી ડિસેમ્બરથી ૧૩મી ડિસેમ્બર
 સુધી બચાવપક્ષના ૧૨ સાક્ષીઓની જુજાની લેવામાં આવી. ત્યાર
 બાદ, ઝંસીની રાણી રેર્જિનેન્ટનાં કર્નલ લક્ષ્મી તેમ જ અન્ય સાક્ષીઓની
 જુજાની લેવાની રીતસર જાહેરાત થઈ હતી, પણ ખુદ ફરિયાદપક્ષના
 સાહેબોએ જ આપેલી જુજાનીથી પોતાના બચાવને પૂરતું સમર્થન મળી
 ગયું કે કહીને શ્રી. બુલાભાઈ દેસાઈએ વધારે સાક્ષીઓની જુજાની
 લેવરાવવી પડતી મૂકી.

તા. ૧૭-૧૮ ડિસેમ્બરના રોજ પૂરા બે દિવસ સુધી, બચાવ-
 પક્ષના મુખ્ય વકીલ શ્રી. બુલાભાઈ દેસાઈએ કરી જે નોંધ વગર
 મોદામોદ દલીલો કરી, એમની એ ઐતિહાસિક દલીલો સાંભળવા
 માટે આખા હિંદમાંથી આગેવાન વ્યક્તિઓ, કોઈ કોઈ તો
 એ અવસરે પહોંચવા માટે હવાઈ જહાજમાં પણ ખેસીને આવી
 પહોંચી. શ્રી. બુલાભાઈએ જે દલીલો કરી, તેમાં કોઈ પણ ગુલામ-
 પ્રજાને આઝાદી હાંસલ કરવા માટે હથિયાર ઉપાડીને લડવાનો અધિકાર
 છે તેની સમોદ રીતે રજૂઆત હતી. સમગ્ર હિંદની જનતાઓએ એ
 દલીલો મુખ્ય ભાવે તેમ જ વર્ગોનાં બેઝન્યોએ દલીલો સમર્થ વકીલો
 શક્તિનાં ઉદાહરણ સ્વરૂપે સાંભળી.

એમના જવાબમાં કૃતિયાદપક્ષના સરકારી વકીલ સર નોશિરવાન એન્ડનિયરે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરના રોજ ચાર કલાક એમનું લેખિત બાવણ વાંચી સંભળાવ્યું. ત્યાર બાદ ૨૯મી ડિસેમ્બરના રોજ એક પક્ષની હકીકતો તેમજ કાયદા અંગેની દલીલો જજ એડવોકેટ શ્રી. ફેરીને ચારેક કલાક સંભળાવી.

૩૧મી ડિસેમ્બરે છેલ્લી બેઠકની કાર્યવાહીની શરૂઆતમાં જજ એડવોકેટ લશ્કરી વકીલ પાસેથી આરોપીઓના ચારિત્ર્યની તેમ જ નોકરી અંગેની વિગતો માગી. જવાબમાં લશ્કરી વકીલે જણાવ્યું કે શાહ નવાજખાંની ઉંમર ૩૨ વરસ ને ૧૧ માસની છે. ૯ વરસને ૧૧ માસની એમની નોકરી દરમિયાન એ અફસરપદે રહ્યા છે અને ૫ વરસ ૧ માસ ઈન્ડન-પદે રહ્યા છે. આ મુદ્દમા સિવાય એમનું ચારિત્ર્ય કંઈક સાદું છે.'

લશ્કરી અદાલતને શિરસ્તો છે કે જો આરોપીઓ પરના એક યા વધુ આરોપો સાબિત થયેલા હોય તો પછી સજા કંઈક હળવી બનાવવામાં આરોપીઓના ચારિત્ર્યની વિગતો ન્યાયાધીશો ધ્યાનમાં લે છે. જોડે આજે આ વિગતોની માગણી થતાં એવું સૂચન મળી ગયું કે આરોપીઓ એમના પરના એક યા વધુ આરોપો મુજબ સુનેગાર થયા છે.

અદાલતના પ્રમુખ મેજર જનરલ બ્લેક્સલેન્ડે તે પછી જાહેર કર્યું, કે 'સજા અંગેની વિચારણા કરવા માટે હવે અદાલત બંધ કરવામાં આવે છે. ફેસલો અને સજાને મંજૂરી મળ્યા બાદ એ થોડા દિવસોમાં જાહેર કરાશે. અદાલતની ખુદ્દલી કાર્યવાહી એ રીતે પૂરી થાય છે.'

આ આખા મુદ્દમા દરમિયાન બચાવપક્ષના વકીલોમાંથી સર

તેજ બહાદુર સમુ તેમ જ શ્રી. મી. કે. સેન અદાલતમાં માત્ર પહેલે જ દિવસે હાજર રહ્યા હતા. પડિત જવાહર પ્રથમ તથા બીજો દિવસ-એમ બે દિવસ હાજર રહ્યા હતા. બચાવપક્ષના એક વકીલ કુંવર સર દિલીપસંઘ બિઘડતી અદાલતના રોજ તથા શ્રી. બૂલાભાઈ દેસાઈની બચાવની દલીલો, સર નોશીરવાનની ફરિયાદની દલીલો તથા જજ એકવોકેટની પૂર્ણાહતિ વખતે હાજર રહ્યા હતા. બચાવપક્ષના બક્ષી સર ટેકચંદ, ડૉ. કૈલાસનાથ કાતજી અને શ્રી. અસફઅલી આખા મુકદ્દમા દરમિયાન અદાલતમાં હાજર રહ્યા હતા.

શ્રી. અસફઅલીએ લાલ કિસ્લામાં મોટા ભાગના બધા સાક્ષી-ઓની મુલાકાત લીધેલી. પ. જવાહરલાલ નેહરુ મુકદ્દમાની શરૂઆત થઈ એ પહેલાં લાલ કિસ્લામાં શાહ નવાઝખાં, સહગલ તથા ઢીલેતિ મળેલા. ત્યાર બાદ બચાવસમિતિના એક સભ્ય શ્રી. રધુનંદન શરણુ બચાવખંબધે વારવાર આ ત્રણે અફસરોને મળતા રહેતા.

આ રીતે જે મુકદ્દમાનો બચાવ કરવાની કોમિસ કારોબારીએ વ્યવસ્થા કરી હતી, તેનો આખરી સુક્રદો તેમ જ તે પરની લશ્કરી દાનત અનુસાર લશ્કરી વડાની મહેર માટે સમગ્ર હિંદની જનતા-ફાગને ડોળે રાહ બોધે રહી હતી.

દરમિયાન બંધ બારણે મળેલી ફાત્ત અદાલતે ત્રણેય અફસરો પર શહેનશાહ સામે યુદ્ધ અલાવવામાં તેમ જ એકલા શાહ નવાઝખાં પર ખૂનમાં મદદ કરવાના આરોપમાં ગુનેગાર સાબિત કરાવ્યા અને તેની સજા તરીકે અદાલતે જનમટીપની, લશ્કરમાંથી છૂટા કરવાની અને એમનાં પગાર-અર્થાંની જમા રકમો જપ્ત કરવાની સજા કરી. આ ફેસલો હિંદી લશ્કરના સર સેનાધિપતિ પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો, તેમણે પણ એ જ ફેસલો માન્ય રાખ્યો, પણ હવે પછી હિંદી સરકારની નીતિ, જેમના પર યુદ્ધ અલાવવા ઉપરાંત બચંકર સીતમ

મુખરવાના આરોપ મૂકવામાં આવ્યા હોય તેમના પર કામ ચલાવવાની છે, તે લક્ષમાં લઈને શાક નવાઝખાને ખૂન કરાવવાના આરોપમાં મુતેગાર દરાવવામાં આવ્યા હતા, છતાં ચાતુ સંયોગોનો ખ્યાલ કરીને ત્રણેય અફસરો પર એકધારું વર્તન રાખવાના નિર્ણય અનુસાર ત્રણેય અફસરો પરની જનમટીપની સગ્ગ રદ કરી અને અન્ય સગ્ગઓ કાયમ રાખી.

આઝાદ હિંદ ફોજના આ અફસરો તેમ જ અન્ય સભ્યો પર મુકદ્દમા ચલાવવાની નીતિ સામે સમગ્ર હિંદી જનતાએ એકી અવાજે વિરોધ-પોકાર નેધાવ્યો હતો. એ વિરોધ-પોકાર કાઈ પણ સસ્તનતથી અવગણી શકાય તેમ ન હતો. એ વિરોધની અસર તો સસ્તનતના મેરુદંડ સમા હિંદી લશ્કરમાં પણ આરપાર વહી ગઈ હતી. જે ચાતુ સંયોગોને લક્ષમાં લેવાનું સર સેનાધિપતિએ પોતાની જાહેરાતમાં વ્યક્ત કર્યું છે, એ વિષે એમ કહેવાય છે કે સર સેનાધિપતિએ આખા હિંદી લશ્કરનો આ વિષય પર મત લીધો હતો. સસ્તનતે જે લશ્કર અને હિંદના ચાતુ છવન વચ્ચે મળખૂત ગઠ રચી દીધો હતો અને ન્યાં હવે 'જય હિંદ'ના પોકાર ગાત રહ્યા હતા, એ લશ્કરના ૮૦ ટકા સિપાહી અફસરોએ એમને છોડી મૂકવાની માગણી કરી હતી. લશ્કરનો આ નિર્ણય માથે ચડાવીને સર સેનાધિપતિએ એમની સગ્ગ માફ કરી. લશ્કરની લાગણી કાઈ પણ રીતે ઉશ્કેરાઈ નાય એ સસ્તનતને અત્યારે વિશ્વ-કટોકટીના સંયોગોમાં પોસાઈ શકે તેમ છે ! ખબર તો એવા પણ આવ્યા છે કે આ અફસરો સામે મુકદ્દમો ચલાવવાની બાબતમાં વાઈસરોયે તેમ જ સર સેનાધિપતિએ પોતાનો વિરોધી મત પડેલેથી જ દર્શાવ્યો હતો, પણ એમના સલાહકારો અને લશ્કરના કેટલાક ગોઝા અફસરોની સલાહ એમને માનવી પડી હતી.

આવા સંયોગોમાં સર સેનાધિપતિએ ત્રણેય અફસરોની જનમ-

દીપતી સળ માફ કરી, અને તેની જાણ એ અફસરને લાલ કિલ્લા
 બહાર કાંટાળા-નારરક્ષિત મકાન સલીમગઢના મકાનમાં અચાનક
 જાન્યુઆરી માસની ૩૯ તારીખે કરવામાં આવી અને સાંજના છ
 વાગે તેમને છોડી પણ મૂકવામાં આવ્યા. કદાચ એમને આવકારવા
 મળ લાલ કિલ્લાને દરવાજો ઊમટી પડે એવા દેખાવથી બચી જવા
 માટે જ આ રીતે અચાનક તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હશે.

છુટકારા બાદ

બાનુચારી મામની ૩૯ તારીખની સાંજે શાહ નવાઝખા, સહગલ તથા દીલો એમના સરકરી લેખાસમાં જ લાલ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળીને આઝાદ માનવીઓ તરીકે આનંદથી ઊછળતા દિલ્હીના રસ્તા પર મોટરમાં ઊપડ્યા. થોડા સમય પહેલાં એમના પર મોત તોળાઈ રહ્યા હતાં એમને આ રીતે લાલ કિલ્લા બહાર પગલાં મોકતા દિલ્હીમાં શા વિચાર આવ્યા હશે? પણ જનતાને એમના વિશે કશી શંકા ન હતી.

કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ અને કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્ય શ્રી. અસફ અલીને ઘેર ઊપજા.

શ્રી. અસફઅલીને ઘેર જતાં લોકોનું એમના તરફ ધ્યાન દોરાવા લાગ્યું અને તેમની પાછળ લોકો સરધસ જનીને ચાલવા લાગ્યાં. શ્રી. અસફઅલીને ઘેર ત્રણેય અફસરો પહોંચ્યા, ત્યાં શ્રી. અસફઅલીને પણ તેમને જોતાં નવાઈ થઈ. તેઓ ખૂબ આનંદથી ત્રણે અફસરોને ભેટ્યા. ત્યાં તો શ્રી. અસફઅલીના ઘર બહાર લોકોનાં ટોળાં હળદોની શ્રેણીમાં એમના આઝાદી-વીરોનાં દર્શન કરવા માટે ઊમટી પડ્યાં. ત્રણેય અફસરોએ બહાર આવીને લોકોને દર્શન દીધાં, લોકોએ તેમને ‘જય હિંદ’ ‘નેતાશુક્રી જય...’ તેમજ ‘અલ્લો દિલ્લી...’ના ગગન ભેદી અવાજોથી વધાવી લીધા. શ્રી. અસફઅલીએ આ વીરત્રિપુટીનું કોંગ્રેસ તરફથી વળતે દિવસે જાહેર સ્વાગત કરવાની ઘોષણા કરી અને એ સંદેશ પહોંચાડતાં લોકોનાં ટોળાં સમગ્ર દિલ્લીમાં ધૂમી વળ્યાં.

પણ પત્રકારો આઝાદી-વીરોને કાંઈ બોલાવ્યા વગર કેમ રહે ? એમની પાસે નિવેદન કરતાં એમણે કહ્યું, કે :

‘અમારી મુક્તિ એ દેશને માટે વિજયરૂપ છે. અમે નેતાશુક્રે વચન આપ્યું હતું કે હિંદની આઝાદી માટે અમે અમારાં જીવન સમર્પણ કર્યાં છે. અમારું આ વચન હજી કાયમ છે. અમે સંયુક્ત અને મહાન હિંદની સ્થાપનાના કાર્ય માટે લડ્યા હતા અને તેના માટે લડવાનું આજુ રાખીશું. અમે ન્યાયી કાર્ય માટે લડ્યા હતા અને હિંદની આઝાદી માટે અમને જે સારું લાગ્યું તે કર્યું. યુદ્ધમાં કોણ વિજયી બન્યું તે અમારા માટે મહત્ત્વની બાબત નથી. અમે અમારા દેશની મુક્તિ માટે લડતા હતા અને ધરી સત્તાઓએ યુદ્ધ ગુમાવ્યું છે એવું સ્પષ્ટ જણાયું ત્યારે પણ અમે લડવાનું આજુ રાખ્યું હતું.’

જન-યુઆરી માસની ત્રીજી તારીખની સાંજ દિલ્લીની તવા-

રીખમાં અનોખાં સ્મરણ નોંધાવી ગઈ. ગઈ દિવાળીને દિવસે આ વીરત્રિપુટી માથે મોત ઝમૂચી રહ્યાં હતાં એટલે જનતાએ દીપોત્સવીની ઉજવણી મોકૂફ રાખી હતી. એનું વળતર વાળવા જાયે દિંદના પાપતપ્ત આ દિલ્હી નગરની શેરીએ શેરીએ ને મહોલ્લે મહોલ્લે દીપમાળા ઝળાડી ગઈ અને જે લાલ કિંઝામાં એ આઝાદી-વીરોને પૂરીને આ ઐતિહાસિક મુકદ્દમે ચલાવવામાં આવ્યો એ જ કિંઝાની સામે ગાંધી મેદાનમાં સમગ્ર દિલ્હીની જનતાએ લાખોની સંખ્યામાં હાજરીને શ્રી. અસફઅલીના પ્રમુખપદે એ વીરત્રિપુટીનાં અનોખાં બહુમાન કર્યાં. દેવોને પણ સ્વર્ગમાં બેઠાં આ દસ્ય નીરખીને ઈર્ષ્યા થાય એવો દેખાવ હતો.

આવાં બહુમાન મળતાં કાઈ પણ માનવીને ખુશારી ચડી જાય. પણ જેમની નસેનસમાં નેતાણએ વફાદારી અને કર્તવ્યપાલન ધરખ્યાં હતાં એ વીરત્રિપુટી વતી મેજર જનરલ શાહ નવાઝખાંએ નમ્રપણે સંપૂર્ણ ગૌરવયુક્ત ટૂંકમાં જવાબ દીધો કે—

‘આજે અમે અહીં તમારો આભાર માનવા તથા અભિનંદન આપવા આવ્યા છીએ. અમે તમારો સમસ્ત દેશની પ્રજાનો આભાર એટલા માટે નથી માનતા કે તમે અમારી જિંદગી બચાવી છે. પણ આભાર એટલા માટે માનીએ છીએ કે બ્રિટિશ સત્તાનંતની સત્તાને હીંદી પ્રજાની ઈચ્છા સામે ઝૂકવું પડ્યું છે. અમે તમને અભિનંદન એટલા માટે આપીએ છીએ કે અમારો મુકદ્દમો શરૂ થયો ત્યારથી તમે અમારા પર પ્રેમ અને માનનો મેહ વરસાવ્યો છે.

તમે અમને માન આપીને અમારા આગેવાન નેતાણ સુભાષચંદ્ર બોઝનાં બહુમાન કર્યાં છે...અમે દિંદની બહાર માતૃભૂમિની આઝાદી હાંસલ કરવા માટે રસ્તો અને દારૂગોળાનાં સાધન દ્વારા લડત ચલાવી હતી. પણ હવે દિંદની ભૂમિમાં એ જ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે અમે અહિંસા દ્વારા લડત ચાલુ રાખીશું.’

એ સભામાં કર્નલ સહગત તેમ જ કર્નલ દીલોંગે સ્વાગતનો જવાબ ઔપચારિક રીતે દૂંદાજ આપ્યો, એથી જનતાને ભારે આશ્ચર્ય થયેલું. જાહેર સભાઓમાં ભાષણ કરવા માટે પડાપડી થતી જનતાએ જોઈ છે, તેમને આ દેખીને નવાઈ થાય તેમ હતું. પણ આ આઝાદી-નીરો તો લશ્કરી શિસ્તમાંથી સાંગોપાંગ પસાર થઈને આવ્યા છે. લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે મુખ્ય અફસર બોલે, પછી એમની નીચેના અફસરોએ બોલવાનું હોય જ નહિ. એ અનુસાર ત્યાર બાદ પણ ન્યાં ન્યાં આ ત્રણેય અફસરોને સાથે ક્યાંયે જાહેરમમારંભમાં જવાનું થયું છે ત્યાં ત્યાં એમના વતી દરજ્જામાં અપ્રપદ ધરાવતા મેજર જનરલ શાહ નવાજખાં જ બોલતા રહ્યા છે. કર્નલ સહગત તેમ જ દીલોંગે ત્યાં ત્યાં ઔપચારિક જવાબ આપીને ગૌરવભેર ચૂપજ રહ્યા છે. ફિલ્દીની જનતા આ આઝાદી-નીરોનાં બહુમાન કરવામાં ધરાય તેમ ન હતી, પણ વરસોથી પોતાનાં વતનથી વિખૂટા પડેલા આ અફસરો ખોજે દિવસે પંજાબથી લાહોર તરફ જોપડી ગયા.

હવે પછી એ ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં જાણે એમનાં બહુમાન કરવામાં જનતાએ હરીફાઈ આફરી, ‘જય હિંદ...’ ‘નેતાજી જય...’ અને ‘ચક્ષો દિલ્લી...’ નાં મુત્રોથી ગગન ગજવ્યાં અને લાગણી વ્યક્ત કરવામાં માણ મૂકી.

પણ જેમ જેમ આ બહુમાન મેળવતા ગયા, તેમ તેમ આ આઝાદી-નીરોએ નમ્રતાનાં દર્શન કરાવ્યાં, એમનાં ભાષણોમાં તેમનાં ખમીર તેમ જ ધીરગબીર વિચારણા દર્શાવી. તેમને જે માન મળી રહ્યાં હતાં; તેમ જ નેતાજીએ તેમને જે આપે મૂક્યા હતાં તે એમનાં વર્તનમાંથી જ પ્રજા જાણી પામતી ગઈ.

લાહોર મુકામે પહોંચતાં જ કર્નલ દીલોંગી જાહેરે એમની મોટર ખર ચડીને, પોતાની આંગળી દાખીને ત્રણેય આઝાદ-નીરોને રક્ત-

કુકુમથી તિલક કર્યા અને તેમના પર મુકદ્દમે ચાલતો હતો ત્યારે ભાઈબીજને દિવસે એ બહેનને માત્ર સંબંધને દાવે કાયદાએ પોતાના જ ભાઈને કુકુમ-ચાંદલો કરવાની છૂટ આપીને અન્ય જે વીરોને ચાંદલો કરવાની ના પાડી હતી એનું બણે આજે વળતર વાળ્યું.

લાહોરની જનતાને ભાષણ કરતાં પણ મે. જ. શાહ નવાઝખાંએ ક્યું, કે:

‘ નેતાશ્રીએ કુરાનમાંથી ‘હુ’ લ્લુલ વતન મિનલ ઈમાન ’ નું સૂત્ર અપનાવ્યું હતું અને આ સૂત્રે આઝાદ હિંદ ફોજમાં એવી ભાવના જન્માવી હતી કે સૈનિકો વચ્ચેથી હિંદુ, મુસ્લિમ, અને શીખના ભેદ ભાવો ભુલાઈ ગયા હતા.

‘ એક વાર અંગ્રેજો હિંદમાંથી ચાલ્યા જાય તો અત્યારે આપણા દેશમાં ફેલાયેલા આંતરિક મતભેદો પોતાની મેળે જ ગાયેબ થઈ જશે. આઝાદી લાસલ દરી લીધા પછી, આપણે સહુ એક જ કુટુંબના માણસો તરીકે એકા બેસીને આપણા મતભેદોનો નિકાલ લાવી શકશું.

‘ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો સવાલ અંગ્રેજો અત્યાર સુધી એવા બદાને રેખતા આવ્યા છે કે જો એ અહીંથી ચાલ્યા જાય તો આ દેશમાં આંતરવિગ્રહ થાય, પણ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં અમે આ બહાનની પેા. ઉઘાડી પાડી દીધી છે, ત્યાં, આઝાદ હિંદ ફોજની આખી જિંદગી પ્રમિયાન એક પણ કોમી અથડામણુ ઊભી થઈ ન હતી. અમે બધા બાઈ ભાઈની જેમ રહેતા હતા અને આઝાદ હિંદ ફોજના અદ્ધન માનના પણ અમારી સાથે એક જ ટેબલ પર બેસીને જમતા. અંગ્રેજો વાજર ન હોય ત્યારે હિંદુ-મુસ્લિમ સવાલ જ ઊભો નથી થતો. એ મેં સાબિત કરી દેખાડ્યું છે. ’

અહીં લાહોરમાં જ ત્રણે આઝાદી-વીરો, એમના નેતાશ્રીના વડીલ

બંધુ શ્રી. શરદચંદ્ર બોક્કને મળ્યા. એમને મળતાં મે. જ. શાહ નવાઝખાં-
ને એમના પ્રાણુપ્યારા નેતાજી યાદ આવી, ગળે ડુમ્મો લગાવે અને
ન્યારે નેતાજીના વડીલ બંધુને બેટી પડ્યા ત્યારે એમની આંખો નેતા-
જીના સ્મરણે આંસુથી છલકી ઊઠી. નેતાજી પ્રત્યેની શાહ નવાઝખાંની
મહોબ્બતનો એ અપરૂપ પુરાવો હતો.

લાહોરમાં થોડો જ સમય રોકાઈને શાહ નવાઝખાં પોતાના
વતન રાવલપીંડી તરફ જીપડ્યા. પોતાના વતન, સગાંસંબંધીઓ,
પત્ની તેમ જ એકના એક પુત્રથી વરસોથી વિખૂટા પડેલા શાહ નવા-
ઝખાં રાવલપીંડી જીપડ્યા તો ખરા, પણ જેમની સાથે મોત-વરસતા
ખૂનખાર જંગોમાં એ ઝમૂમ્યા હતા અને વરસોના સહવાસને કારણે
જેઓ પોતાના લઘુ બંધુથી થે અધિક બની ગયેલા એ સહગલ અને
દીકોંધી જુદા પડતાં એમની આંખોમાં થે આંસુ છલક્યાં અને સહ-
ગલ તેમ જ દીકોંની આંખો પણ આંસુથી છલકાઈ ગઈ. ધરતી પર
ક્યારેક જ નીરખવા મળે છે એવાં પાવનકારી અને મંગળ દશ્યોમાંનું
એ ગોક અમોહું દશ્ય હતું.

પોતાના વતન રાવલપીંડી શાહ નવાઝખાં પહોંચ્યો, પણ હવે
એ ધર કે કુટુંબ કરતાં દેશના વધારે બની ચૂક્યા હતા. એમનો મોટા
ભાગનો સમય જાહેર સમારંભો અને તેના જવાબો દેવામાં ગયો.
અહીં પણ એમણે ભાષણ કરતાં જણાવ્યું, કે

‘ ગુલામી એ જગતમાં સૌથી મહાન પાપ છે. ગુલામ પ્રજાને
કોઈ ધર્મ નથી, એને કોઈ સ્વમાન નથી, આખી દુનિયાની આગ્રહ
પ્રજાઓ એમના પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. આવા ગુલામ
લોકોનાં મૈત્ર્યેને, ન્યારે તેઓ પોતાના જ વનનમાં પોતે ગુલામ છે
ત્યારે બીજા દેશોની મુક્તિ ખાતર લડવા જવાનો કયો અધિકાર છે ? ’

શાહ નવાઝખાંએ પોતાનાં વતનમાં થોડાક દિવસો ગાળ્યા,
પોતાનાં સગાંસંબંધીઓને મળ્યા-હળ્યા, પણ એમણે નેતાજીને ચરણે

અપય લઈને પોતાની જાત દેશને સમર્પણ કરી હતી. નેતાજીએ પોતાની ગેરહાજરીમાં કોંગ્રેસના નેતાઓનાં વચનો અનુસાર વર્તવાનો હુકમ આપ્યો હતો. એ હુકમ અનુસાર એક સિપાહીની અદાથી કોંગ્રેસના આગેવાનોની દોરવણી નીચે પોતાની જાતને સોંપી દીધી અને પોતાની પ્રાણપ્રતિજ્ઞા અનુસાર હિંદની ધરતી પર અહિંસાની નીતિનો સ્વીકાર કરીને લડત ચાલુ કરી દીધી.

થોડાક જ દિવસ થયા અને જન-સુઆરીની રૂઝમીએ નેતાજીનો જન્મદિન આવ્યો. અપૂર્વ માનથી હિંદી જનતાએ એ દિન ઉજવ્યો. અને એ ઉજવણીમાં ત્રણે આઝાદી-વીરોને આમંત્રણ મળ્યાં. એમાં કે. સહગલ દિલ્હી આસપાસ રહ્યા, કે. દાલોં અમદાવાદ-મુંબઈ ગયા અને મે. જ. શાહ નવાઝખાને નેતાજીના જ વતન કલકત્તામાં હાજર રહેવાનું બહુમાન મળ્યું.

નેતાજીના જન્મદિને શાહ નવાઝખાં દલકતા આવ્યા. જરા રસ્તો મોટરમાં કાપ્યા બાદ, નેતાજી પ્રત્યે સંપૂર્ણ બહુમાન જાળવવા શાહ નવાઝખાં પગપાળા નેતાજીના નિવાસસ્થાન તરફ જવા ઊપડ્યા. જન્મદેહનીએ એમને વીંટી લીધા અને આકાશમેસ્તા 'જય હિંદ'ના પોકાર ઊડ્યા, નેતાજીના ગ્રહમાં પ્રવેશતાં એમનાં કુટુંબીજોએ એમને આંસુભીતો હાર્દિક આવકાર આપ્યો, અનુપ્રભા બોલે અને કનકલતા મિત્રે ધાન અને દર્ભ શાહ નવાઝખાં પર વેર્ષા, જનમટીપ ભોગવતા હરિદાસ મિત્રનાં પત્ની અમિના મિત્રે અંગૂલિચ્છેદન કરી રક્તકુંડુંએ શાહ નવાઝખાંને તિલક કર્યું.

શાહ નવાઝખાં નેતાજીના ખંડમાં પ્રવેશી થંભી ગયા, તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપક્યાં, નેતાજી જ્યાં હમેશ જોસતા એ પુરશી પર તેમના મૂકેલા ફેટા પાસે શાહનવાઝખાં થંબ્યા અને આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહ-સાધારને લશ્કરી સલામ ભરી. પોતે નેતાજી સમક્ષ

સીંગાપુર મુકામે ૧૯૪૩ના ઓક્ટોબર માસની ૨૧મી તારીખે જે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા લીધી હતી એ ફરીથી અહીં શાહ નવાઝખાએ નેતાજીની ઇચ્છા સમક્ષ વાચી મેળળાવી, 'નેતાજી ! મારી એ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા હજી કાયમ છે અને આપને આપેલ વચન અનુસાર મારા બદનમા લોહીનું શુદ્ધ બાકી હશે ત્યાં સુધી હું હિંદની આઝાદી ખાતર પ્રાણ ન્યોછાવર કરીશ.'

એ શબ્દો બોલીને લેખિત પ્રતિષ્ઠા નેતાજી સમક્ષ ધગતા શાહ નવાઝખાને પોતાના પ્રાણપ્યારા નેતાજીના રમરણો માદ આપ્યા, એ રમરણોથી તેઓ પોતાની આખોમા તનકના પાણી રોકી ન શક્યા અને એક બાળક પિતાની સમક્ષ રડી પડે એ ભાવે શાહ નવાઝખા ફસકે ફસકે રડી પડ્યા કેટલીક મિનિટો સુધી શાહ નવાઝખા આ રીતે રડી રહ્યા, નેતાજીની ખુરસી પર પડેલી ગાદીને સ્પર્શ કર્યો, એની સામે મિનિટો સુધી અશ્રુ વહાવતા તાકી રહ્યા અને ન્યાં સુધી નેતાજીનો ખડ ન ઊઠ્યો, ત્યાં સુધી બાગ્યાને અંદેલીને ગડતા રહ્યા. અને આ પાવનકારી દૃશ્ય નિરખીને ત્યાં હાજર રહેલામાથી કોઈની પણ આખ સૂકી ન હતી. બધાની આખો અશ્રુ વહાવી ગઈ હતી.

અશ્રુજળ વડે પાવન કરીને નેતાજીના જન્મદિને એમના સમક્ષ રજૂ કરેલી એ પ્રતિષ્ઠા શાહ નવાઝખાએ એ પછીના દિવસોમા પગબ અને સરહદ આત, બિહાર અને લુક્ત આતમા ચૂટણીના દિવસોમાં એક પળનો યે આરામ કર્યા વગર ધૂમીને શબ્દશ પાળી બતાવી છે. બર્માની ધરતી પર જેટલી કુશળતાથી અવિશ્રાતપણે ધૂમતા શાહ નવાઝખાં હથિયારો વડે લડી રહ્યા હતા એટલી જ કુશળતાથી અવિશ્રાતપણે દ્રેષ્ટનમા અને હવાઈ જહાજમા, પગપાળા કે અન્ય વાહનો દ્વારા એક આતથી બીજે આતે ધૂમીને, આઝાદ હિંદ ફોજના ઇતિહાસ તેમ જ દૃષ્ટાંતો વડે આઝાદીનો ગદિગો મેળળાવી રહ્યા છે

થપથ લઈને પોતાની જાત દેશને સમર્પણ કરી હતી. નેતાજીએ પોતાની ગેરહાજરીમાં કોંગ્રેસના નેતાઓનાં વચનો અનુસાર વર્તવાનો હુકમ આપ્યો હતો. એ હુકમ અનુસાર એક સિપાહીની અદાથી કોંગ્રેસના આગેવાનોની દોરવણી નીચે પોતાની જાતને સોંપી દીધી અને પોતાની પ્રાણપ્રતિજ્ઞા અનુસાર હિંદની ધરતી પર અહિંસાની નીતિનો સ્વીકાર કરીને લડત ચાલુ કરી દીધી.

થોડાક જ દિવસ થયા અને જાન્યુઆરીની ૨૩મીએ નેતાજીને જન્મદિન આવ્યો. અપૂર્વ માનયી હિંદી જનતાએ એ દિન ઉજવ્યો. અને એ ઉજવણીમાં ત્રણે આઝાદી-વીરોને આમંત્રણ મળ્યાં. એમાં ૬. સહગમ દિલ્હી આસપાસ રહ્યા, ૩. દોસોં અમદાવાદ-મુંબઈ ગયા અને મે. જ. શાહ નવાઝખાને નેતાજીના જ વતન કલકત્તામાં હાજર રહેવાનું બહુમાન મળ્યું.

નેતાજીના જન્મદિને શાહ નવાઝખાં કલકત્તા આવ્યા. જરા રસ્તો મોટરમાં કાપ્યા બાદ, નેતાજી પ્રત્યે મંપૂર્ણ બહુમાન જાળવવા શાહ નવાઝખાં પગપાળા નેતાજીના નિવાસસ્થાન તરફ જવા ઊપડ્યા. જન્મદેનીએ એમને વીંટી લીધા અને આકાશબેદતા ‘જય હિંદ’ના પોકાર ઊડ્યા, નેતાજીના ગૃહમાં પ્રવેશતાં એમનાં કુટુંબીઓએ એમને આંસુભીતો હાર્દિક આવકાર આપ્યો, અનુપ્રભા બોલે અને કનકલતા મિત્રે ધાન અને દર્લ શાહ નવાઝખાં પર વેર્ષા, જનમટીપ ભોગવતા હરિદાસ મિત્રનાં પત્ની અમિતા મિત્રે અંગૂલિચ્છેદન કરી રક્તકુંકુમે શાહ નવાઝખાંને તિલક કર્યું.

શાહ નવાઝખાં નેતાજીના ખંડમાં પ્રવેશી થલી ગયા, તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપક્યાં, નેતાજી જ્યાં હમેશ બેસતા એ પુરશી પર તેમના મૂકેલા ફોટા પાસે શાહનવાઝખાં થંબ્યા અને આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહ-સાધારને લશ્કરી સલામ ભરી. પોતે નેતાજી સમક્ષ

‘હું મુસ્લિમ છું એટલે મારા ધર્મ અનુસાર મને મૂર્તિપૂજની છૂટ નથી. પણ ઇસ્લામ મને મૂર્તિપૂજની છૂટ આપતો હોય તો હું નેતાશ્રુતું પૂજન કરું.’

×

×

×

એમના પ્રવાસ દરમિયાન કેવા પ્રસંગો પણ બનતા જાય છે.

×

શાહ નવાઝખાં પેશાવર ગયા હતા. જ્યાં જ્યાં એ જાય ત્યાં એ પોતાના જૂના સાથીઓ સમા લશ્કરના સિપાહીઓને મળતા રહે છે. દરથી પણ જોતા એમની સામે ખિસ્સામાંથી કાઢીને લાલ રૂમાલ ફરકાવે છે. એમનો આ સમાગમ હિંદી લશ્કરમાંથી કાન્તિ ફેલાવી દે એવી આશંકાથી પેશાવરના લશ્કરી અફસરોએ સિપાહીઓને કેન્ટો-મેન્ટમાંથી બહાર નીકળવાની મનાઈ ફરમાવી, દરવાજા બંધ કરી દીધા.

પણ હિંદી લશ્કરમાં પ્રેરણામૂર્તિ બની ગયેલ શાહ નવાઝખાંને મળવા આડાં આવાં બંધનો સિપાહીઓ સહન કેમ કરી શકે ! તેઓ છાવણીની આડ-આડ ફીટ ઊંચી વાડો છલાંગીને બહાર આવતા રહ્યા, શાહ નવાઝખાં પાસે આવ્યા, લશ્કરીસલામી આપી અને લશ્કરી સિપાહીઓમાંથી એકઠી કરેલી રૂ. ૨૫૦)ની રકમ એમના હાથમાં ધરી.

×

શાહ નવાઝખા પટના ગયા હતા. બિતરતવિંત હજારો માન-વીઓએ એમને ઘેરી લીધા અને રોશન બહાર જ સભાસ્થાને લઈ જઈ ઉદ્બોધન આપવા વિનંતિ કરી.

અવ્યવસ્થિતપણે હુકમની એ જનતા સમક્ષ બિલા યઈને શાહ

પોતાનો પ્રમંથ વર્ણવતા એ વારંવાર કહે છે : ‘આઝાદ હિંદ ફાજમાં જોડાતાં પહેલાં મેં ત્રણ ત્રણ દિવસ મુઠ્ઠી વિચાર કર્યા કરેલો; કમદે મારાં કેટલાં જે સગા ને મંબધીઓ હિંદી લશ્કરમાં ફતાં અને મારો એકનો એક નાનો ભાઈ બર્માને મોરચે લડી રહ્યો હતો. મારે એ નક્કી કરવાનું હતું કે વખત આવ્યે મારા પોતાના એ ભાઈને હું મારી પ્રતિજ્ઞા અનુસાર ગોળીએ દઈ શકું કે નહિ? અને—બર્માના મોરચે જે મેં ધાર્યું હતું તે જ બનવા પામ્યું.

‘મારો ભાઈ અમારી સાથે જ લડવા આવ્યો. અમે ગોળીઓની ઝડીમાર ખોલાવી. એમા મારો ભાઈ સખત ધવાયો અને તેને દવા-ખાનામાં ફેરવવો પડ્યો. એ પછી મારા કાકાના ભાઈ સાથે એ જ મોરચા પર મારે બબ્બે માસ મુઠ્ઠી લડવું પડ્યું હતું. પણ હજી જે વખતોવખત એ જૂનકાળના પ્રમંથો યાદ આવે છે ત્યારે મારું અંતઃકરણ કહે છે કે હજી જે જો હિંદની આઝાદીના રાહમાં મારો પોતાનો ભાઈ આઠો આવીને જીવો રહે તો એને ફરીથી એ જ રીતે ગોળીએ દઉં.’

શાહ નવાઝખા એક પાક મુસ્લિમ છે. દિવસની એકેય નમાઝ એ ચૂકતા નથી. સીંગાપુર-મલાયામાં જાવણીઓના સંચાલન સમયે કે આરાકાન-કાદીમા-પોપા વિસ્તારના રણમોરચાને વખતે લડતાં લડતાં જે એ નમાઝ પડતા રહ્યા છે. લાલ કિસ્લામાંથી મુક્તિ બાદ પ્રાંતે પ્રાંતે ચૂંટણી-પ્રવાસે ફરતાં ફરતાં ક્યાંયે મરિજ્જ મળી જાય કે શાહ નવાઝખાં નમાઝ પડવા માટે મોટરમાંથી જોતરી જાય છે.

મુસ્લિમ ધર્મના પાલનમાં આવડા સુસ્ત હોવા છતાં શાહ નવાઝખાંનો નેતાણ પ્રત્યેનો ચાહ કેટલો છે? એ ચાહ નેતાણના મોટા ભાઈ શરદાજીજીને મળતાં અશ્રુસ્વરૂપે વ્યક્ત થયેલો. પણ ત્યાર-બાદ શબ્દસ્વરૂપે એ ચાહ વ્યક્ત કરતાં શાહ નવાઝખાં બોલ્યા છે:—

ભાઈએ. આ રીતે એરાપ્લેનમાં બેસીને આખા પ્રાંતમાં ઘૂમતાં શાહ નવાઝખાં જનતામાં જે આઝાદીનો મંદિરો આપી રહ્યા હતા એ અમલદારોથી કેમ સહન થાય ?

અંસીના એરાપ્લેન પર એમનું એરાપ્લેન ઊતરવાની તૈયારી કરતું હતું. ત્યાંના લશ્કરી અધિકારીઓએ પોતાના તાખાના એરાપ્લેન પર દ્રાઈ ખાનગી એરાપ્લેનને અગાઉથી મંજૂરી ન લીધી હોવાનું કારણ રજૂ કરીને ઊતરવા દેવાની ના પાડી. ત્યાં શાહ જોતી જનતાને સંદેશ આપતા કાગળ ફેંકીને શાહ નવાઝખાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. એરાપ્લેનમાં પેટ્રોલ ખૂટવા આવ્યું હતું, છતાં રાજના ભાઈએ એરાપ્લેનને આગળ ઊડાવી મૂક્યું. પાસેમાં પાસેનું એરાપ્લેન રામપુર રાજ્યનું હતું. ત્યાં ઊતરવા પ્રયાસ કર્યો, પણ અંસીના અધિકારીઓએ અહીં અગાઉથી જ સંદેશો મોકલી દીધો હતો, એટલે જેવું એરાપ્લેન દેખાયું કે રામપુર રાજ્યના અધિકારીઓએ જોને ઊતરવાની ના પાડતી ઝંડીઓ ફરકાવી. એરાપ્લેન ન ઊતરી જાય માટે એરાપ્લેન પર મોટરો દોડાવ્યા કરી.

પણ એરાપ્લેનમાં હવે પેટ્રોલ ખૂટ્યું હતું. ન ઊતરે તો અકસ્માત થવાનો જ સંભવ હતો, એટલે છેવટ રાજ્યે એમને ત્યાં ઊતરવા દીધા. શાહ નવાઝખાં રામપુરમાં તો ભાષણ આપવાના ન હતા, એટલે ત્યાંથી સીધા સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેસીને પોતાને જ્યાં પહોંચવાનું હતું ત્યાં ઊપડી ગયા. પણ આ અમલદારી અધ્યક્ષ સામે નિવેદન કરતાં એમણે જણાવ્યું કે—

‘પગપાગા ફરવું પડે તો એ મારે મંજૂર છે, મારે નિર્ધારિત કાર્યક્રમ પૂરો કર્યા વગર હું પાછો નહિ ફરું.’

x

શાહ નવાઝખાં કાનપુર ગયા હતા. ત્યાંના લશ્કરી અધિકારી

નવાઝખાંએ કહ્યું : ‘હું એક લશ્કરી સિપાહી છું અને લશ્કરી શિસ્તમાં માનું છું. જ્યાં સુધી તમે આમ અવ્યવસ્થિત રીતે બિલા છો ત્યાં સુધી મારાથી બોલી ન શકાય.’

એ જ ક્ષણે જાણે પોતાના અફસરની આગા અનુસરતા કાઠ શિસ્તબદ્ધ સૈન્યની અદાથી આખી જનમેદની નીચે બેસીને વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગઈ. એમનું આ આદેશપાલન આનંદથી વધાવીને શાહ નવાઝખાંએ એમને લખાણથી ઉદ્બોધન કર્યું.

*

અસ્લાહાબાદમાં શાહ નવાઝખાંનું જાહેર સન્માન ગોઠવવાનો સમારંભ થયો હતો એનું પ્રમુખસ્થાન ખાસ પં. જવાહર રાંભાભૂં હતું અને એ પ્રસંગ માટે તેઓ બહારથી અનેક કામો મૂકીને આવ્યા હતા. અસ્લાહાબાદની લાખોની જનતા એ સમારંભ નીરખવા બિમટી પડી હતી.

શાહ નવાઝખાં જવાહર સાથે વ્યાસપીઠ પર આવતાં એમનાં દર્શન કરવા ચારે બાજુથી પોકાર થયા. ચારેબાજુ ફૂકળતી જનમેદની નીરખીને આઝાદ હિંદ ફોજના આ અફસરે વ્યાસપીઠ પર બિલા રહીને, લશ્કરી અદાથી જાણે ‘દાહિને રૂંદ’નો કુદમ અનુસરતા હોય તેમ, એક પછી એક ચારે દિશા તરફ ફરીને ‘જય હિંદ’ બોલતાં સલામ કરી. એમની આ લશ્કરી સલામી નીરખીને આખી જનતા આનંદથી હસી બિટી અને એ હાસ્યકલ્લોલથી આકાશ ગળું બિઠ્યું.

*

*

*

યુક્ત પ્રાંતમાં ચૂંટણીજંગના પ્રવાસમાં ઝડપથી ફરવા માટે એ પ્રાંતના એક રાજા-જમીનદારે પોતાનું એરાપ્લેન શાહ નવાઝખાંની ખિદમતમાં ધરી દીધું હતું. રખેને કોઈ એરાપ્લેન ચલાવનાર અકસ્માત કરી બેસે અને જનતાનાં આ ગ્રાણુચારા નેતાને જફા પહોંચાડે તો ? -એ કરથી એ એરાપ્લેન ચલાવ્યું હતું એ રાજાના જ નાના

નીતું આયુષ્યવયન આપેલ છે એવા ખ્યાલે મનઃશાંતિ પાછી મળી ગઈ. ’

x

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા વિષે શાહ નવાઝખાંના વિચારો નેતાજીના જેવા જ મક્રમ છે. છેલ્લા ચાર માસ દરમિયાનના પ્રવાસમાં એમણે ઠેરઠેર આ વાત પર ભાર મૂકતાં કહ્યું છે કે:

‘ઇસ્લામ ભયમાં છે’ એ ફરેખી પોકાર છે. માત્ર ચૂંટણીના દિવસોમાં પોતાનું અંગત હિત સાધવા માટે સ્વાર્થી ઇસમોએ નિર્દોષ અને ગરીબ જનતાને ભોળવવા પુનર્નિવિત કરેલું એ સત્ય છે. ઇસ્લામ ભયમાં છે ખરો, પણ તે હિંદમાં નહિ; પૂર્વ એશિયામાં જવા, સુમાત્રા અને મલાયાના પ્રદેશોમાં અને મધ્ય એશિયામાં પેલેસ્ટાઈન અને ઇરાનના પ્રદેશોમાં.

‘ન્યારે આઝાદ હિંદ ફાજના સિપાહીઓ ઇન્ડિયન-ક્રાહીમાની સરહદો પર તેમ જ મલાયામાં ખૂન વહાવી રહ્યા હતા ત્યારે એ ખૂન હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ કે ખ્રિસ્તીનું ન હતું, પણ સંયુક્ત હિંદી પ્રજાનું હતું.’

‘સરહદના ૬૯ ટકા મુસ્લિમોને પાકીસ્તાન જોઈતું નથી. એથી એમને જો ફાયદો હોય તો એમણે જરૂર માગણી કરી હોત.’

‘ઇસ્લામ ભયમાં છે’ એવા સૂત્રથી આ વખતે જ નહિ, પણ સેંકડો વાર સિટિયરોએ આપણને છેતર્યા છે. હવે એ સૂત્રથી છેતરાવું ન જોઈએ. ન્યારે ન્યારે આ સૂત્ર પોકારામાં આવે ત્યારે સમજવું કે મુસ્લિમો નહિ, પણ તેઓ જ ભયમાં છે...ન્યાં સુધી અંગ્રેજો હિંદમાં છે ત્યાં સુધી પાકીસ્તાન નહિ, પણ માત્ર ગુલામીસ્તાન જ રહેવાનું છે.

‘હિંદ એ જ આપણું વતન છે. હિંદનું અરમાન એ ઇસ્લામનું અરમાન છે. આપણે એ અરમાનમાં વધારો કરવાનો છે.

અગાઉથી જ ચેતીને પોતાના લશ્કરને શાહ નવાઝખાં ત્યાં રહે ત્યાંસુધી બહાર નીકળવાની બંધી ફરમાવી અને જાવણીના દરવાજા મજબૂત બીડી દીધા.

શાહ નવાઝખાં રજા ત્યાં સુધી કાઠ લશ્કરી સિપાહી બહાર ન નીકળી શક્યા. પણ છૂટ થઈ કે તરત જ ટોળાં વળીને તેઓ હાથમાં ફૂલના હાર લઈને શહેરમાં ઊપડ્યા. રસ્તામાં એક હારતોરાથી શણગારેલી મોટર પાછી ફરી હતી. એ મોટર અટકાવીને એ મોટર ટ્રાની છે એ તેમણે પૂછી જોયું. મોટર ચલાવનાર પુક્ત આંતના એક રાજા હતા અને એમણે જણાવ્યું કે એ મોટર શાહ નવાઝખાંના કાનપુરના વસવાટ દરમિયાન પોતાને ફેરવનારી હતી અને એમને ટેશને વળાવીને જ પાછી ફરે છે.

લશ્કરી સિપાહીઓએ એકદમ લશ્કરી અદાથી મોટરને સલામી આપી, મોટરને ફૂલના હાર પહેરાવ્યા અને પોતાની અંદરથી બેગી ફરેલ રકમ આઝાદ હિંદ ફાજના ફાળામાં આપવા રાજા સાહેબને સુપરત કરી.

x

હેલ્સે હેલ્સે શાહ નવાઝખાં આઝાદ હિંદ ફાજના સિપાહીઓ માટે કઈ રીતે રાહતકાર્ય કરવું જોઈએ એ વિષેની યોજના વિચારવા મુંઝવે મુકામે મહાત્મા ગાંધીજીને મળવા માટે કર્નલ સહગલ સાથે આવી ગયા. ગાંધીજીને સંપૂર્ણ પ્રેમથી નમન કરતાં એમણે કહ્યું:

‘ મહાત્માજી ! હાલ કિંદામાં જ્યારે અમારા પર એત તોળાઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે એક વખત એ આતંકના ખ્યાલે મારું મન અસ્વસ્થ ગઈ ગયું. એવી જ સ્થિતિમાં મને જિંદ આવી ગઈ. જિંદમાં મને સ્વપ્ન આપ્યું. એમાં આપ વરદ હસ્ત રાખીને ઊભેલા દેખાયા. એ દશ્ય નિહાળીને મારું મન પુલકિત થયું. જિંદ ઊડનાં એ જ પ્રકૃતિના કાવેશ રહી, મનની અશાંતિ દૂર થઈ અને જાણે આપે મને જિંદગા-

રસોડે બોજન લીધું.' આવી એકના વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી.

x

આખરે ગાંધીજી, મૌલાના આઝાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ, પં. જવાહર, સૌ નેતાઓની સલાહ લીધા ગાદ, સૌના સહકાર વડે શાહ નવાઝખાંએ હિંદ વ્યાપી આઝાદ હિંદ વોલન્ટીઅર ફોર સ્થાપવાની યોજના કરી છે. એતું મુખ્ય મથક અલ્લાહાબાદનું સ્વરાજભવન રહેશે, સ્વયંસેવકોની પસંદગી કોંગ્રેસની જિલ્લા સમિતિઓ કરશે અને એ સંસ્થાનું કામ નેતાજીની આગેવાની નીચે પૂર્વ એશિયાની હિંદી જનતાએ ચિસ્ત અને ઐક્યના જે ગુણો મેળવ્યા હતા તેના અહીંની હિંદી જનતામાં પ્રચાર કરવાનું રહેશે. એ કામમાં આઝાદ હિંદ ફોજના મુક્ત થયેલ સિપાહીઓ તેમ જ અન્ય સભ્યોને સાંકળી લેવામાં આવશે.

આ રીતે શાહ નવાઝખાં નેતાજીનો સંદેશો હિંદી જનતામાં દહીબૂત કરવા 'માટે પોતાના પ્યારા સૂત્રનો જીવનમાં હર ઘડી અમલ કરી રહ્યા છે કે:

ખાંડે વતનકા મુઝકો હર ઝર્મ કવતા હૈ-
વતનની મિટીની રજેરજ મારે મન દેવતુલ્ય છે.

‘હિંદીઓની એકતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મૃત્યુધંટ બની રહેશે. એટલા માટે જ હિંદીઓની એકતાથી બ્રિટિશરો ડર્યા કરે છે અને એકતામાં બેદલાવ ઊભા કરવા પ્રયાસ કરે છે.’

‘નેતાજીએ તો આઝાદ હિંદ ફોજમાં કામી બેદલાવોને સદંતર મિત્રાથી દીધા હતા. બ્રિટિશરોને એ કેમ ગમે? સીંગાપુરમાં થયેલે થયેલ આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓને હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ એવી કામવાર જુદી જુદી એરેકામાં રાખવા એમણે પ્રયાસ કર્યો. પણ એકએક સિપાહીએ પોતાના બાંધવોથી આ રીતે જુદા રહેવાની ના પાડી દીધેલી.’

‘બ્રિટિશરોએ બીજી તરફથી લગાવી. એમણે કામેકામ માટે જુદાં રસોડાં કરાવ્યાં. પણ એકરૂપ બની ગયેલ સિપાહીઓએ આ રીતે જુદા જુદા જમવા જવા ના પાડી દીધી અને ખાધા વગર એકા રહ્યા.’

‘આ ખબર સાંભળીને એક બ્રિટિશ અફસર એમને સમજાવવા આવ્યો, કે : ‘તમે સૌ સાથે જમશો તો તમારો મજબૂત અભિપ્રાય, માટે અમે તમારા મજબૂત ખાતર જ વ્યવસ્થા કરી છે.’

‘આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓએ એને જડખાતોડ જવાબ દીધો, કે ‘અમારો મજબૂત કેમ જળવાય એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. તમારે એ સમજાવવાની જરૂર નથી. માત્ર તમારે એટલું જ સમજી લેવાની જરૂર છે કે અમે સૌ એક ભારત માતાનાં જ ફરજદ છીએ અને એક માતાનાં ફરજદમાં બેદલાવ પડાવવાની તકલીફમાં તમારે કદી ઊતરવું નહિ.’

‘આ રીતે એ બ્રિટિશ અફસરની બેદ પડાવવાની ગંદી રમત ધૂળમાં મળી ગઈ અને આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓએ એક જ

રસોડે બોજન લીધું.' આવી એકતા વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી.

x

આખરે ગાંધીજી, મૌલાના આઝાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ, પં. જવાહર, સૌ નેતાઓની સલાહ લીધા બાદ, સૌના સહકાર વડે શાહ નવાઝખાંએ હિંદ વ્યાપી આઝાદ હિંદ વોલન્ટીઅર ફોર સ્થાપવાની યોજના કરી છે. એનું મુખ્ય મથક અસ્લાહાબાદનું સ્વરાજભવન રહેશે, સ્વયંસેવકોની પસંદગી કોંગ્રેસની જિલ્લા સમિતિઓ કરશે અને એ સંસ્થાનું કામ નેતાજીની આજેવાની નીચે પૂર્વ એશિયાની હિંદી જનતાએ શિસ્ત અને ઐક્યના જે ગુણો મેળવ્યા હતા તેનો અહીંની હિંદી જનતામાં પ્રચાર કરવાનું રહેશે. એ કામમાં આઝાદ હિંદ ફ્રાજના મુક્ત થયેલ સિપાહીઓ તેમ જ અન્ય સભ્યોને સાંકળી લેવામાં આવશે.

આ રીતે શાહ નવાઝખાં નેતાજીનો સંદેશો હિંદી જનતામાં દલીભૂત કરવા માટે પોતાના પ્યારા સૂત્રનો જીવનમાં હર ઘડી અમલ કરી રહ્યા છે કે:

ખાકે વતનકા મુઝકો હર ઝર્રાં દેવતા હૈ-
વતનની મિટ્ટીની રજેરજ મારે મન દેવતુલ્ય છે.

બહાદુર લડવૈયો

શ્રી. પ્રેમકુમાર સહગલનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૭ના નવન્યુઆરી માસની ૨૫મી તારીખે પંજાબના હોશિયારપુર ગામે એ પ્રાંતનાં અભિજાત, ગણના સહગલ કુટુંબમાં થયો હતો.

બાળપણ એમણે હોશિયારપુરમાં જ વિતાવ્યું, પણ સાહેબ હાઈ-કોર્ટના જજના દરજ્જે પહોંચનાર પિતા સર અમ્બુરામનું કાયમી નિવાસસ્થાન લાહોર હોઈ સહગલ વિશેષ અભ્યાસ કરતા લાહોર આવ્યા. આખા પ્રાંતમાં ન્યાયાધિકારીઓમાં પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન ધરાવનાર પિતા અમ્બુગમના ઘરમાં સહગલે બચપણથી જ શુદ્ધ બુક્ત જીવનનું વાતાવરણ માવ્યું, બ્રિટિશ સરકારને હિંદને માટે અનિવાર્ય અને આવકારદાયક ગણનાર થોડા દસકા પહેલાં એક વિશાળ વર્ગ હતો, એમાં સર અમ્બુરામનું સ્થાન અગ્રિમ હતું.

બ્રિટિશ સત્તનત અત્યે વફાદાર રહેવાના સંસ્કાર જીવનના પ્રથમ પગથિયામાં જ પીતા પીતા સહગલ મોટા થયા અને વિશેષ અભ્યાસ

દરવા માટે લાદોરની મોટાં મૂલમાં જોડાયા. આ મૂલમાં એમણે મેટ્રિક મુંબીનો અભ્યાસ પૂરો કરીને પંચતથા યુનિવર્સિટીની ટેકનીકલ ફાલોન્માં જોડાયા.

અહીં બહુનાં બહુનાં એમને છત્રવનો જાવિ માર્ગ નક્કી કરવાનો સમય આવ્યો. એક બાલુ બુદ્ધિ યુક્ત વાનાવરજનો વારમે તેમ જ સસ્તનત પ્રત્યે વફાદારીના ગંગદાર દત્ત. બીજા બાલુ સ્થિતિ સસ્તનતના લશ્કરી બરતીના આધારસ્વરૂપ પંચતથાની રાજધાની લાંબારમુંથી લીધેલ લશ્કરી બદાદગીનું આદર્ષ બુ જીમું ચનું જનું દનું. સસ્તનતની વફાદારી અને મનોમન બદાદગી—અન્નેને યુક્ત પદેન આપવા સદગતે લશ્કરી શિક્ષણ લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને એ માટે દિંદમાં લશ્કરી શિક્ષણ આપવામાં મોખરે મનાની દોરાદનની પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રાયલ ઇન્ડીઅન મિલિટરી ફાલોન્માં જોડાયા.

પાનળા ખાંખાના જાંઘા અને સસકન સદગતે ઇન્ડીઅન મિલિટરી કોલેજીનો અભ્યાસક્રમ સફળતાથી પસાર કર્યો અને ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરી માસની પદેલી તારીખે એમને દિંદનાં ખુશી દગમાં ઈપ્સન દરજ્જાનો રીનસરનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો.

આ અધિકાર ધારણ કર્યા બાદ એમને એક વરસના સમય માટે સ્થિતિ રેજિમેન્ટમાં મૂકવામાં આવ્યા. એ સમય પૂરો થતાં ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૪મી તારીખે બલુ રેજિમેન્ટની પાંચમી બટાલિયનમાં રીનસરના અધિકારી તરીકે જોડાયા.

આ સમયે યુરોપની ધરતી પર યુદ્ધ બેઘાઈ રહ્યું હતું અને એશિયાની ધરતી પર જીતરી પડે એવી મંભાવના ડોલ્યાં કરી રહી હતી. એ મંભાવના સામે પગલાં લેવા સ્થિતિ સસ્તનત દિંદી લશ્કરોને પૂર્વ એશિયામાં મોકલી રહી હતી. એમાં બલુ રેજિમેન્ટની બીજા

બટાલિયનને દરિયાપાર સીંગાપુર તરફ સક્રિય કરેજ પર મોકલવાનો નિર્ણય થયો. પણ એ રેન્જિમેન્ટના કેપ્ટની કમાન્ડરની જગ્યા ખાલી પડી હતી અને એ જગ્યા પૂરવા માટે એ દળ સીધા મોરચા પર જવાનું હોઈને કોઈ કાબેલ તેમ જ બહાદુર અફસરની જરૂર હતી. એ માટે સહગણના બટાલિયનના વડા અફસર પાસે ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરમાં માગણી કરવામાં આવી. એ અફસરે આવા કામ માટે સહગણની ખાસ પસંદગી કરી અને પાંચમી બટાલિયનમાંથી બદલી કરીને એમને બીજી બટાલિયનના અફસર દરજ્જે મૂકવામાં આવ્યા.

પોતાની આ નવી બટાલિયન લઈને સહગણ સ્ટીમર પર ચઢ્યા અને ૧૯૪૦ના નવેમ્બર માસની ૧૧મી તારીખે સીંગાપુર ઉતર્યા. પણ આ દિવસોમાં જાપાનના મિત્ર રાજ્યો સાથેના મંથપો વણસવાની અંતિમ ઘડીઓ ગણાઈ રહી હતી અને જાપાન મલાયાની પૂર્વ બાજુએ જમીનમાર્ગે હસ્તો કરે એવી બ્રિટિશ અફસરો માટે તદ્દન નવીન મંભાવના ઊભી થઈ હતી.

એ મંભાવના સામે તાબડતોબ પગલાં લેવા માટે સહગણને સીંગાપુરમાં ૫ દર દિવસ રોકાયા બાદ તરત જ ઉત્તર મલાયામાં આવેલ ટેલેન્ટાન રાજ્યના કોટાલાકુ બંદરે એમના બટાલિયન સાથે મોકલવામાં આવ્યા. મલાયાના પૂર્વ કિનારે કોટાલાકુ બંદરગાહ તેમ જ હવાઈ મથક-એવાં એ મહત્વનાં સ્થાન ધરાવતું હતું. એ માટે એની સંરક્ષણ-હરોળ બરાબર મજબૂત કરવાની હતી. સહગણ પોતાના બટાલિયન સાથે હોંશબેર કામે લાગી ગયા. સહગણને પોતાને એ-છનિયર કામનો શોખ તેમ જ અનુભવ બન્ને હોવાથી થોડા જ દિવસોમાં બંદરને ઠીક સુંદર સંરક્ષણ-હરોળો તૈયાર કરી દીધી.

એ સંરક્ષણ-હરોળે ખાસ મહત્વની હોઈને મલાયાના બધા જ અગ્રિમ લશ્કરી અધિકારીઓ એનું નિરીક્ષણ કરવા આવ્યા. તેઓ

સીએ-મલાયાના ઉત્તર વિસ્તારના લશ્કરી સેનાપતિ મેજર જનરલ મરે લિયોન્સ, નવમી ઇન્ડિઅન ડિવિઝનના સેનાપતિ મે. જ. બાગ્ગર્ટ, ક્રાર કમાન્ડર લેફ. જનરલ હીથ અને મલાયા માંહેના લશ્કરોના સર સેનાધિપતિ લેફ. જનરલ પરસીવલે આટલા ટૂંકા વખતમાં આટલી સુંદર રીતે કાર્ય પાર પાડવા મટે સહગણને ખાસ અભિનંદન દીધાં.

એ અભિનંદન મળ્યાંને થોડા જ સમય થયે ત્યાં જાપાનીઓ ૧૦મી ડિસેમ્બરે સીંગાપુર પાસે સત્તનતનાં 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' અને 'રીપબ્લિક' એ મહાન લશ્કરી જહાજો કુબાડીને ૧૧મી ડિસેમ્બરે કોટાબાકુના વિમાની મથક પર ત્રાટકી પડ્યા, પણ બ્રિટિશ લશ્કર પાસે હવાઈ જહાજ હતાં જ ક્યાં ? જાપાનીઓએ આખના પક્ષકારમાં કોટાબાકુનું વિમાની મથક કબજે કર્યું અને વિમાની સહાય વડે કોટાબાકુમાં થાણું નાખીને પહેલા સત્તનતનાં લશ્કરોને પાછા હાકાવ્યાં.

બ્રિટિશ અધિકારીઓએ તો રસમ મુજબ વિના શરમે પીછેહઠ આદરી દીધી, પણ પોતાના લશ્કરી અભ્યાસ દરમિયાન વરસોથી મુદ્દનાં સોણાં ભેતા તેમ જ તેમાં કાંઈકે કાંઈકે કરી બતાવવાની કલ્પનાઓ કરતાં સહગણને આ રીતે જીવનના પ્રથમ જ પ્રમંજે પીછેહઠ કરવાની વાત બારે અસહ્ય લાગી.

સહગમે કોટાબાકુથી પોતાની નીચેનું બટાલિયન લઈને પીછેહઠ તો શરૂ કરી, પણ એ બ્રિટિશ અધિકારીઓની આક્રમક આંખે ભીંચીને સીંગાપુરની સામે નજર નોંધીને જાણે સીંગાપુર પહોંચવાની શરતે દોડતા હોય તેમ નહિ. સહગલ વખતોવખત પાછા ફરીને જાપાની લશ્કરો પર પ્રતિ-આક્રમણ કરતા રહ્યા, જાપાની લશ્કરોને થોડો સમય પાછા હસાવતા રહ્યા, એમને સારી પેઠે નુકસાન પહોંચાડતા રહ્યા અને ધીમે ધીમે પીછેહઠ કરતા રહ્યા.

આવી પ્રતિઆક્રમણમાં એક વખત તો એમના બટાલિયને

જાપાનીઓના ૫૦૦ની મંખ્યાનાં મજબૂત દળને સાવ સાફ કરી નાખ્યું અને એ દળનાં હથિયાર તેમજ દારૂગોળો કબજે કરી લીધાં. પીછેહઠની સાર્વત્રિક નીતિમાં આવું ભયંકર પ્રતિઆક્રમણ મિત્ર રાજ્યોનાં લશ્કરોની નજરે પણ અડચણ અને એ પ્રતિઆક્રમણનાં ખૂબ ખૂબ વખાણ સાથે ડાખાંઓમાં વર્ણન પણ આવ્યાં.

આ રીતે ક્યારેક ક્યારેક પ્રતિઆક્રમણ કરતા કરતા, ઠેક મલાયાના ઉત્તર પ્રદેશના પૂર્વ વિભાગના અતિમ મિંદુથી શરૂઆત કરીને, આખો મલાયા વીધીને, લગભગ ૫૦૦ માઈલનો પ્રદેશ પગ તળે ખૂદીને સહગત મલાયાના દક્ષિણ કિનારે નેહેરભાડુ સુધી આવી પહોંચ્યા.

સહગત આ રીતે આખો મલાયા વીધતા દક્ષિણ બાજુ જઈ રહ્યા હતા ત્યારે મલાયામાં વસતી હિંદી પ્રજા ઠેરઠેર એમને મળી રહી હતી અને જાત જાતના સવાલો પૂછી રહી હતી તેઓ બધા એમને કહેતા હતા કે: 'તમે તો અમને હોદીને ચાલ્યા જાઓ છો. પાછળથી અમારું શું થશે? મલાયાના બચાવ માટે અમે બ્રિટિશ સરકારને અમારાથી થઈ શકે એટલી બધી મદદ કરી છૂટ્યા છીએ, પણ તમે તો અમને શત્રુને ખોળે મૂકીને ચાલ્યા જાઓ છો. શત્રુનો તો જબરોડ કર છે જ. વધારામાં મલાયામાં વસતી ચીની અને મલાયલી પ્રજાઓ અમારા પ્રત્યે ધિક્કારની નજરે જુઓ છે. તેઓ બધા એક સાથે તૂટી પડશે અને અમારી માલમિલકત લૂંટી લેશે, અમારી ઓરતોની આખર છૂટશે અને અમારા ખૂન કરીને જાન લેશે. અમારા એની સામે ઉઘારો શો?'

સહગત એમને શો જવાબ આપે? તેઓ લશ્કરમાં સલ્તનતની વફાદારી ખ્યાલમાં રાખીને જોડાયા હતા, પણ વાચનના શોખે તેમજ જ આધુનિક વિચાર-પ્રવાહોને કારણે થોડાક હિંદી જાતના

સંપર્કમાં આવ્યા હતા અને લશ્કરની ફરજ એ જનતાનું આવી પળેમાં સંરક્ષણ કરવાની છે એમ માનતા થયા હતા. પણ સમગ્ર સલ્તનતની પીછેહઠની નીતિ તેમ જ અધૂરાં સાધનોને કારણે તેઓ મદાયાની આ હિંદી જનતાને સંરક્ષણ મળે શો જવાબ દઈ શકે? તેમની આવી મુસીબતમાં પોતે કંઈ કરી શકે તેમ નથી એવી અસહાય દશામાં છે એવા ખ્યાલથી એમને દિલમાં ભારે આઘાત લાગ્યો, દિલ દ્રવી ઊઠ્યું. હિંદી જનતાને માત્ર પ્રભુનો આધાર યીધીને, તે જ આવા સંયોગોમાં સારાં વાનાં કરશે એવાં મૌખિક આશ્વાસન આપતા સહગલ શરમાતા શરમાતા પીછેહઠ કરતા રહ્યા.

ઉપર ૧૯૪૨ના જન્યુઆરી માસની ૩૦-૩૧ તારીખના રોજ સહગલ પોતાના જટાલિયન સાથે જોહોર બાકુનો પુલ પસાર કરીને સોગાપુર બેટમાં આવતા રહ્યા.

એમનું લશ્કર જપાનીઓએ મદાયામાં મુઠ્ઠા શરૂ કર્યું તેના પ્રથમ દિનથી મુખે ચડ્યું હતું, એક પણ દિવસનો આરામ લીધા વગર એ આખા મદાયાની ધરતી પર લડતું આવતું હતું. એ લડત જમિયાન જપાનીઓનું હવાઈ આક્રમણ જખરું હતું, એની સામે બ્રિટિશ હવાઈ જહાજોનો નામ માત્રનો સામનો હતો. પરિણામે એ હવાઈ આક્રમણમાં સહગલનું દળ લયંકર રીતે ખુવાર થઈ ગયું હતું. એના કટલા થે અફસરો અને સિપાહીઓની જખરી સંખ્યા મોતને બેટી હતી. આખું લશ્કર વેરવિખેર થઈ ગયું હતું. યાંકોને લોથ થઈ ગયું હતું. આવા ચક્રેલા લશ્કરને થોડોક આરામ આપવાની સહગલની આંતરિક ઇચ્છા હતી.

પણ જપાનીઓ બ્રિટિશ લશ્કરોનાં પગલાં દબાવતા પાછળ પડી રહ્યા હતા. સોગાપુર અભેદ ગણાતું હતું અને ત્યાંથી જપાનીઓનો જખરો સામનો નિરાંતથી કરી શકાશે એવો સમગ્ર

લશ્કરને ખ્યાલ હતો, પણ સીંગાપુરનાં વિશ્વભરમાં બહુમાં કુંડવામાં આવેલ લશ્કરી વ્યૂહરચનાએ દગો દીધો અને જાપાનીઓ ભેડો બાકુના સળગાવી નાખેલ પુલને ચે સમારીને ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીની આઠમી તારીખે સીંગાપુરની ધરતી પર જીતરી પડ્યા.

યાદીને લોથ થઈ ગયેલા તેમ જ વેરવિખેર બની ચૂકેલા સહગતના લશ્કરે હજી સીંગાપુર પર માંડ પગ માંડ્યો હતો ત્યાં જાપાનીઓ સીંગાપુર પર જીત્યાં એ પહેલાં એમની સામે સંરક્ષક સામનો કરવાની ફરજ ઉપાડી લેવી પડી. આવી સ્થિતિમાં ચે સહગલે પોતાનાં લશ્કરને અવસ્થિત કર્યું અને સહર્ષ નવી જવાબદારી ઉઠાવી લીધી.

સહગલ પોતાના લશ્કરને ૧૦મી ફેબ્રુઆરીને દિને લઈને સીંગાપુર પર ચારે તરફથી જીતરી રહેલાં જાપાની દળો સામે પ્રતિ-આક્રમણ કરવા કીધ્યા અને સીંગાપુરના બેટ પર આવેલ જંગલ પ્રદેશમાંથી જાપાનીઓને પાછા હટાવીને સીંગાપુરની ધરતી ઊઠાવી સમુદ્રમાં ધકેલી દીધા. જાપાનીઓ ફરી ફરીને સમુદ્રમાંથી સીંગાપુર પર જીતવા આ પ્રદેશમાં પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા, પણ સહગલ એમના એકેએક પ્રયાસને નિષ્ફળ બનાવી રહ્યા હતા. ત્યાં એમને બીજો દિવસે સીંગાપુરના પ્રાણહારી સમા જલ-બંદારે તેમ જ તેલ રાખવાનાં ભોંયરાં ધરાવતા મન્ડી ટેકરીઓના વિસ્તારમાં બોલાવવામાં આવ્યા; કેમકે જાપાનીઓ ઉત્તર સીંગાપુરને કાંઠેથી જીતરીને આગળ વધી રહ્યા હતા અને આ વિસ્તારમાં ઓસ્ટ્રેલિયનોને જંગ આપી રહ્યા હતા એ ઓસ્ટ્રેલિયન લશ્કરને મુક્ત કરવા માટે સહગલને એમના લશ્કર સહિત આવવાનો હુકમ મળ્યો.

હજી સહગલ એ લશ્કરને મુક્ત કરવા પોતાનાં લશ્કરને લઈને મન્ડી ટેકરીઓના રસ્તા પર જઈ રહ્યા હતા ત્યાં જ જાપાનીઓએ હલો કર્યો. ઓસ્ટ્રેલિયનો પોતાની મદદે કુમક આવતી જોઈ

રહ્યા હતા, છતાં જ્યાં ઊંડીને ભાગી છૂટ્યા અને જાપાનીઓએ રસ્તાની બંને બાજુની મહત્વની જગ્યાઓ કબજે કરી લીધી. એ રસ્તા પર જઈ રહેલા સહગત બંને બાજુથી ઘેરાઈ ગયા અને ખાત્ર કરીને સહગત પોતે જે કંપનીની સાથે હતા એ કંપની જાપાનીઓના હથામા લિફાઈર્ ગર્ઠ ખૂનખાર જંગ થયો. પણ જાપાનીઓ સહર સ્થળે હતા, સહગત ખુબ વિસ્તારમાં. પરિણામે સહગતના લશ્કરને ભારે નુકસાન થયું. પાંચ જ મિનિટમાં સહગતની કંપનીના સુબેદાર અને મુખ્ય મથકના ત્રણ માણસો માર્યા ગયા.

આ કારણે સહગતનો મુખ્ય મથક સાથેનો તેમ જ પોતાના આફીના લશ્કર સાથેનો વ્યવહાર તેમ જ સંબંધ સહંતર કપાઈ ગયો અને જાપાનીઓ તેમની નીતિ અનુસાર લડવાને બદલે, આટલી નજીકમાં આવી પડેલા સહગતના લશ્કરને બોલાવવા લાગ્યા તથા પોતાની સાથે ભળી જવા મમળાવવા લાગ્યા.

સહગતની કંપનીના કોઈ સિપાહીએ આ વાત કાને ન ધરી. સહગતે આરે બાજુ છૂટા પડી ગયેલા પોતાના સિપાહીઓને એકઠા કર્યા અને જાપાનીઓનો સામનો શરૂ કર્યો. પોતાના આખા બટાલિયનથી વિખૂટા પડેલા સહગતે પોતાની કંપની સાથે જાપાનીઓને ખૂનખાર જંગ આપ્યો અને કોંઈ જઈને પોતાની બટાલિયન સાથે ભેગા થઈ ગયા.

એ રાત્રે એમના અધિકારીના હુકમ અનુસાર સહગત નેસન મુખી પાછા ફરી ગયા અને ત્યાં ૨૪ કલાક ગાળ્યા. ત્યાં જાપાનીઓ પાછળ આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાન સીંગાપુરના શહેર તરફ આગળ વધવા માટે બરાબર મહત્વના સ્થળે હતું, એથી જાપાનીઓએ જામરો હથો ઢેરી, પણ સહગતે એમની સામે સખત પ્રતિઆક્રમણ કરીને પાછા

હઠાચ્યા. જાપાનીઓએ ફરી ફરીને ત્રણ ત્રણ વખત હઠા ફરીને એ સ્થળેથી આગળ વધવા ગજબ પ્રયાસ કર્યો, પણ હર વખતે સહગલે એમને પાછા હઠાવ્યા, એક પણ જાપાનીને એ હરોળ ભેદીને આગળ જવા ન દીધો. વધારામાં જાપાનીઓને ત્રણ ટેન્કા છોડીને પાછા હઠી જવું પડ્યું.

પણ બ્રિટિશ લશ્કરોની નીતિ પીછેહઠની જ હતી, તેથી ફેબ્રુઆરીની ૧૨મી રાતે સહગલને પાછા હઠવા હુકમ થયો. એ પ્રમાણે ૧૩મીએ તેઓ પાછા હઠીને બિદાદરી ડાવણીએ આવી પહોંચ્યા. અહીં આખા બાદ એમને ફરીથી લડવાનો મોકિા જ ન મળ્યો; કેમકે ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ મમત્ર બ્રિટિશ લશ્કરે જાપાનીઓની શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી હતી.

એ પછી પેલા બહુ જાણીતા ફરાર પાર્કના બનાવો બન્યા. હિંદી લશ્કરોને એકઠાં કરીને બ્રિટિશ સસ્તનતના પ્રતિનિધિ ક. હન્ટે જાપાની પ્રતિનિધિ મેજર કુછવારાને હસ્તક સોંપ્યા અને મે. કુછવારાએ કૅપ્ટન મોહનસિંગને હસ્તક આગ્રહ હિંદ ફોજ રચવા અર્થે સોંપ્યા.

ગોવાળ હાઠીને આખા ગાડરના ટોળાની સોંપણી કરે, એવી આ સોંપણીથી સહગલને ચોટ લાગી ગઈ. એમને વધારે ચોટ લાગવાનું એક કારણ એ હતું કે મલાયાની ધરતી પર યુધ્ધે પગરણ માંજાં એના પ્રયત્ન દિવસથી સહગલે સમત્ર હિંદી લશ્કર સહિત જાપાનીઓને ખૂનખાર જગ આપ્યો હતો. એના બદલામાં બ્રિટિશ સસ્તનતે આવી સોંપણી કરી એ જ દિવસથી એમના મનમાં નફી થઈ ગયું કે હિંદી લશ્કરમાં પોતે દાખલ થયેલા તે દિવસે રાજને વફાદાર રહેવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી, એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાની સઘળા જવાબદારીમાંથી સસ્તનતે જ આ પગલા દ્વારા એમને મુક્ત કરી દીધા છે.

છતાં યે સહગલ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવા તૈયાર ન હતા; કેમકે આખા મલાયા તેમ જ ખુદ સીંગાપુરમાં લડતી વખતે એમણે હિંદી સિપાહીઓને પોતાને પક્ષે લેવા માટે સમજવતા જાપાનીઓને જોયા હતા. આથી એમને શાહ નવાજખાં જેમ જ અન્ય કેટલા યે હિંદી અફસરોની જેમ જાપાનીઓની નેમમાં શંકા લેખી થઈ ગઈ હતી. એમને યતું હતું કે જાપાનીઓને હિંદના સ્વાતંત્ર્યની કશી જ પડી નથી. માત્ર પોતાનો હેતુ સારવા અર્થે દુનિયા-ભરમાં પ્રચાર કરવામાં આઝાદ હિંદ ફોજનો ઉપયોગ કરશે.

સહમતને તો આધુનિક વાતાવરણુ તેમ જ વાચનને કારણે હિંદની આઝાદી માટે સંપૂર્ણ લાગણી હતી, પણ જાપાનીઓની આ નેમ જોઈને આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવા પ્રથમથી જ ના પાડી દીધી. શરૂઆતમાં તેઓ સમગ્ર હિંદી લશ્કરે સાથે જ રહ્યા. પણ ૧૯૪૨ના મે માસમાં ફોજમાં જોડાવા માગનાર તથા ન માગનારને જુદા પાડવાનો વખત આવ્યો. એ વખતે ધણી ધણી સમજવટ છતાં સહમતે જોડાવાની ધસીને ના પાડી દીધી અને તેમને પોતાના બટાલિયન સાથે ટેન્ગાળ એરોપ્લેનની જાવણીમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા.

અહીં સહગલ પોતાના બટાલિયન સહિત ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટ માસ સુધી રહ્યા. એ દરમિયાન જૂન માસમાં બેન્ગોક મુકામે સંમેલન ભરાતું હતું એમાં એમના બટાલિયનના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપવા કે. મોહનસિંગે આમંત્રણ આપ્યું. પણ એવા ઠાઈ કાર્યક્રમમાં જાગ લેવાની ના પાડી દીધી.

મંથન અને નિર્ણય

આ દરમિયાન એવા બનાવો બનવા લાગ્યા, કે એને કારણે સહગલને આઝાદ હિંદ ફોજમાં ન જોડાવાના નિર્ણય વિષે ફેર-વિચાર કરવો પડ્યો.

એમના ફટલા થે સાથી-અધિકારીઓ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવાની તરફેણમાં ઢળતા જતા હતા, એના તેમની પાસે ચોક્કસ કારણો પણ હતા. સહગલ એમના મિત્રમણમાં ટાઈ પણ ગભીર વિચારણા વખતે પૂછવા યોગ્ય ગણાતા. એમના મિત્રો જુની જુદી છાવણીઓમાં હતા. એમાં ખાસ કરીને સીંગાપુરમાં માઉન્ટ પ્લેઝન્ટના વડા મથકમાં રહેતા કે અગ્રણી હતા એટલે આ બાબત વિષે વિચારણા કરીને સલાહ લેવા માટે સહગલને એમની છાવણી-માથી સીંગાપુર મોકલવા માગણી કરી અને એ માગણી અનુસાર સહગલને ખાસ ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા.

ત્યાં કે. અરુણાદ સાથે અન્ય મિત્ર અધિકારીઓ પણ હતા

અને તેમની સાથે સહગમને અર્થાગ્નિ થઈ. આમાં મુખ્ય બાબતો આ હતી—

(૧) જાપાનીઓ એકેએક મોરચા પર વીજળીક ફોતેહો મેળવતા આગળ વધતા જતા હતા અને હિંદ પર પણ થોડા જ અમલમાં આક્રમણ કરે એવી સંભાવના દેખાતી હતી.

(૨) એવી સંભાવનાનો સ્વીકાર કરીને ખી. ખી. સી. લંડન તરફથી આવી રહેલી ખાનાખરાખી માટે સહાનુભૂતિ પાઠવવી પણ શરૂ કરી દીધી હતી.

(૩) હિંદ પર આવી ખાનાખરાખી આવી પડે તો હિંદના ખચાવની શી ગિમ્તિ હતી ?

જ હિંદમાંથી ઊલ્લે ઊલ્લે સીંગાપુરના યુદ્ધમાં મદદે આવી પહેંચેલ લશ્કરો તદ્દન કાર્યા હતાં અને લશ્કરની નામની જ તાલીમ તેઓ પામ્યા હતા.

જ કે. અરશાદ જેવા મિત્રો સીંગાપુરના પતન પહેલાં થોડા જ સમય અગાઉ હિંદ જઈ આવ્યા હતા. તેમની માહિતી અનુસાર હિંદમાં આધુનિક સંરક્ષણનાં કાર્યા જ સાધન ન હતાં વધારામાં હિંદના સિપાહીઓને બંદૂકોને અભાવે લાકડાની બંદૂકોથી તેમ જ દળથી મળી-નગનોથી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી.

જ આમાં જે ખાસ કરીને પૂર્વ હિંદની સરહદો પર—જ્યાંથી જાપાની આક્રમણની સંભાવના પૂરેપૂરી હતી ત્યાં તો દશી જ સર-દાણુ-તૈયારી ન હતી.

આવી-નમાલી રક્ષણ-તૈયારી હતી, એવે વખતે જે હિંદના આગેવાનોએ આવી સત્તાની સોંપણી અરકાર કરે તો અજ્ઞાના સહકારથી

હિંદના બચાવની જગત્કારી ઉપાડી લેવાની તૈયારી દર્શાવી એને સરકારે ટોકરે મારી. પરિણામે કોંગ્રેસને ટમી ઝાગરે 'હિંદ છોડો' નો ઠરાવ કરવો પડ્યો. સરકારે કશી જ દાદ ન આપતાં આગેવાનોને કેદમાં પૂર્વા. એની સામે પ્રજાએ રોષ વ્યક્ત કર્યો તો સમગ્ર હિંદમાં ભયંકર ત્રાસ વર્તાવીને પ્રજાપ્રાણને દાખા દેવા ભયંકર પ્રયાસ આદર્યો.

આ સમાચાર સીંગાપુરનાં હિંદી લશ્કરોને મળ્યા એ બેગા જ બી. બી. સી. લંડને તેમજ હિંદના સરકારી રેડિયોએ એના પર પરદો છાવરી દીધો. પણ હિંદમાં ગુપ્ત રીતે ચાલતાં રેડિયો-મથકો તથા ધરી સત્તાઓના રેડિયો તરફથી એમને હિંદમાં સત્તાવન સ્થાપીને બાળવો અવર્તી રહ્યો હોય એવા સમાચાર મળ્યા. સરકારી સાધનો આ વિષે ભયંકર રીતે ચૂપ હતાં એટલે તો સંકો ખરાબર મજબૂત થતા હતા કે બ્રિટિશ હિંદી સંસ્તનત હિંદી પ્રજાને કાપમી ગુલામીમાં જ ગોંધી રાખનાના પ્રયાસ આદરી રહી છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં જાપાનીઓ હિંદ પર આક્રમણ કરે તો બ્રિટિશ સંસ્તનત હિંદનો જરાયે બચાવ કરી શકે નહિ અને હિંદને જાપાનીઓને બોલે મૂકીને નાસી જાય. વધારામાં ભાગના ભાગતા 'ધીખતી ધરા'ની નીતિ અનુસાર હિંદને સાફ કરતા જાય. વરમોધી શસ્ત્રવિહીન બની ચૂકેલી હિંદી પ્રજા બચરિયન બનીને જાપાનીઓનો કશો સામનો કરી ન શકે અને જાપાનીઓ હિંદી ઓરતોની આબરૂના શા હાથ હરે એ તો સહગલે અહીં મલાયાલી ધરતી પર જાપાનીઓએ ચીની, મલાયલી તેમજ મુરેશ્વરન ઓરતોના જે હાથ કર્યા હતા એ નજરે નિહાળ્યા હતા.

આ સામે એક જ ઉપાય હતો અને તે આઝાદ હિંદ સેનામાં જોડાઈને જાપાનીઓની સાથે હિંદમાં જવું અને બ્રિટિશરો ચાલ્યા જાય પછી જાપાનીઓ કબજે લે તો તેમનો ચે સામનો કરીને હિંદને હિંદીઓના જ હાથમાં સોંપવા પ્રયાસ કરવો.

તાકાતવંત તેમ જ સાધનસંપન્ન બનાવવી, એનો એકએક સિપાહી સંપૂર્ણ ભોગ આપવા અને વખત પડ્યો જપાનીઓ સામે યે લડવા તૈયાર રહે—આવા આવા ખ્યાલ અનુસાર સહગણે એમાં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ નિર્ણય એમણે પ્રથમ આઝાદ હિંદ ફોજના વડા સેનાપતિ મોહનસિંગને કહ્યો અને ફોજની રચના થતાં શાહ નવાઝખાં, ટીલોં વગેરેની સાથે સહગણને ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરની ૧લી તારીખે સેકન્ડ સેક્ટેનન્ટનો હોદ્દો મળ્યો, એ જ માસની ૯મી તારીખે કપ્ટનનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો, અને ઓક્ટોબરની ૧૫મી તારીખે મેજરનો ઊંચો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. આ હોદ્દો ધરાવતા સહગણ આઝાદ હિંદ ફોજના મુખ્ય વિભાગ હિંદ શીફ્સ ફોર્સ યુપના અધિકારી તરીકે કામ કરી રહ્યા હતા.

સહગણ પોતાનું કાર્ય હોંશથી સંભાળી રહ્યા હતાં ત્યાં પ્રથમ આઝાદ હિંદ ફોજમાં કટોકટી ઊભી થઈ, વડા સેનાપતિ મોહનસિંગને પકડવામાં આવ્યા, અને આઝાદ હિંદ ફોજ વિખેરી નાખવામાં આવી. આ વખતે સહગણ પણ એમાંથી છૂટા થઈ ગયા અને જપાનીઓએ સીવેક્ષા વધાવેલી બરાબર વિરોધ દર્શાવતા રહ્યા.

એ પછી બીજા વાર આઝાદ હિંદ ફોજ રચવા પ્રયાસો શરૂ થયા, પણ ન્યાં સુધી જપાનીઓ પાસેથી રજૂ થયેલી માગણીઓની સ્પષ્ટ કબૂલાત ન થાય ત્યાં સુધી એની રચના નહિ કરવી એમ માનતા હિંદી અધિકારીઓના વર્ગમાં સહગણ પણ મોખરે હતા.

ઉવટ ન્યારે જપાનીઓ તરફથી એવી બાંહેધરી મળી. પણ આઝાદ હિંદ ફોજનો તેઓ ફરીથી ભવિષ્યમાં કદી ઉપયોગ ન કરી જાય માટે ફોજને મજબૂત પાયા પર મૂકી દેવી એવા સ્પષ્ટ ઇરાદાથી સહગણ એમાં ૧૯૪૩ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મીએ જોડાયા અને એમનું આગલું કામ—હિંદ શીફ્સ ફોર્સ યુપની આગેવાની મેંમાળી સીધી એની

સાથેસાથ હાંવણીએ છાતણીએ ફરીને ફોજમાં જોડાઈ જવા માટે સૈનિકાને સમજાવવા લાગ્યા. પણ ત્યાં ત્યાં એ સમજાવવા ગયા, ત્યાં ત્યાં એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જેમની ઇચ્છા ન હોય એમને ના જોડાવાની સપૂર્ણ છૂટ છે. જેમને પોતાની માજૂમિની આઝાદી માટે લડવાની તમન્ના હોય અને ક્યારેક એ માટે જાપાનીઓ સામે યે લડવાની તૈયારી હોય એવા મરદ માણસો જ જોડાય એવી હું માંગણી કરું છું.

ખીજી વાર રચાયેલી આઝાદ હિંદ ફોજ બરાબર વ્યવસ્થિત કરવાની હતી, એથી એની વડી કચેરીનું કામદાજ આંદોલનવાળું તેમ જ લાંબી નજર માગી સેનારું હતું. વિરાળ વાચન, અંગ્રેજીનું જાંકુ રાત તેમ જ સહગણને આરી વ્યવસ્થાનું કામ સ્વાભાવિક હતું તેથી એમને હિંદ શીફ્ડ ફોર્સ ક્લુપનું કામ હોડાવી ૧૦મી એપ્રિલ ૧૯૪૩ના રોજ ડાયરેક્ટોરેટ ઓફ મિલિટરી બ્યુરોની કચેરીએ ફેરવવામાં આવ્યા અને મિલિટરી સેક્રેટરી મુદ્દમંત્રી જેતું મહસ્વનું તેમ જ જવાબદાર કામ સુપરત કરવામાં આવ્યું.

કુનેહખાજ યુદ્ધમંત્રી

મિલિટરી ખુરોની નીચે ચાલતાં બધાં જ ખાતા સાથે રાજ બ-રાજનાં મહત્વનાં કાર્યોની પતાવટ કરવાની જવાબદારીવાળા આ યુદ્ધમંત્રીના સ્થાનની અગત્ય તેમ જ ગંભીરતા જોએ. લશ્કરમાં રહ્યા હોય એ જ જાણે. પણ આ કાર્યને લાંબાગાળા સુધી એક સરખી ચીવટથી સહગલ સંભાળતા રહ્યા.

સહગલ આ સ્થાન સભાળી રહ્યા હતા, એ સમય દરમિયાન ૧૯૪૩ના જૂન માસમાં નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ સીંગાપુર આવ્યા, તેમણે આઝાદ હિંદ ફોજની સરદારી હાથમાં લીધી અને આરમી-હુ-મતેએ-આઝાદ હિંદની સ્થાપના કરી. એ સ્થાપના વખતે બન્ધ સમા-રંભ યોગ્યથો. બીજી આઝાદ હિંદ ફોજના અન્ય સૌ અફસરોની સાથે સહગલ પણ તેમાં હાજર રહ્યા અને નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝની સમક્ષ ઊભા રહીને એમણે પણ ખરા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે-

‘ હું સ્વેચ્છાપૂર્વક, મારી રાજપ્રણીતી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઉં છું. હું મારી જાનને ઇશ્વરસાક્ષીએ હિંદને સમર્પણ કરું છું અને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હિંદની આઝાદીની ખાતર મારું જીવન અર્પણ કરીશ. હું મારી સર્વોચ્ચ શક્તિથી હિંદની અને હિંદની આઝાદીની પ્રવૃત્તિની મેવા કરીશ અને એમ કરતાં મારા પ્રાણની પણ પરવા કરીશ નહિ. હું મારી જાત માટે અંગન લાલની કશી આકાંક્ષા રાખીશ નહિ. હું તમામ હિંદીઓને ન્યાત, જાત, ધર્મ કે વિભાગના કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર બાઈઓ જ માનીશ. ’

અત્યાર સુધી સહગણ ફોજમાં એક ભાવનાથી કામ કરી રહ્યા હતા પણ નેતાજી આવનાં એમનાં જ્ઞાન ભરપૂર તેમ જ ભાવના ભર્યાં તેજસ્વી બાનીનાં બાપજો સાંભળીને તેમની સમગ્ર ભાવનાને નૂતન પ્રાણ મળ્યા. એવી નૂતન પ્રાણવંત ભાવના સાથે યુદ્ધમંત્રીનું કામ કરવા લાગ્યા. આ સ્થાન મફતવનું હતું જ. એમાં નેતાજી આવતાં આખી આઝાદ હિંદ ફોજ સેનામાં નવા પ્રાણ આવ્યા અને અરૂંધ્ય ભરતી આવી એ કારણે યુદ્ધમંત્રી તરીકેનું સહગણનું કામ સમય, મહેનત તેમ જ જવામદારીની રીતે અનેકગણું વધી ગયું, પણ સહગણ એ કાર્યને એથી યે વિશેષ ઉત્સાહ અને આનંદથી સંભાળવા લાગ્યા.

૧૯૪૪ના જાન્યુઆરી માસમાં આરમી-હકૂમત-એ આઝાદ હિંદ તથા આઝાદ હિંદ ફોજનું સુખ્ય મથક સીંગાપુરથી બર્મામાં રંગૂન મુકામે બદલાવવામાં આવ્યું. સહગણ પણ એ સાથે રંગૂન આવ્યા અને અહીં એમનું કામકાજ વ્યવસ્થિત કરીને સંભાળવા લાગ્યા.

અખમે વંરસથી ચાણું નાખીને બોલેલ સિદ્ધિ લક્ષ્મીને પાછાં હાંસીને વિજય મેળવ્યો અને એ વિજય-દિનની રંગૂનમાંનાં આઝાદ હિંદ-ફોજનાં દળોમાં ઉજવણી અર્થે નેનાજીએ ખાસ બહેરાત કરી, એ બહેરાત સહગે એકેએક જાવણીઓ પર ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪ના રોજ મોકલી અને લક્ષ્મીની ક્વાયત કરીને સૌની સમક્ષ એ વાંચી સંભળાવવાની સૂચના આપી.

સહગે આ દિવસોમાં એક બીજી યોજના 'વિચારી. આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળો હવે રીતસરના સુદ્ધ-મોરચે ચડ્યાં હતાં એટલે વ્યક્તિગત કે સમૂહગત બહાદુરીના કિસ્સા નોંધાવાનો સંપૂર્ણ મંભવ હતો. આવી બહાદુરીનાં માન હિંદી લક્ષ્મીમાં વિકટોરીઆ ક્રોસ કે એવા અન્ય ચાંદ આપીને કરવામાં આવે છે અને એવાં બહાદુર કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ પ્રેરવામાં આવે છે. આઝાદ હિંદ ફોજમાં પણ એવાં બહુમાન કરવા માટે માનદ નામાભિધાનની યોજના સહગે વિચારી કાઢી.

એમાં સિપાહી પોતે એકલો અથવા પોતાનાં સાથીદળ સાથે મળીને જંગમાં કોઈ, બહાદુર કાર્ય કરી બતાવે એને માટે 'તથા-એ-બહાદુરી,' 'શેર-હિંદ,' 'વીર-હિંદ,' 'સનદ-એ-બહાદુરી,' એવાં માનદ નામ નક્કી કરવામાં આવ્યાં. કોઈ સિપાહી પોતે કે એકલો અથવા સાથી દળો સાથે મળીને સિદ્ધિ કે અમેરિકન યત્રને મારી નાખે કે છવતો પકડે એને માટે 'તથા-એ-નાથ નામે નામ નક્કી કર્યું. કોઈ સરદાર રણજંગમાં મુદ્દર દોરવણી આવે એને માટે 'સરદાર-એ-જંગ' એવું નામ રચવામાં આવ્યું. કોઈ રણમૂખ પર બહાદુરી બતાવતાં વીરગતિને પામે એને માટે 'શહીદ-એ-ખારન' એવું નામ આપવામાં આવ્યું. ફોજના સિપાહીઓથી બહાર પણ નજર દોડાવવામાં આવી અને હિંદની જમિ પર કે બહાર કોઈ હિંદી પ્રજાજન હિંદી આઝાદીને રોષનાર સિદ્ધિ કે અમેરિકન પ્રજાજનને

મારે કે જીવતો પકડે, અથવા અન્ય રીતે હિંદની આઝાદીના કાર્યમાં મદદ આપે તેને માટે 'તથા-એ-ચતુનાસ' એવું નામ ઠરાવવામાં આવ્યું.

પાછળથી આમાંના કેટલાંયે માનદ નામાલિધાન હિંદી પ્રજા-જનોને સુંદર કાર્યો કરવા માટે જાહેર સમેલનો ભરીને નેતાજીને હસ્તે આપવામાં આવ્યાં. એવાં નામાલિધાન મેળવનાર પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા.

૧૯૪૪ના મે-જૂન-આસપાસ જાપાની લશ્કરી તાકાત ઘટનાં, એમની સાથે આઝાદ હિંદ ફોજને પણ ઇન્કાલ-કાલીમાના મોરચા ઉઠાવીને તેમ જ વિષ્ણુપુર-ગિરનારપુર આસપાસના પ્રદેશમાં આઝાદ હિંદ સરકારનો ચાલતો વહીવટ છોડીને દુઃખપૂર્વક પીછેહઠ કરવી પડી. આ પીછેહઠમાં જાપાનીઓ આઝાદ-હિંદ ફોજનાં દળોને પ્રભુને ખોળે મૂકીને ભાગી છૂટ્યા. એ વખતે વરસાદને કારણે જમીની જળરો નદીઓ પૂરથી છલકાઈ ગઈ હતી, રસ્તા તૂટી ગયા હતા, વ્યવહારનાં સાધનો કપાઈ ગયાં હતાં, આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળોને પાછાં ફરવા કશાં જ સાધન રહ્યાં ન હતાં.

આવી પરિસ્થિતિમાં સહગલ યુદ્ધમંત્રી તરીકે ભારે જહેમત ઉઠાવીને નવા નવા ઉપાયો યોજવા લાગ્યા અને વહેલામાં વહેલી તકે સગવડ મોટાપાની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. જમીમાંથી એણે ઘોડા ખરીદ્યા, જૂનાપાના ખટારા વેચાતા લઈને એ સરખા કપાં અને આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળોને સાંજુ, ગોળ, તેલ અને ખોરાકના ડબ્બા મોકલવા લાગ્યા.

યુદ્ધમોરચા અને વડા મથક વચ્ચેનો કપાઈ ગયેલો વ્યવહાર જોડવા માટે એમણે સાપ્તાહિક ખેપિયાની યોજના અમલમાં મૂકી.

માડલેથી મેમ્બો સુધી તારની વ્યવસ્થા કરી પણ આ બધા સાધન ક્યારે ભાગી પડે એ કહેવાય નહિ એ માટે વાયરલેસ - બેતાર સંદેશ મોકલવાની યોજના વિચારી કાઢી અને જપાની યુદ્ધવિભાગ હિકારી કિકાન પાસે એ રજૂ કરી જપાનીઓએ એ મદેશાને ગુપ્ત-અંક સાદો હોવાનો વાધો ઉઠાવ્યો તો તામડતોમ બીજા ગુપ્ત-અંક એમણે તૈયાર કર્યા અને ડેવટ જપાનીઓએ તે મંજૂર કરતા એ અધરી બાષા માટે માણસોને તામડતોમ તૈયાર કરીને બેતાર મદેશા શરૂ કર્યા

જેવી રીતે શાહ નવાઝખા મોરચા પર જપાનીઓ સાથે ઝઘડી રહ્યા હતા, તેમ સહગત અહીં વડા મયક પર જપાનીઓની દિલ-ચોરી સાથે ઝઘડી રહ્યા હતા. જપાનીઓ મોરચા પરની ફોજને સાધનો મોકલવા માટે વેગન આપવાનાં વચન આપીને પાળતા ન હતા. મોરચા પરની જપાની સ્ટીમ-લોચને છૂટી કરીને આગ્રહ દિંદ ફોજની લોચ મારફત શાહ નવાઝખા હસ્તકના ૪૦૦ જેટલા જખમી સિપાહીઓને પાછા લાવવાની માગણી નકારતા હતા.

આ દિવસોમા શાહ નવાઝખાના પીઝેહક કરતા લશ્કર માવલીક, સીતાગ અને તીરવાનમા સાવ વિખૂટા પડી ગયા હતાં અને તફ્ત ક્ષોડી સ્થિતિમા હતા એમને માટે તાત્કાલિક વ્યવસ્થા કરવા સિવાય છૂટકો ન હતો.

સહગતે તામડતોમ એ વાત નેતાજી પાસે રજૂ કરી નેતાજી જનરલ ઇરોકાને મળ્યા અને જિભાજિભ એ માટે વ્યવસ્થા કરાવી.

આ સિવાય ઇન્ફાલ્ટને મોરચેથી ચાક્યા-પાક્યા આખા પહેલા ડિવિઝન માટે બે જોડી કપડાં, એક જોડી જૂટ તેમજ જ અન્ય આરામનાં સાધનો આપવા માટે વડા મયકની નજર તળે જ કારખાનાં ખોલીને સહગત વ્યવસ્થા કરી ગયા હતા.

આટઆટલા કામ સાથે યે એમને થોડો વખત વધારાના કામ નરકિ આસીસ્ટન્ટ ચીફ ઓફ સ્ટાફનું કામ મળેલું, એ પણ તેમણે ખરાબર કરી આપ્યું.

આવી આવી અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ પળતો યે શ્વાસ લીધા વગર અદા કરતા સહગલે ૧૯૪૪ના નવેમ્બર એટલે—લગભગ લગાતાર બે વરસ સુધી યુદ્ધમંત્રીનું કામ કુશળતા પૂર્વક બજાવ્યે રાખ્યું. એમની આ કુશળતા તેમ જ વ્યવસ્થાસક્તિ માટે નેતાશ્રી માંડીને એકએક અફસરે એમને અભિનંદન આપ્યાં.

વિશ્વના સંયોગો બદલી ચૂક્યા હતા. ઉત્તર ખર્માંમાં મિત્ર રાજ્યોનાં લશ્કર વિજય મેળવીને દક્ષિણ તરફ આગળ વધી રહ્યાં હતાં અને જાપાની લશ્કરોએ સંરક્ષક—યુદ્ધ રાફે કરી દીધું હતું. મિત્ર રાજ્યોનાં લશ્કરો ઠેઠ માંડલે પાસે પહોંચવા આવ્યાં હતાં. માંડલે છૂટ્યા બાદ તેઓ આગળ વધે એ પહેલાં, એક બાજુ પોકાકુ—માંડલે—પ્રેમ તરફ ધરાવદીને જળ—વ્યવહાર તેમ જ બીજી બાજુ મીટીલા—પીનમામા પેગુના રેલ્વે—વ્યવહારના મિલનસ્થાન પોપાની ટેકરી—વિસ્તારમાં જાપાનીઓને એમને સામનો આપવાનો નિર્ણય કર્યો. એ સામનામાં, આઝાદ હિંદ ફોજના અત્યાર સુધી ખૂબ લડેલા પ્રથમ ડિવિઝનને ખસેડી લઈને તાજી બીજી ડિવિઝનને મોકલવાનો નિર્ણય થયો. આ નિર્ણયમાં સહગલે પણ યુદ્ધમંત્રીના કામ બાદ સોંપવામાં આવેલ. પાંચમી ગેરીલા રેજિમેન્ટને લઈને રણભારએ જવાનું નેતાશ્રીએ આમંત્રણ આપ્યું.

યુદ્ધમેરચા લાણી

સુહગલ અત્યાર સુધી યુદ્ધમંત્રી તરીકે કુશળતાથી કામ તો કરી રહ્યા હતા, પણ એમને દિલની હેરા તો રણમેરચે જઈને હાથોહાથ જંગ ખેલવાની હતી. પોતે હિંદી લશ્કરમાં હતા ત્યારે એ આખો મલાયા વીંધતા સીંગાપુર સુધી જહાઝુરીપૂર્વક લડતા ગયેલા. પણ એ તો સહનતના સિપાહી તરીકે પોતાના વતનની આઝાદી ખાતર લડવાનો મોકો એમને યુદ્ધમંત્રી જેવી ફરજ માથે આવી પડતાં મળ્યો ન હતો. હવે એ મોકો મળનાં સહયુક્ત થનગતી ઊઠ્યા અને તરત જ પોતાની રેજિમેન્ટને વ્યવસ્થિત કરવાના કામમાં લાગી ગયા.

આ પાંચમી ગેરીયા રેજિમેન્ટ સીંગાપુરમાં ૧૯૪૪ના એપ્રિલ સુધી ખાસ તાલીમ લઈ રહી હતી. ત્યાર બાદ એ રેજિમેન્ટને વિશેષ તાલીમ આપવા માટે ઉત્તર મલાયામાં ઈપોહ મુકામે લાવવામાં આવેલી. ત્યાં એગ્રસ્ટ માસ સુધી રોકાઈને પૂરી તાલીમ લઈ લીધા બાદ રેજિમેન્ટને મલાયાના ઠેક ઉત્તર છેડાના રેલવે-ટરમીનસ ચેપન લાવવામાં આવેલી અને ત્યાંથી રંગૂન પાસેના વડા મથક મીંગલેડન પહોંચાડવામાં આવેલી. અહીં આવતાં એ રેજિમેન્ટને બીજી પાયદળ સેના સેકન્ડ ઇન્ડો-ચીનીસ રેજિમેન્ટ નામ આપવામાં આવ્યું.

આવી સારી પેઠે તાલીમ લઈને આવેલી તાજી રેજિમેન્ટના

કમાન્ડર-ઓફિસર સેનાપતિ થવાનું માન સદગજને આપવામાં આવેલું. આ રેજિમેન્ટમાં દરેકમાં ૬૫૦ સિપાહીઓ. એવી ત્રણ બટાલિયન હતી. ઉપરાંત સેપર્સ એન્ડ માઇનર્સ કંપની, સિગ્નલ ક્ષેત્ર અને રેજિમેન્ટનું મુખ્ય મથક એટલા વિભાગ હતા. એ રેજિમેન્ટના ફેટલાક માણસો માંદા હતા; ફેટલાક રણભેરચે લડવા માટે નબળા હતા, ફેટલાક હજી સીંગાપુરમાં તાલીમ લઈ રહ્યા હતા અને ફેટલાક હજી ત્યાંથી આવી રહ્યા હતા. આ બધાને લક્ષમાં લઈને સદગજે પોતાની રેજિમેન્ટને વ્યવસ્થિત પાયા પર મૂકી દીધી.

સદગજને રણભેરચે જઈને લડવાની ઊલટ ભરી તમન્ના હતી, પણ પોતાની નીચેનું લશ્કર ક્યાંયે નીચાએણું બતાવે એ તેમને પસંદ ન હતું. આ માટે એમણે રેજિમેન્ટને વ્યવસ્થિત કર્યા બાદ, સમગ્ર રેજિમેન્ટનું એક સંમેલન બોલાવ્યું અને તેમની સમક્ષ ભાષણ કરતાં કહ્યું :

‘ધણા વખતથી મારા મનમાં રણભેરચે લડનારા સૈન્યની સરદારી લેવાની ઊંડી ઇચ્છા રહ્યા કરતી હતી. એ માટે મેં નેતા છને ફેટલીયે વાર આવા સૈન્યની સરદારી સોંપવા માટે વિનંતિ કરી હતી. છેવટ નેતાછએ મને આ પાંચમી ગેરીલા રેજિમેન્ટની સરદારી સોંપી છે એ માટે હું મને બાગ્યશાળી માનું છું; કેમકે મને એવા સૈન્યની સરદારી સોંપડી છે કે જે સૈન્યે મહાયામાં સુંદર તાલીમ, અને વિશિષ્ટ શિક્ષા માટે નામના મેળવી છે. હું ઇચ્છું છું કે મારા સૈન્યના અફસરો પણ સિપાહીઓની સાથે જ રહે અને તેમને બાઈઓની જેમ જ તાલીમ આપે. જો કોઈ અફસર કશી મુશ્કેલીનું નિવારણ પોતાના બટાલિયન કમાન્ડર પાસેથી ન કરી શકે તો તેમણે સીધા મારી પાસે પહોંચવું. હું એવી મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવા બધા જ પ્રયાસ કરીશ.

‘આપણે થોડા જ વખતમાં રણભેરચે જઈ પહોંચવાનું છે. આપણા વતનની આઝાદી માટે લડવાનો જોતો મોઢા મળે એ તો અહોભાગી કહેવાય. એ છતાં યે હું તમને ચેતવવા માગું છું કે એ

માટે આપણે મુસીબતો, ભેંખમો અને હાડમારીઓ પડ્યાં છે. જેઓ એ બધાં દિનરાત સહન કરવા તૈયાર હોય એ જ યુદ્ધભોરયે આવે. જેમની આ બધું સહન કરવાની તૈયારી ન હોય તેઓ રાજપુત્રીથી પાછળ રહી શકે છે. તેમને પાછા પુનઃ ભરતીદળમાં મોકલી દેવામાં આવશે. એવા માણસોએ પોતાની કંપનીના ઉપરીને નામ આપી દેવાં, જેથી તરત જ વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે.'

આ લાપલુ પછી ડેટલાક માંદા અને નબળા માણસોએ પાછળ શેકાવાની ઇચ્છા દર્શાવી, તેમને માનસહિત દવાખાનામાં તેમ જ પુનઃ ભરતીદળમાં રહેવાની વ્યવસ્થા સહગણે કરી આપી.

આ રીતે નબળાં તથો નીકળી ગયા પછી બાકી રહેલ મજબૂત દળને વ્યવસ્થિત કરીને એની સમૂહ-કવાયત ચોજી અને ગનન્યુ-આરીના અંતમાં તેના નિરીક્ષણ અર્થે નેતાજી મુલાપચંદ્ર બોઝ આવ્યા; એ સમારંભમાં હિંદી પ્રગ્નજનો પણ હજારોની સંખ્યામાં પ્રેક્ષકો તરીકે હાજર રહ્યા. નેતાજીએ સલામી લીધી, રાષ્ટ્રીય ઝંડો ફરકાવ્યો અને પછી સહગણની સરદારી નીચે રણભોરયે જવા તૈયાર થયેલ એ લશ્કરને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

'ગયે વરમે આઝાદ હિંદ ફોજ પહેલી જ વાર મુખે ચડી હતી. એનાં ગૌરવાન્વિત કાર્યો મારી ધારણાથી બે વિશેષ અધિક નીવડ્યાં અને શત્રુ તેમ જ મિત્ર-સૌની પ્રશંસાને જીતી ગયાં. ત્યાં ત્યાં તેમણે શત્રુને લડત આપી, ત્યાં ત્યાં શત્રુનો ભયંકર પરાજય થયો. એ ઇશ્વારના મોરચા પરથી આપણે શત્રુને હાથે પરાજય ખાધા વગર માત્ર હવા તેમ જ અન્ય કારણોને લીધે વ્યૂહ-રચનાની દૃષ્ટિએ જ પાછા હડી જવું પડ્યું હતું.

'હવે આપણે એ પરિસ્થિતિઓમાંથી નીકળી જવા પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આઝાદ હિંદ ફોજના એકએક સિપાહીએ સમજી લેવાની

જરૂર છે કે આપણી ફાજ એ એક ક્રાંતિકારી ફાજ છે. આપણા શત્રુઓની મિસાલ યુદ્ધ-સરંજામ, સાધન અને સખ્યાની દૃષ્ટિએ આપણી પાસે પૂરતી સગવડ નથી. શત્રુએ આ વરસે હિંદના સંરક્ષણની લડાઈ આસામના પ્રદેશમાં લડવાનો મનઃમુખે કર્યો લાગે છે.

‘ગયે વરસે આપણી ફાજના થોડાક માણસો શત્રુને મળી ગયા હતા. આ વરસે એક પણ માણસ શત્રુને જઈ મળે એમ હું ધમ્મજોતો નથી. તેથી જે કોઈ માણસ નળગાઈ કે અન્ય કારણે લીધે મોરચા પર જવા માટે પોતાને સક્તિવંત ન માનતો હોય તે પોતાના દળના સેનાપતિને મળીને જણાવી શકે છે. તેમને વડા મથકે મુખેથી રાખવાની અવસ્થા કરી આપવામાં આવશે.

‘હું તમારી પાસે કોઈ શુલાખી ચિત્ર ખડું કરવા માગતો નથી. તમે મોરચે જાઓ ત્યારે જૂખ, તરસ અને અન્ય મુશીબતો-અરે મોન સુદાનો સામનો કરવો પડશે. શત્રુએ બંધી જ તૈયારીઓ કરી છે, ત્યારે આપણે આપણાં સધળાં સાધન ખડાં કરી દેવાં પડશે. ‘ચલો દિલ્લી’ના આપણા આશુ સૂત્રની સાથે આપણે એક વિશેષ સૂત્રનો ઉમેરો કરવો પડશે. એ સૂત્ર હશે ‘ખૂન! ખૂન! ખૂન! એટલે કે આપણે હિંદની આપણી ૪૦ કરોડની પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે ખૂન વહાવવાનું રહેશે. એ જ રીતે આપણે હિંદની આઝાદી અર્થે શત્રુનું ખૂન પણ વહાવશું. હિંદી પ્રજાજનો માટેનું સૂત્ર બનશે: ‘કરો સખ નિઠાવર ઔર બનો સખ ફકીર.’

આટલું બોલીને નેતાજી સૂત્રો ગળ્યા: ‘છન્ડિલાખ, ઝિંદાબાદ! ચલો દિલ્લી! ખૂન! ખૂન! ખૂન!’

જે હજારની એ ફાજે તેમ જ સમસ્ત પ્રેક્ષકસમુદાયે એ સૂત્ર ઝીલીને ગગન-ધોધ ગળ્યા: ‘છન્ડિલાખ! ઝિંદાબાદ! ચલો દિલ્લી! ખૂન! ખૂન! ખૂન!’

આનંદ અને ઉત્સાહ ભરપૂર સૈન્ય વિખૂંડ પડ્યું, સહગલે સૈન્યના

અધિકારીઓને એકઠા કર્યા અને ક્યુક-પદાગ વિસ્તારમાં પાંચવી જવા માટે સૌ જવામદારીઓ સમજાવી દીધી એ અંગેના હુકમો જાન્યુઆરીની ૩૧મીએ બહાર પાડ્યા અને મહગલ હસ્તની ફાજ ગ્લુમોંગ્એ ઊપડી

દરમિયાન સહગને ભોરચા પર ચાપગવાના મોનરંગ વમેર નવા માધનોના જાતે અખતરા કરીને એની શક્તિ સમજાવી દીધી, નેતાજીને તેમજ જાપાની અફસરોને મળીને મોંગચા પર એમની ફાજે ફેવી રીતે ભાગ લેવાનો છે તે સમજાવી દીધું ઊપડતા પહેલાં શત્રુના આગળ વધવાના સમાચાર મળતા એમને ક્યુક પદાગનો મોંગચા સલાહવાનો હતો અને મદલે આગળ વધીને પોપા વિસ્તારનો વધારે જોખમી ભોરચો સલાહવાની જવાબદારી સોંપાઈ આ નવી જવામદારી ઉઘારી લઈને સહગન ગૂનથી મોટરમાં બેસીને ૧૩મી ફેબ્રુઆરીએ ગ્લુમોંગ્એ ઊપડ્યા

ગ્લુમોંગ્એ જાપાની મથક તેમજ એ જ ઈલાકા સમાં જાપાની અધિકારીઓની મુલાકાત લેતા, ભોરચાની પરિસ્થિતિ ખમજતા મહગલ ચાંદિસે ચેનામયુઆગ પહોંચ્યા ત્યાં શત્રુ ઈરાવદી નદી ઓળંગી ગયાના ગભીર સમાચાર મળ્યા એ જ ચામાનોટાની સાથે ડેવ્લી ચર્ચા કરી લઈને સહગલ ખીજે જ દિવસે મીઠા પોપાની યુદ્ધદરેજે પહોંચ્યા આગે જ દિવસે ત્યાં આવી પહોંચેલા દીસેને એ જૂ પડામાં મળ્યા એમની યુદ્ધ-પરિસ્થિતિથી પૂગ વાઙ્કિ થઈ ગયા અને પોતાની ફાજને માટે લડવાના બૂહો જોડવી લીધા

આ જોડવણ કરી એ પહેલા પાપુ સહગલે કાઈ પણ સિપાહીને ગ્લુમોંગ્એ લડવાનો ડર હોય તેમને પાછા જવાની જોડવણ કરી આપવાની જોડર આપી થોડાક માણસો જંગ ચે મકાચ વગર આગળ આયા અને પોતાની નબળાઈ કબૂલ કરી એમને પણ સહગલે ગૂન પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી આપી

આ અગ્નિ દરમિયાન એ ગજુભોરના પગ લડતી આખી બીજી
 ડિવિઝનના કમાન્ડર અઝીઝ અહમદ હવાઈ બોમ્બમાગમા સખત
 ગીતે ધવાતા એ સ્થાન સલાખનાનું ગાહ નવાઝખાને માટે આન્યુ
 સાહ નવાઝખા ફેણુઆગીની રરમીએ રણુભોરએ આન્યા તેમને
 સહગને મહરવની ટેરીઓ તેમ જ યુદ્ધહરોળો પર જાતે રરીને
 બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયાં

થોડા દિવસ બાદ સાહ નવાઝખા એ ડિવિઝનની રીતસગની
 જવાબદારી લેના રગૂત ગયા એ દરમિયાન ૧૩મી ફેબ્રુઆરીથી
 ૧૨મી માર્ચ સુધી લગભગ એક માસ આખી ડિવિઝનના મમ
 અલાઉ કમાન્ડર તરીકેનું સ્થાન સહગને સોંપવામા આવ્યું સહગને
 એ પ્રસંગે નેતાજી તરફથી ખાસ સદેશો મળ્યો અને એમણે એ જ
 માટે ખાસ જાહેરાત કરી કે

‘ નેતાજીએ આપણા ડિવિઝનના સમસ્ત અફસરો તેમ જ સિપા
 હીઓને હિંદના શત્રુને હરાવવા માટે સંપૂર્ણ ભોગ આપવાનો સ દેશો
 પાઠવ્યો છે

‘માધીઓ ! આપણને તદ્દન આગળની હરોળો પર લડવાનો
 હમ મળ્યો છે, એટલે હિંદનું અરમાન અને ગૌરવ જાળવી રાખવા
 માટે આપણામાના એકેએક સિપાહીએ સંપૂર્ણ ભોગ આપના તેવાગ
 ગહેલુ ધટે કે હિંદના દુશ્મનો ધરાવદી જાળગી ચૂંચા છે અને
 આપણા બહાદુર મિત્રો-જાપાનીઓ એમને બચકર લડત આપી
 ગયા છે

‘ જ્યારે આ બાઈને શત્રુની નૈતિક તાકાત વેરવિખેર થઈ
 ગઈ છે, તેઓ માત્ર હવાઈ જહાજની મદદ પર જ મદાર બાધીને

ખેડા છે. પણ ન્યારે ન્યારે આપણી ફાજો તેમના પર હક્કો ક્યાં છે ત્યારે ત્યારે એમને યુદ્ધ-મેદાન છોડીને નાસી જવું પડ્યું છે.

‘હિંદની આઝાદી અર્થે જે હજારો શહીદાઓ પારાવાર વાત-નાઓ સહી છે તેમના નામે તેમ જ હિંદના આઝાદીયત્તમાં આઝાદ હિંદ ફાજના જે સિપાહીઓએ પોતાનાં જીવન સમર્પણ ક્યાં છે તેમના નામે હું બીજા કિવિજનના એકેએક અક્ષર તેમ જ સિપાહીને હિંદના શત્રુની પાછળ પડવાનો અને ન્યાં ન્યાં મળે ત્યાં એનું નિકર્દન કાઢવાનો આદેશ આપું છું.’

આ દિવસોમાં એક બાજુ મિત્ર રાજ્યો ટેન્ક, આર્મડ્ડ્સ લોરીઓ વગેરે સંખ્યાબંધ સાધનો તેમ જ ભયંકર હવાઈ હુમલા સહિત આગળ વધી રહ્યા હતા. બીજા બાજુ દીસેની નીચે લડતા રિયાઝ, મદન, સરવર, ૩ અને મહમદબક્ષ-એમ પાંચ સિપાહીઓ શત્રુપક્ષે ભળી ગયાનો બનાવ બન્યો. સહગલને આ વાતથી ભારે દુઃખ થયું. ફરીથી એમણે સિપાહીઓને ભેગા કરીને પાઠા જવું હોય તો વ્યવસ્થા કરી આપવાની ઓફર આપી, પણ હવે પછી જો ક્યાં ચે નળજાઈ દેખારો તો કડક હાથે કામ લેવાનો ખ્યાલ આપી દીધો. એ કડકાઈનો ખરાબર ખ્યાલ આપવા માટે એમણે, હરિસિંધ, દુલીચદ, દરિયાવસિંધ તથા ધરમસિંધ નામના ચાર સિપાહીઓ શત્રુપક્ષ સાથે સંદેશ કરતાં પકડાયા હતા એમને મોતની સજા ફરમાવી. આ સજાનો અમલ કરવામાં ન આવ્યો, પણ સૈન્યમાં એવી અસર થાય એ માટે એ માણસોને મુખ્ય મથકે છાનામાના પાછા મોકલી દીધા અને જાણે એમને ગોળીએ દઈ દીધા હોય એવી જાહેરાત કરી.

આ જાહેરાતને લક્ષમાં લઈને જ એમના પર પાછળથી બ્રિટિશ સસ્તનત તરફથી સિપાહીઓનાં ખૂન કરાવવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ એ પુરવાર થયો ન હતો.

તા. ૩૦ માર્ચના રોજ જાપાનીઓ શત્રુપક્ષ પર આક્રમણ

કરવાના હતા, તેમાં સહગલ્લના સૈન્યને ડાબી પાંખ પર અંરક્ષક કાર્ય સોંપાયું. આ કાર્ય કરતા એમના સૈન્યે યત્નને સાંપટમાં લીધા, યત્ન-સૈનિકામાંથી ત્રણ અમેરિકન સિપાહીઓને ઠાર કર્યા, બે મોટરો, એક વાયરલેસ સેટ તેમ જ ઢેલો. એ દારૂગોળા કબજે કર્યો અને યત્નને હેરાનપરેશાન કરીને પાછા ભગાડી મૂક્યા. આ કાર્ય જાપાનીઓના આક્રમણ કરના એ વધારે ચચસ્વી ગણાયું. જાપાનીઓએ 'પણ તેનાં વખાણ કર્યા, અને એ કાર્યને પાછળથી સહગલ્લ પર સસ્તનત સામે મુઠ્ઠા ચલાવવાના એક વિભાગ તરીકે પાછળથી ગણવામાં આવ્યું'.

ખૂનખાર જંગમાં

આ રીતે જાપાનીઓની પડખે સહયોગને સંરક્ષક કાર્યો મળતા હતાં, પણ તેમને તો પોતાનાં સૈન્યોને ઓછાં લઈને આક્રમણ કરવાની હોંશ હતી. એ માટે એમણે વારંવાર જાપાનીઓ પાસે માગણી કરી. શાહ નવાજખાં રંગૂનથી પાછા આવી જતાં આખા ડિવિઝનનો ભાર એમને માથે સોંપીને સહયોગ દળવા થયા અને પોતાની ફેજને ધરાબર સંભાળી લઈને શાહ નવાજખાં પાસેથી એકલા આક્રમણ કરવાની યોજના બિચારી કાઢી. આ યોજના અનુસાર તાજેતરમાં જ શત્રુએ કબજે કરેલ પીનખીન કબજે કરવાનું હતું. આ રથન ધરિવદી ઝોળાંઆ બાદ પોપા વિસ્તાર તરફ આગળ વધવા માટે મહત્વનું હતું; એટલે એ પાછું લઈ લેવું ભારે જરૂરી હતું.

આ રીતે જોડવીને સહયોગ જતેજ પોતાના સૈન્યની સરદારી લઈને શત્રુ સામે આક્રમણ કરવા બિખ્યા. આખી રાત રેતીભર્યા વિસ્તારમાં દૃઢ કરતા સવારે એ સેન્ટ્રો સુકામે પહોંચ્યા, ત્યારે

પાણી લઈને આવતી બળદ-ગાડીઓ, મોટર, મોટર-સાઈકલ વગેરેથી વિચૂટા પડ્યા છતાં ગામડાંમાંથી પાણી ખરીદતા ખરીદતા સહગલ આગળ વધ્યા. ૧૬મી માર્ચે રાતના સાડા અગિયારે પીન-ખીનથી આગળ વધીને મીન પર હલો કર્યો, બબ્બે સાણસા-વ્યૂહથી શત્રુઓને લીડવ્યા, લગાડ્યા અને એ પછી એ આગળ વધવા લાગ્યા.

એમની સાથે લડનાં જાપાની દળો હવે લવલર્થા વિસ્તારમાં આગળ વધવા માગતાં ન હતાં, તો યે એમના બહાદુર સાથી નેર્ગોદ્ર-સિંહ સમજાવીને આગળ વધ્યા, શત્રુઓ સાથે હાથોહાથની લડાઈ થઈ, એમાં શત્રુઓએ ગોળીઓની ઝડીમાર બોલાવી. સહગલના લશ્કરે હાથ-બાળ ફેંકી એમના ૮ થી ૧૦ માણસો માર્યા, પોતાનો એક જ સિપાહી મર્યો અને શત્રુઓને એ સમસ્ત વિસ્તારમાંથી પાછાં ધકેલી દીધા.

આ રીતે દૂર દૂર સુધી શત્રુને ધકેલી, ત્યાં સરક્ષણ-હરોળો મૂકીને પાછા સહગલ સેરટ્યો થઈને પોતાના મથકે પાછા ફર્યા.

આવતાવેત ખખર પડી કે શત્રુઓએ મીટીલા તરફ નેર દાખવ્યું છે; એટલે એ નેરની સામે સહગલે પોપા-ક્યુક-પદાગ-મીટીલાના રજ્તા પર મહત્વની સરક્ષક હરોળો સલાળી લીધી.

આ સમય દરમિયાન શત્રુનો બીડો વધતો જતો હતો. આઝાદ હિંદ ફોજનાં લશ્કર તેમ જ સાધન ધટતાં જતાં હતાં. કેટલેક સ્થળે તો પાણી પણ ચૈસા દઈને ખરીદતા ત્યારે પીવા મળતું હતું. સહગલની ડાવણીમાં એક બકરી હતી એ તો એક મોજશોખતું સાધન હતું, કેમકે એ બકરીના દૂધથી સૌ કોરી કરીને પીતા હતા. પણ માર્ચની ૨૬મી તારીખે એ બકરી મરી ગઈ. બકરી મરી જતી એ એક તદ્દન આમૂલી વાત છે, પણ આવી પગિરિયતિમાં બકરીનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ તો યુદ્ધભારત્યા પર લડતા

સિપાહીઓ જ જાણે. સહગલે એ બકરીની મૃત્યુ-નોંધ પોતાની નોંધપોથીમાં ટપકાવીને, યુધ્ધે ઝૂમતા આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓને દૂધ પૂરું પાડનાર એ અનામી અન્નદયા છવની સ્મૃતિ સંધરી રાખી છે. પણ એ સ્મૃતિ સંધરનાર રણભોરએ લડનાર સિપાહી હતો. સિપાહીની જ્યાન સાહિત્યકાર સમ લાંબી કે લાગણી દર્શાવવા માટે નવરી ન હોય એ નોંધ આટલું જ લખી શકે :
' Our milk goat died in morning so from now we shall be in milkless coffee : આજે અમારી બકરી મરી ગઈ. એથી અમારે દૂધવિહીન કેફીથી નભાવવું પડશે. '

આ દિવસોમાં માર્ચ માસની રહમી તારીખે સહગલ પોતાના લશ્કરોને વેલાઉંગ-સીકતીન વગેરે વિસ્તારોમાં વિખાવીને પાછા હઠાવવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકતા મોરચા પર ફરી રહ્યા હતા, ત્યાં એમની મોટરો પર ગોળાઓ વરસી. મોટરમાંથી ઊતરી જઈને એમણે સંરક્ષણ શોધ્યું. શત્રુઓ સામે એટલી મોટી સંખ્યામાં તથા અડિયાતાં સાધનોમાં હતાં કે સહગલ સાફ થઈ જાય એવી સ્થિતિમાં હતા. એમની મોટર શત્રુના હાથમાં જઈ પડી તો એ સહગલે ખાઈમાં ગોઠવાઈ જઈને સામનો શરૂ કર્યો અને સરક્ષણપદ્ધતિ ધારણ કરી થોડી વારે એમનાં લશ્કર આવી પહોંચતાં વળતો હલ્લો કર્યો અને શત્રુલશ્કરને હાંપી કાઢ્યાં, પોતાની મોટરો પાછી મેળવી લીધી અને એ આખો વિસ્તાર સનુદ્ધોથી સાફ કરીને પાછા ફર્યા.

લગભગ ૨૪ કલાક આવી હાથોહાથની લડાઈ થઈ, એ દરમિયાન શાહ નવાજખાને સહગલ લિડાઈ ગયાના સમાચાર મળતાં મૂંઝાયા. ત્યાં સહગલ આ રીતે છટકીને પાછા આવતાં નિરાંત થઈ.

૧૯૪૩ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં શત્રુદળોએ લેગી કાગળે કર્યું. એ પછીની સહગલની ડાયરીમાં રોજ-ખ-રોજ ૧૩-૩૦-૧૧ જુદા જુદા કદની ટેન્કા, ૩૦-૪૦ આર્મ્ડકાર્સ, ૩૦-૪૦-૬૦ લોરીઓ-

૫૦૦-૧૦૦૦ નવા સંખ્યાવાળાં પાયદળો સાથે ચારે બાજુથી આગળ નીંધો ટપકાતી નિહાળીએ છીએ. વધારામાં રાત ને દિન ધ્યાનમારો. આઝાદ હિંદ ફોજ પાસે તો રાઇફલો અને બ્રહેનગનો એ મોટામાં મોટાં સાધનો હતાં. લોરી, કાર કે ટેન્કનાં નામ પણ દેવાં? અને હવાઈ જહાજ તો જાપાનીઓ પાસે આ વિસ્તારમાં હતાં જ ક્યાં ?

આવી પરિસ્થિતિમાં યે આઝાદ હિંદ ફોજ દેવી રીતે લડતી હતી ?

૩૭ એપ્રિલે એચેલોન વિસ્તારમાં આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળ બપોરના બાર વાગે પડ્યાં હતાં એમને શત્રુએ ચારે પાસથી થેરી લીધાં. આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓમાં કાઈ એ સમયે બોજન રાંધી રહ્યા હતા, કાઈ ભથ્થાં કે પાણી લાવી રહ્યા હતા તો કાઈ દારૂગોળો ફેરવી રહ્યા હતા. અચાનક ચણેલા હથ્થાથી સિપાહીઓ ભિડાઈ ગયા, એમને જમરું નુકસાન થયું, કેટલા યે સિપાહીઓ માર્યા ગયા, એ સ્થળ એ વખતે છોડી જતું પડ્યું. પણ થોડી વારે એમણે વળતો હક્કો કર્યો અને શત્રુને પાછા હટાવી મૂક્યા.

એ જ વખતે જમણી પાંખ પરં પ૪૮મા મુનિટ પર શત્રુઓએ ધ્યાનમારો વરસાનો, એથી આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ ભાંગી ગયા હશે ધારીને શત્રુએ ધરતી પર ચડિયાતી સંખ્યામાં સીધો હક્કો કર્યો. પણ એ હક્કામાં એમને જમરી સંખ્યામાં માર ખાઈને જ પાછા હટવું પડ્યું.

આ રીતે પાછા હટવું પડ્યું એ શત્રુને શરમજનક લાગતાં ફરીથી એક મજબૂત ટેકરીનો કળંગે લઇને એણે હક્કો કર્યો. પણ પ૪૮મા મુનિટના સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટ કૉલેજિયલ તેમજ કંપની કમાન્ડર અને હવાઇદાર અબ્દુલ માનન બે ટેકરીઓ પર ચડી ગયા, ત્રણ ત્રણ બાજુથી એમના પર મોર્ટર તેમ જ મશીનગનોનો મોતનો જ મારો

વગસી ગદ્દો હતો, એની વચ્ચેથી ચે તેઓ પાછા હથ્થા વગર વગતો હલો ડગ્ગા ગદ્દા અને ડેન ગતુને ભીન ભીન કરીને નસાડી મૂક્યા.

આ વખતે મહગન પાસે માણસો ખૂટ્યા હતા, એટલે એમણે એ બાલુથી માણસોને પાછા હડાવી લેવાનો નિર્ણય કર્યો પણ એ જ વખતે શત્રુએ એએન વિસ્તાર જમગી સખ્યામાં આનીને કબજે કર્યાના સમાચાર મળતા, પાછા હડવાનો વિચાર છોડીને એ વિસ્તાર કમજો કરવા મહગને નિર્ણય કર્યો એ વખતે માણસો ઓછા હતા તો ચે લેફ ખાત્રીનગાહની સાથે લે ગગાસિહને મોકલીને વગતો હલો કર્યો એ હથ્થામાં પેના બહાદુર પટ્ટમા યુનિવાગા ડવન-સિદ્ધની કપનીની મજની ધાગણા ગખી હતી.

પણ ડવનમિહ એ વખતે પાછા હતા બીજે લડવામાં રોમઘ જતા વખતસર આની ન શ ના, તો ચે ખાત્રીનશાહે ઓછા માણસોથી હલો કર્યો, આ હથ્થામાં ખગી મદ ડગ્ગા ચાસીનખાન નામના લેફ્ટેનન્ટ હતા મગખર વેગઈ ગયાં હતા એ વખતે એમણે પોતે જ મરીનગન મલાળી વધને ઝોગીઓની ઝડીમાં વગસાવેલી, એ લામ સલામતા મલાળતા, વગમની ગોળીઓ વચ્ચે જતે જ દોડીદોડીને મિપાહીઓને શરૂ ચડાવ્યું અને જખ્યર આક્રમણ કરીને શત્રુવશરોને પાછા કાઢી મૂક્યા સાજ સુધીમાં ગગાસિંહે લેગીતો ગતે પણ કબજે કરી લીધે હતો.

આની બહાદુરીએ દેખીને જપાની લેફ ઇનુકુકા ભારે નવાઈ પામી ગયા એણે મહગનને ટથુ કે આની ખૂનખાર લડાઈ મે છવ નભગમાં કદી નિહાળી નથી આગ્રદ હિદ ફાજના મિપાહીઓ તો જપાની દગોની બહાદુરીને ચે વગવી ગયા છે, અને આ અભિન ન એમણે શાહ નનાઝખા દાગ નેનાજ સુખાવચ્ચર ખોઝને પાંચવા વિનનિ કરી.

પણ મત્રના મેન્ય તેમ જ માધન ગેટના બધા વધારે હતા

તેમ જ મહિનાઓથી ઝોઝામા ઝોઝા માધન-સગરડે લડી રહેલા આઝાદ હિંદ ફોજના દળો એટલા બધા થાપી ગયા હતા કે તેમના માથો ફેટલાયે દળો સત્તુપક્ષે જઈને શરણે થવા લાગ્યા અત્યાર મુઘીમા બહાદુર કાર્યો કરી બતાવનાર લેફ્ટ ખાઝીનશાહ, લેફ્ટ યાસીનખાન, લેફ્ટ ગાસિંહ વગેરે થાકીપાકીને ડેહી લડીએ ચારે બાજુથી ઘેરાઈ જતા સત્તુને શરણે થઈ ગયા અને એ સમાચારે સહગલ ચમકી ઊઠ્યા એમને ભારે દુઃખ થયું, કેમકે વીણી વીણીને રાખેલ સૈન્યમાથી પણ આ રીતે શરણે થવાના પ્રસંગ બનતા એમને ભારે આઘાત લાગ્યો. યુદ્ધ-પરિસ્થિતિ બધી મીતે વિચારતા પાછા લડી જવાનું જ મુનાસબ હતું કેવળ એમણે બાપી ગહેલા દળોને લઈને ત્યાંથી બચેલ પીછેહઠ કરવાનો નિર્ણય લે્યો

આવી દોડાળી વખતે યે એમની નીચેનું ચેલુ નં. ૫૪૮મું યુનિટ કેળી મહાદુરીથી લડી ગયું હતું ? આખો દિવસ ને રાત સત્તુઓની જમગી સખ્યાથી ઘેરાઈ જઈને ત્રણ ત્રણ દેગણે લડીને પાછા ફરતા એ લશ્કરે ફરીથી પ્રતિ-આક્રમણ કર્યું હતું ૨૪ કલાક એકધારા માત્ર એક એક બિસ્કિટ અને એક એક ખોટલ પાણી પર તેઓ ટકી રહ્યા હતા એમના અગેઅગ તૂટી ગયા હતા, થાક, તરસ અને બૂખથી શરીર લાગી ગયા હતા નેતાજીએ એમને નીકળની વખતે કહ્યું હતું, કે 'હું તમારી પાસે કોઈ શુભાખી ચિત્ર ખડું કરવા માગતો નથી તમે મોરચે જાઓ ત્યારે તમારે બૂખ, તરસ અને અન્ય મુશ્કેલીઓ-અરે મોત સુધાંતો સામનો કરવો પડશે.' 'એ બધાંતો અમે સામનો કરશું' એવું વચન દઈને નીકળેલા આ સિપાહી-ઓએ પોપાના યુદ્ધવિન્નારમા ખટું કરી બતાવ્યું

૭-૧ નજી ત્રણ બાજુએ ઘેરાઈ જઈને વરસતી ગાળીઓ વચ્ચેથી ચોથી બાજુથી મેજર બી એસ નેગીની સરદારી નીચે એ યુનિટ સહગન પાસે આવી પહોંચ્યું અને સહગને એ વિન્નારમાથી બચેલ રીતે પીછેહઠ ચર કરી દીધી

ચરિત્રિતિ-તુલના અને પીછેહઠ

એક બાલુ બાંબમારો ગર્જી રહ્યો હતો, બીજી બાલુ ગબગબનાં ચક્રિયાતાં સાધન અને સંખ્યાથી યત્ન હસી કરતો આગળ ધપતો આવતો હતો. પોતાનાં લશ્કરના બહાદુર સેનાનીઓ સિપાહીઓ સહિત શરણે ધર્ષ રહ્યા હતા અને એની વચ્ચેથી હડી જવાની યોજના કરતા સહગત શાંત ચિત્તે, જરાયે મનની સમતુલા ગુમાવ્યા વગર પોતાની નોંધમાં પોતાના સેનાનીઓ શા માટે શરણે ધર્ષ રહ્યા હતા એનાં છુદ્ધિયુક્ત કારણો તપાસીને ટપકાવી રહ્યા હતા.

(અ) જે બધા અફસરો યત્નપક્ષે ચાલ્યા ગયા છે તે બધાએ અહીં સંપૂર્ણ સહાયતાથી કામ કરી બતાવ્યું હતું અને તેમાંના બધા મોખરાના ગણાતા હતા. ખાસ કરીને તેમનાંમાંથી લેફ. ખાકીનશાહ, લેફ. યાસીનખાન, લેફ. ગંગાસિંહ, સેકંડ લેફ. ચૈનસિંગ, સેકંડ લેફ. બલવંતસિંગ, બરફીરામ, અબ્દુલ હકીમ વગેરે તો નોંધપાત્ર હતા. કેટલાયે પ્રસંગો પર આ અફસરોએ ઉચ્ચ નેમ પ્રત્યેની ભક્તિ પુરવાર કરી બતાવી હતી. બહાદુરીપૂર્વક લડ્યા હતા અને

કદી યે એમની વફાદારી માટે શંકા નામ તેના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ન હતો.

(વ) જે અફસરો ચાલ્યા ગયા છે તેમણે કદી યે નિર્માલ્યતા બતાવી નથી અને પકડાયા તેની છેક છેલ્લી ઘડી સુધી હિંમતપૂર્વક લડતા રહ્યા હતા.

ખીલ તારીખે બ્યારે શત્રુ અમને પહોંચી ગયો હતો ત્યારે લેફ. યાસીનખાને તો પોતાને હાથે મશીનગન ચલાવી હતી, શત્રુ પર ગોળીબારની ઝડીમાર ચલાવી હતી અને શત્રુના વરસતા ગોળી-બાર વચ્ચે દોડી દોડીને સિપાહીઓને ચર ચડાવ્યું હતું.

રફમીએ અમે ઘેરાઈ ગયા હતા ત્યારે બલ્લવંતસિંગ, બરફીરામ અને બલ્લદેવસિંગ પણ અંગત સલામતીની જગાં યે પરવા કર્યા વગર બહાદુરીપૂર્વક લડ્યા હતા.

અબ્દુલ્લાખાને તો એવી વિશિષ્ટતા બતાવી હતી કે એની બહાદુરી માટે વીર-હિંદુ માન આપવાની લખામણ કરવામાં આવી હતી. અબ્દુલ્લાખાન તેમ જ અબ્દુલ હકીમને ખાસ જોખમીમાં જોખમી સ્થળે તપાસ કરવા માટે હમેશાં પસંદ કરવામાં આવતા.

એક વખત લેફ. ગંગાસિંહે માત્ર ૪૫ માણસો લઈને શત્રુ પર હલો કર્યો હતો અને જખરા શત્રુદળને પાછું હટાવ્યું હતું.

(ક) આમાંના એક પણ માણસે શત્રુની સામે કદી યે બાપલા-પણ બતાવ્યું ન હતું. અમારાં સ્થાન પર જખરી સંખ્યામાં શત્રુઓએ હલા કર્યા હતા, પણ તેમણે કદી સ્થાન છોડ્યાં ન હતાં, અમે, માત્ર નાનાં દળો વડે એ શત્રુનાં દળો સામે-જેઓ હથિયાર તેમ જ સંખ્યામાં ક્યાંયે ચડ્યાતાં હતાં-હલા કર્યા હતા, પણ એ વખતે એક ય સિપાહી ચડ્યો ન હતો. ફોજે અપ્રતિમ નિર્ભય અને સંપૂર્ણ શરવીરતાથી

લડી બતાવ્યું હતું અને એ માટે જાપાનીઓ મેંમાં આંગળાં નાખી ગયા હતા.

ત્યારે આ બધા શત્રુપક્ષે ગયા તેનાં કારણ શાં ? ખૂબ વિચારતાં આટલાં લાગે છે. (૧) તુર્કી ધરીગત્યોની વિરુદ્ધ જોડાયું એની અસર મુસ્લિમ અફસરો પર થઈ. એમે મુસ્લિમ અફસરોને ક્યાં કારણસર તુર્કીને એમ કરવું પડ્યું તે સમજાવ્યું, પણ તેમને લાગ્યું કે જેઓ તુર્કીની વિરુદ્ધ છે એની સામે લડવું એ ઇસ્લામને ખેવડા થવા જેવું છે.

(૨) કેટલાક અફસરોને એંગ્લો-અમેરિકન સાધનોની સંપૂર્ણ સરસાઈની તેમ જ તેમના વિજયની ખાતરી મતાં હવે લડત ચલાવવી નિર્રર્થક લાગી ગઈ હતી.

(૩) અત્યારે ખાસ જેઓ શરણે ગયા હતા તેઓ કદી યે આહું હીણું ઠામ કરત નહિ. પણ શત્રુની જામરી સંખ્યા નિહાળીને લડવાની હિંમત ટોડી દીધી હશે અને તાબે થઈ ગયા હશે.

આટલાં કારણો તપાસીને તેઓ શત્રુપક્ષે ચાલ્યા ગયા હતા તે છતાં યે એક સિપાહીની ખાનદાન અદાથી એમને પણ અંજલિ આપે છે કે :

‘ આ અહેવાલ પૂરો કરું એ પહેલાં જેઓ ભયાનક મુસીબતો વચ્ચે યે સંપૂર્ણ દિમતથી ખૂનખાર જંગ લડેલા હતા અને અમારાં સ્થાનો પર શત્રુને ઘૂસી જતો ખાળો રાખ્યો હતો એ આ અફસરો અને સિપાહીઓની ધીરંતા, ફરજ પ્રત્યેની ભક્તિ તેમ જ બહાદુરી માટે અંજલિ અર્પણ કરવાની મારી ફરજ છે એમ મને લાગે છે. જ્યારે તેમની મંખ્યા સાવ કંગાળ થઈ ગઈ હતી. જૂખ અને તરસથી તેઓ તદ્દન ખલાસ થઈ ગયા હતા અને શરીર તેમ જ મને ચાકી ગયા હતા ત્યારે

પણ આઝાદ હિંદ ફોજના આ બહાદુર સિપાહીઓ જાપાની સૈન્યો આવી પહોંચે ત્યાં સુધી પોતાનાં સ્થાનને મરણાંતિક વજગી રહ્યા હતા. જેમનાં કાર્યો માન માગે એવાં કેટલાંયે સિપાહીઓએ અંગત કાર્યો કર્યાં છે. એની પણ તપાસ થઈ રહી છે અને જ્યારે તપાસ પૂરી થઈ રહેશે ત્યારે એનો મંપૂર્ણ અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવશે.

આ રીતે બાંગ્લાદેશમાં સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી પોતાનો આખરી અહેવાલ પૂરા કરીને સહગલ એપ્રિલ માસની ચોથી તારીખે પોતાનાં ખાકી રહેલાં રજાસલાં લશ્કરોને લઈને યુદ્ધભેરણા પરથી પોપા આવતા રહ્યા.

પોપામાં તેમણે ૩-૪ દિવસ ગાળ્યા. એ દરમિયાન શત્રુના બાંગ્લાદેશમાં વચ્ચે એ સ્થળને સાચવી રહ્યા. બરાબર એ વખતે કિવિઝનના કમાન્ડર શાહ નવાઝખાંએ સમગ્ર પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને પ્રાંત તરફ પીછેહઠ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયના વિભાગ તરીકે સહગલને પોતાનાં હજી લઈને દૂંગલીંગીને રસ્તેથી થઈને ત્યાં પહોંચી જવાનો હુકમ કર્યો.

એ હુકમ અનુસાર સહગલે હમી એપ્રિલે પોતાની નીચેના અફસરોની એક બેઠક બોલાવી અને ૧૪મીથી ૧૬ તારીખ દરમિયાન પોપા વિસ્તાર ઊંડી જવાનો નિર્ણય જણાવ્યો. જ્યાં અફસરો તૈયારી કરી ને એ પહેલાં શત્રુ-બંધારો વેગવંત ચતાં ૧૨મી એપ્રિલે રાત્રે દસ વાગે પોપા વિસ્તાર ઊંડાવાનો હુકમ મળતાં સહગલ પોતાનાં લશ્કર લઈને, સતત સવા બે માસ યુદ્ધભેરણા પર વિનાવ્યા બાદ પાછા ચાલી નીકળ્યા. સહગલ પોતે રીતસરના યુદ્ધમાં હીકરીક જન્મથી થયા હતા. જન્મથી અગો સદિત મંપૂર્ણ જવાબદારી અદા કરતા એ ચાલતા થયા.

ઝપાટાખંધ તેઓ દૂંગલીંગી પાસે પહોંચવા આવ્યા ત્યાં સમા-

ચાર મહ્યા કે દૂગવી ગી શત્રુદળોએ આગળથી કબજે કરી લીધું છે, એટલે દૂગવી ગીથી દૂર ચાલીને, શત્રુદળોથી સલામત રીતે બચીને સહગલ ઇગિપદીને કાઠેકાઠે ગત-દિવસ જોવા વગર કૂચ કરતા પ્રેમ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

પણ એમના સૈન્યો થાકી ગયા હતા, ખાવાપીવાના સાધન ખલાસ થયા હતા અને શત્રુ પીઠે પકડતો ત્રણ ત્રણ બાજુ દબાવતો ખાછળ આવી રહ્યો હતો.

છેવટ તા ૨૭મી એપ્રિલે સહગલ આલેનમ્પોની ઉત્તરે મુ નામના નાનકડા ગામે પહોંચ્યા, ત્યાં આલેનમ્પોમા લડાઈ ચાલતી હોય તેવા ગોળીમાર મળળાયા સહગલે તરત થોડાં માણસોને મોખ્લાવીને તપાસ કરાવી તો ખમર પડી કે બપોનીઓ અને મિત્ર રાત્રીના દળો વચ્ચે લડાઈ ચાલી રહી છે તરત સહગલે જાણ પડી આસપાસના પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરીને માગીગાગ ગામે સરક્ષણ-યુક્ત આપવાનો નિર્ણય કર્યો.

માગીગાગની ત્રણ બાજુ ટેકરીઓ હતી, એક બાજુ નદી હતી એ ગામમા રાતોરાત પહોંચી જઈને ત્રણે ટેકરીઓ પર ચોકીઓ સ્થાપી દીધી અને ચોથી બાજુએ મોરચા ગચી દીધા.

બીજે દિવસે ખમર મહ્યા કે આલેનમ્પો શત્રુના હાથમા જઈ પડ્યું છે અને શત્રુદળો ઉત્તર તરફ આગળ વધી રહ્યા છે ઉત્તરે માગે તરફથી, પૂર્વે દૂગવીગી તરફથી અને હવે દક્ષિણે આલેનમ્પો તરફથી શત્રુદળો આગળ વધી ગયા હતા ચોથી બાજુ ઇરિવદી નદી હતી આમ ચારે બાજુથી જખરા શત્રુદળોથી સહગલ ઘેરાઈ ગયા શાહ નવાઝખા અને દીવો એમના દળો સહિત પ્રેમ તરફ ધણા દૂર નીકળી ગયા હતા આ રીતે પોતાના માથીઓથી સહગલ એકલા

વિખૂટા પડી ગયા. હવે કરવું શું? પોતે જખમી હતા. પોતાની સાથે ૫૦-૧૦૦ નેટલા સિપાહીઓ જખમી હતા. સૌ યાત્રીને લોથ થઈ ગયા હતા. હવે કરવું શું?

યુદ્ધભોર્યા પર ખૂનખાર રીતે ઝૂમતા અફસરે પોતાની નીચેના બધા અફસરોને બેગા કર્યા. સૌને વિકટ પરિસ્થિતિથી મંપૂર્ણપણે વાકેફ કર્યા અને આ પરિસ્થિતિમાંથી ત્રણ જ માર્ગ છે એ બતાવ્યું: (૧) શત્રુઓ સામે લડતા લડતા વચ્ચેથી નીકળીને ત્રેમ તરફ ચાલ્યા જવું. (૨) નાગરિક પોતાક પહેરીને શત્રુઓ વચ્ચેથી નજરે પડ્યા વિના પસાર થઈ જવું. (૩) શત્રુ સમક્ષ યુદ્ધ-કેદી તરીકે શરણે થવું.

આમાંથી સૌ અફસરો જે નિર્ણય કરે તે સ્વીકારવાની સહગલે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સૌ અફસરોને પોતાની મેળે જ ઠીક લાગે તે નિર્ણય કરવાની મંપૂર્ણ મુનસફી આપી.

અફસરોએ આ વાત પર વિચાર કરવા માટે એક કલાકનો સમય માગ્યો. સહગલે આનંદથી એ સમય આપ્યો. એક કલાક અંદરોઅંદર મંતવસ કર્યા બાદ અફસરોએ યુદ્ધ-કેદી તરીકે શરણે થવાનો નિર્ણય જણાવ્યો.

પોતે બધાના અધિકારી હોવા છતાં અને પોતાની બ્રાહ્મણ સુધી લડવાની ઇચ્છા હોવા છતાં સહગલે બહુમતીના એ નિર્ણયને એક સિપાહીની ખેલમ્લીથી સ્વીકાર્યો અને આલેનમ્પોનાં શત્રુઓના ઉપરીને એક ચિઠ્ઠી લખી કે પોતે, પોતાની નીચેના ૪૦ નેટલા અફસરો તેમ જ ૫૦૦ નેટલા આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ, જે યુદ્ધ-કેદી તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તે જ શરણે થવા માગે છે; નહિ તો યુદ્ધ ચાલુ રાખવા માગે છે.

આ ચિઠ્ઠી આલેનમ્પોમાં ચોથી ગુરખા રાઈફલનાં દળોની

સરદારી લઈને આગળ વધતા લેફ. ક. કીડ્સનના કંપની કમાન્ડરને મળી, એમણે એ ચિઠ્ઠી લેફ. ક. કીડ્સનને જતાવી, એમણે એ વાતનો સ્વીકાર કરતાં સહગલ, તેમના સાચીદાર અફસરો, તેમ જ સિપાહીઓને કબજે કરવા કંપની-કમાન્ડર આવ્યા. એ વખતે આ જનતની શરણાગતિ કેટલાક સિપાહીઓને મન દુઃખદ વાત હતી અને શુ કરી બેસે એ કહી શકાય એમ ન હતું. પણ સહગલે તેમને હવે યુદ્ધ-કેવી થવાનો નિર્ણય કર્યો છે ત્યારે મંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવાની સૂચના આપી.

ગુરખા-ફોજના કંપની-કમાન્ડર સાથે સહગલ લેફ. ક. કીડ્સનને મળવા ગયા, કંપની-કમાન્ડરે તેમની ઓળખાણ કરાવી અને સહગલ શરણે થયા.

આ રીતે બખ્ષે વરસ સુધી આઝાદ હિંદ ફોજના સકળ યુદ્ધ-મંત્રી રહી ચૂકેલા, ૩૦૦૦ જેટલા સૈન્ય સાથે લગાતાર બખ્ષે માસ સુધી યુદ્ધભેરવા પર લડીલડીને જખમી થઈ ચૂકેલા અને પોનાના નેનાછ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરેલી તે મંપૂર્ણ રીતે અદા કરી જતાવનાર, સેકંડ લેફ્ટેનન્ટથી કેપ્ટન, મેજર, લેફ. કર્નલ અને જેવટ આઝાદ હિંદ ફોજના કર્નલ સુધીના હોદ્દા સુધી પહોંચનાર પ્રેમકુમાર સહગલ, પોતાનાં સમગ્ર દળમાંથી માત્ર ૪૦ અફસરો અને ૫૦૦ સિપાહીઓ સહિત (જેમાંના ૫૦ જણ જખમી હતા) ૧૯૪૫ના એપ્રિલ માસની ૨૮મી તારીખે આલેનમ્પો મુકામે દુનિયાના કાયદા અનુસાર રીતસરની ઝોક પ્રમાણિત ફોજ અફસર તરીકે શરણે થયા.

એ રાત્રે લેફ. ક. કીડ્સને સહગલને મળવા બોલાવ્યા એ વખતે ધગી ધગી ચર્ચાઓ થઈ. એમાં સહગલ શા માટે આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયા. જાપાનીઓ સાથે પણ કેવી રીતે કામ લીધું વગેરે વિશે વાતો થઈ.

લેફ. ક. કીટ્સને એમને પૂછ્યું: ‘તમે આ ફેજમાં શા માટે જોડાયા હતા?’

સહગલે કહ્યું: ‘અંગ્રેજો સામે મારે દુસ્મનાવટ નથી. ડેટલાક અંગ્રેજો મારા મિત્રો પણ છે. પણ હિંદને જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ગુલામીમાં રાખી રહ્યું છે એની સામે હું લડી રહ્યો હતો.’

લેફ. ક. કીટ્સને એમને પૂછ્યું: ‘હવે તમે શું કરવા ધારો છો?’

સહગલે જવાબ દીધો: ‘મને જે સાચું લાગ્યું એ માટે હું મારાથી બધું કરી છૂટ્યો છું અને લડી ચૂક્યો છું. હવે હું હારી ગયો છું અને એમાં ગમે તે પરિણામ આવે તે સહન કરવા સંપૂર્ણપણે તૈયાર છું.’

ખીજે દિવસે સહગલનાં દળોને બ્રિટિશ અફસરે પોતાના મુખ્ય મથક પર મોકલી આપ્યાં. પણ સહગલ પોતે એટલા બધા ધવાયા હતા અને અપંગ થઈ ગયા હતા કે ચાલી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. લેફ. ક. કીટ્સને એમને માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવા માટે એક જુદી મોટર મંગાવી, તે સાંજે આવી પહોંચતાં સહગલને એમાં એસાડીને બ્રિટિશ લશ્કરનાં મુખ્ય મથકે પહોંચાડી દીધા.

સુકદમો અને છુટકારા બાદ

સહગતને પકડાયા બાદ થોડા જ દિવસોમાં દિલ્હી લાવવામાં આવ્યા અને લાલ કિલ્લા બહાર સલીમગઢ નામના કાંટાળા તારતી વાડ-રક્ષિત એક મજબૂત મકાનમાં રાખવામાં આવ્યા. ત્યાં અગાઉથી જ આઝાદ હિંદ ફોજના અન્ય અફસરોને રાખવામાં આવ્યા હતા અને સહગત બાદ ઢીલોં તેમ જ શાહ નવાઝખાને પણ ત્યાં લાવવામાં આવતાં લગભગ ૨૦થી ૨૫ અફસરો ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા.

થોડોક સમય ત્યાં એમને રાખ્યા બાદ સૌથી પ્રથમ સહગતને Combined Services, Detailed Interrogation Centre, Delhi, એ નામના હિંદી લશ્કરના ફોજી ગુનાના તપાસખાતા નીચે ૧૯૪૫ના મે માસની ૨૦મી તારીખે મૂકવામાં આવ્યા. એ પછી ઢીલોં અને ત્યાર બાદ શાહ નવાઝખાં પણ આવી પહોંચતાં તેમને પણ આ ખાતા નીચે મૂકવામાં આવ્યા અને છેલ્લે છેલ્લે પોપા વિસ્તારમાં બ્રિટિશ સસ્તનત સામે લડનારા આ ત્રણે અફસરો પર એક સાથે કામ ચલાવવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

આ નિર્ણયની જાણ સહગનના પિતા ગ્ર અચ્યુરામને થતા, એમણે જ પોતાના પુત્ર ગાયે શાહ નવાજખા તથા દીવોના મુદ્દમાનો બચાવ કરવા માટે શ્રી બલાલાઈ દેસાઈને લખ્યું અને એ કામ દ્વારેસે ઉપાડી લીધું—આ બંધુ તેમ જ મુદ્દમાની અમત્ર હકીમ્તો શાહ નવાજખાના જીવનમા મુદ્દમાવાળા પ્રમુખમા વિગતથી લખી ચૂંચા છીએ એવે અહીં દૂકમા જ સહગનને લગતા મુદ્દાને જ ધ્યાનમા લેશુ

૧૯૪૫ના નવેબર માસની પમી તારીખે એ ઐતિહાસિક મુદ્દમો શરૂ થયો ત્યાં નજી અફસરો સામેના સયુક્ત તહોમતનામામા સહગન પર હિંદના શહેનશાહ સામે લડત ચલાવવાનો આરોપ મૂકનામા આવ્યો હતો, તેમ જ ત્રીજા, પાંચમા, સાતમા અને નવમા આરોપમા ૧૯૪૫ના માર્ચની છઠી તારીખે બર્મામા પોપા ટેમ્પી પાસે હર્ગિસિંગ, દુલીચદ, દગિયાનસિંગ અને ધર્મસિંગના ખૂન કરાવનાર તહોમત ફરમાનનામા આ યુ હતું

આનો જવાબ આપતા સૌથી સહગને પ્રથમ તો સોઈઝાળીને પોતાના નિવેદનમા મંલળાવ્યું કે—

‘મારી સામે મૂકામા આવ્યા છે તે કાઈ પણ દોષનો ચુતેગાર હોવાનો હું દન્દા કર છું એમ પણ માનું છું કે આ અદાનત સમક્ષ ચાલતો મારો મુદ્દમો ગેરકાયદેસર છે’

ત્યાં બાદ એમની સામેના પ્રથમ આરોપનો જવાબ આપતા સહગને જણાવ્યું

‘મારી માતૃભૂમિને પરદેશી ગળ તોળેથી મુખત કરવા માટે મુધરેલી લડાઈના કાનૂન અનુમાર ગયવામા આવેના આરક્કી-હકૂમત-એ-આક્રાદ હિંદની બેઅગિયન રીતે ગયાયેથી ફેાજના એક સભ્ય તરીકે

મેં આ લડતમાં જાગ લીધો હતો. હું એનો ઘવો કરું છું કે એમ કરવામાં મેં કશો ગુનો કર્યો નથી. જિલદું મેં મારા દેશની મારી યથાશક્તિ સેવા બજાવી છે. વધારામાં હું એવો પણ ઘાંવા કરું છું કે એક યુદ્ધ-કેદી તરીકેના તમામ અધિકારો મને મળવા જોઈએ.

હું તથા મારી નીચે રહીને લડના અફસરો તથા સિપાહીઓ પોતા ટેકરીઓમાં ૧૯૪૫ના એપ્રિલ માસની ૧૮મી તારીખે બ્રિટિશ હોનાના જે કમાન્ડરને શરણે થવા હતા તેમની પર લખેલી ચિઠ્ઠીમાં મેં સાફ સાફ કહેલું, કે અમે માત્ર યુદ્ધ-કેદીઓ તરીકે જ શરણે થવા માગીએ છીએ. આ ચિઠ્ઠી મળ્યા પછી જે શરતે અમે શરણે થવા માગના હતા તેની સામે કોઈ વિરોધ વિના અમારી શરણાગતિ સ્વીકારમાં આવેલી અને શરણાગતિ પછી રીતસરના યુદ્ધ-કેદીઓ તરીકે જ અમારી સાથે વર્તીવ રાખવામાં આવતો હતો. અમને જો એમ કહેવામાં આવ્યું હોત કે અમે જણાવેલી શરતોએ બ્રિટિશ કમાન્ડર શરણે લઈ શકે તેમ નથી, તો લડી લેવાનો અમારો પૂરેપૂરો નિર્ધાર હતો. અમે એમ જરૂર કરી શક્યા હોત; કેમકે અમે લગભગ ૬૦૦ની મજબૂત મંખ્યામાં હતા, મંપૂર્ણપણે સજ્જ અને સુસજ્જ હતા; તેમ જ પોતાના મુઠકને ખાતર પોતાના ખૂનનું છેલ્લું ટીપુ વહાવી દેવા અમારામાંનો એકેએક જણ તૈયાર હતો.'

ત્યાર બાદ એમની સામે ત્રીજા, પાંચમા, સાતમા અને નવમા આરોપ તરીકે ખૂનના ગુનાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું એનો જવાબ આપનાં સહગડે જણાવ્યું :

‘ડિવિઝનના કમાન્ડર તરીકેના મારા હોદ્દાની રૂઠિએ ૧૯૪૫ની ૭મી માર્ચે મારે હરિસિંગ, દુલીચંદ, દરિયાવસિંગ, અને ધરમસિંગ પર કામ ચલાવવાનું હતું. ફોજમાંથી ભાગી છૂટવાનો અને દુરુમનો સાથે સંપર્ક સાધવાનો પ્રયાસ કરવાના આરોપસર કર્નલ ડીડેન્ઝિ એમને

મારી સમક્ષ ખડા કર્યા હતા. આઝાદ હિંદ ફોજના કાનૂની કક્ષમ ૩૫ અને ૨૯ (ગ) નીચે આ માણસો ગુનેગાર જણાયા હતા, અને એમને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. તેમ છતાં એ સજાનો અમલ કરવામાં આવ્યો ન હતો. એ અરસામાં એમના જેવા બીજા ઘણાની ઉપર એ રીતે કામ ચલાવીને સજા ફરમાવવામાં આવતી, પણ એમણે ક્ષમા માગ્યા પછી અને ભવિષ્યમાં ફરી ગેરવર્તન નહિ કરે એવી ખાતરી આપ્યા પછી એમને મારી અપાતી. એમના પર સજાનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે એ હકીકત તો અન્ય લાગી છૂટતા અટકે એ માટે માત્ર પ્રચાર અર્થે વાપરવામાં આવી હતી.

‘સજાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોત તો પણ ખૂન કરાવવાનો આરોપ મારા ઉપર મૂકી શકાય તેમ નથી. એ ચાર ગુનેગારો સ્વેચ્છાથી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયા હતા, પોતાની જાતને એની શિસ્તને અધીન બનાવી હતી અને આવી રહેલી લડાઈમાં ભાગ લેવાનું સ્વેચ્છા-પૂર્વક અને પોતાની મેળે જ એમણે નક્કી કર્યું હતું. લડાઈ ચાલુ હતી અને દુશ્મન સામે જ હતો ત્યારે બેશરમપણે ફોજમાંથી નાસી જઈને એમણે એવો ગુનો કર્યો હતો, કે જેને માટે આઝાદ હિંદ ફોજના કાનૂન પ્રમાણે અને દુનિયા ભરના લશ્કરી કાનૂન અનુસાર એમને મોતની સજા થઈ શકે.

‘દુશ્મન પાસે જે માહિતી લઈ જવાનો એમણે પ્રયાસ કરેલો તેથી મારા તાત્કાલીન નીચેનાં તમામ દબાવો વિનાશ થઈ ચૂક્યો હોત. મને કાયદેસર રીતે આપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને યોગ્ય મુકદ્દમે ચલાવ્યા પછી જ એ સજા ફરમાવવામાં આવી હતી.’

અંતમાં એમણે સમગ્ર આઝાદ હિંદ ફોજ પરાજય પામી હતી તો યે એના કાર્યનું ગૌરવપૂર્વક અભિમાન લેતાં જણાવ્યું :

‘હિંદને આઝાદ બનાવવાના પોતાના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં આઝાદ હિંદ ફોજ નિષ્ફળ ગઈ છે, તેમ છતાં અમારામાંના દરેકને એ સતોષ છે કે મલાયા, બરમા અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાંના હિંદીઓના જનનમાત્ર અને ગૌરવનું તમામ આક્રમણકારો સામે રક્ષણ કરવાનું ધ્યેય એણે સંપૂર્ણપણે હાસલ કર્યું છે. આ મુકદ્દમાની શરૂઆત થયા પછી રંગૂનના હિંદી ખ્રિસ્તી સંઘ તરફથી તેમ જ બરમા હિંદી સંઘ તરફથી મને મળેલા તાર, આ વાતની પૂરતી સાબિતી આપી રહે છે.’

હિંદી ખ્રિસ્તી સઘના પ્રમુખે સહગતનો મુકદ્દમારચો શરૂ થયો એ જ દિવસે તાર કરતાં જણાવ્યું હતું: ‘જર્મા તમારા માટે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. પ્રભુ તમને મદદ કરે. તમારા આઝાદ હિંદ ફોજના માણસોએ હજારો હિંદી જન હથિવાર વધ માણસોના હાથમયી કપાઈ મરતા બચાવ્યા હતા. આઝાદ હિંદ ફોજે હિંદીઓને અધમ પરાધીનતામાંથી બચાવ્યા હતા. વાઈસરોય તેમ જ જવાહરલાલ નેહરુને તાર કરીએ છીએ.’

બરમા હિંદી સઘના પ્રમુખે પણ એ જ દિવસે તાર કરેલો:

‘જર્મા હિંદી સઘ તમને અભિનંદન પાડવે છે. તમને ઊંડી મૂકવામાં આવશે એવી આશા રાખીએ છીએ. તમે હિંદની સેવા કરી છ.’

આવા તાર સહગત પર જ આવવાનું એક ખાસ કારણ હતું. સહગતને આઝાદ હિંદ ફોજના મુદ્દમત્રી તરીકે કામ કરના રંગૂન તેમ જ બરમાની હિંદી પ્રજા સાથે ખૂબ જ સંપર્કમાં આવતું પડેલું; તેમ જ મુદ્દના દાર્પ સાથે હિંદી પ્રજાની સેવા કરવાનો તેમને ત્યાં સારી પેઢે મેક્ષા મળેલો. પાછળથી એક વખત સહગતે ભાવણ કરનાં જણાવ્યું હતું એ પ્રમાણે—

એક વખત સહગત પાસે બિનવારસી હિંદીઓનાં બે કરોડ

રૂપિયાની કિંમતનાં માલથાલ તેમ જ ઘરેણાં આવ્યાં હતાં. પાછળથી એ ઘરેણાં તેમ જ માલથાલ અંગ્રેજ સત્તનતના હાથમાં જઈ પડે એવા ખ્યાલથી સહગલે મોરચા પર જતા પહેલાં એ બધો માલથાલ તેમ જ ઘરેણાં હિંદી પ્રજાને રાહત તેમ જ મદદ આપવાના કાર્યમાં વાપરી નાખ્યાં હતાં.

છેવટ ફોજ અદાલતે સહગલ પર માત્ર શાહી સરકાર સામે યુદ્ધ ચલાવવાનો આરોપ પુરવાર થયો જણાવીને ચાર સિપાહીઓનાં ખૂન કરાવવાના ગુનામાંથી મુક્ત કરેલા જણાવ્યા. અદાલતે એ બદલ એમને જનમદીપની, લશ્કરમાંથી છૂટા કરવાની અને એમનાં પગાર-લઘ્યાંની જમા રકમો જપ્ત કરવાની સજા ફરમાવી. એમાંથી વડા સેનાધિપતિએ જનમદીપની સજા રદ કરીને બાકીની સજાઓ કાયમ રાખી.

૧૮૪૬ના જાન્યુઆરીની ૩જી તારીખે શાહ નવાઝખાં તથા દીલોની સાથે છૂટ્યા બાદ, બીજે દિવસે દિલ્હીમાં એમનું જાહેર સન્માન કરવામાં આવ્યું ત્યારે શાહ નવાઝખાંએ જવાબ આપ્યા પછી સહગલે બાપણ કરતાં જણાવ્યું :

‘પ્રથમ તો આઝાદ હિંદ ફોજ ચીંથરેલાલ, સાધનહીન અને વસ્ત્રહીન હતી, પણ ખંત તેમ જ પોતાના પ્રાણપ્રિય ધ્યેયના જુસ્સાથી થોડા જ વખતમાં આઝાદ હિંદ ફોજ મુસબ્બ તેમ જ મુવ્યવસ્થિત બની ગઈ હતી. અમે નેતાજી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે અમારામાં લોહીનું એક ઘુદ પણ બાકી રહેશે ત્યાં સુધી હિંદની આઝાદી અર્થે લડશું. પ્રથમ લડાઈમાં આઝાદ હિંદ ફોજ પરિસ્થિતિને કારણે પાછી પડી છે, પણ અમારી લડન ચાલુ જ રહેવાની છે.’

દિલ્હીના જાહેર સન્માન-સમારંભ બાદ સહગલ શાહ નવાઝ તથા દીલોની સાથે પોતાના વતન લાહોર ગયા. ત્યાં પોતાના કુટુંબને મુક્ત હવામાં મળ્યા. શાહ નવાઝ તથા દીલોને પોતાને ત્યાં જ રાખ્યા.

આ રીત-રિપુટીમાથી શાહ નવાઝખા તથા દીવો પરણેલા હતા અને સહગમ અપરિણિત હતા અપરિણિત મહગમના છવનમા આવા દોઢકરી ભર્યા મુકદ્દમા વખતે એ એક ગેમાયક પ્રત્યગ ખની ગયો.

સહગમના આઝાદ દિવદ ફાજ સમયના મુદ્દ-પરાક્રમે બનણીને એમના જ એક શ્રીમત સગધીની કન્યા સહગમ પર મોહિત થઈ ગઈ સહગમે કન્યા એ જોઈ ન હતી કન્યાએ સહગમને જોયા ન હતા. એમીજાં કુદુમો એકમીજાથી પગિચા હતા એ ખટુ એ ડોકરીએ પોતાના વડીનો મમલ જાહેરાત કરી કે 'બસ, મારે મહગમને જ પગથુડું છે, અન્ય કોઈને નહિ'

તેના માતાપિતાએ મમજારી 'દોકરી' એના પગ તો કેવું મુકદ્દમો અને કે મોતની ધડીએ મળ્યા છે એને પગણીને તુ શ કરીશ ?'

છામીએ જવાબ દીધા 'બન એના પગ મોત ભમતું જો એને મોત મળશે તો એ કે તો એના નામ પગ ન્યોહાવર થઈને આખી જિંદગી અપરિણિત અવસ્થામાં જ વિનાશીગ'

માતાપિતાની મમજારી નમમી મઈ, મહગમના કુદુમીઓએ પણ એને મમજારી જોઈ, પણ નમમુ મય

પણ એ પીગની મગનીગતા પગ ઓવારી જનાર કન્યાના મુખ પર નજર કરીને જ જાણે દેવે મહગમને જીવતા મુખ કરાવ્યા, અને છુટકારા બાદ થોડાક જ દિવસમાં સહગમના લમ પામધૂમે એ કન્યા સાથે થઈ પગ ગયા

શાહ નવાઝખાં તથા દીવોની જોમ સદા ૬ પણ પોતાની જિંદગી નેનાજી સમજાવવા કરીને દેશને મમર્ષણ કરી ચૂક્યા છે. એ પ્રનિતાને સપૂર્ણ વધારા ગદીને એમણે એ પોતાની નન દેશને

અરણ્યે ધરી દાધી છે. કોંગ્રેસ તરફથી દિલ્હીના મથકે આઝાદ હિંદ ફોજ રાહત સમિતિની ગ્યાપના કરવામાં આવી છે. આઝાદ હિંદ ફોજના યુદ્ધમંત્રી તરીકેનું કાર્ય યશસ્વી રીતે પાર પાડનાર તથા સ્વભાવથી જ જ્ઞેમને આવી વ્યવસ્થાનું કામ ગમે છે તે સહગણને એ સમિતિના મંત્રી તરીકેની સમગ્ર જવાબદારીભર્યું ગ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

એ સમિતિના મંત્રી તરીકે બધું કાર્ય પનાવતા સહગણ પણ વખતોવખત ચૂટખીના દિવસોમાં પળખ, યુક્ત પ્રાંત તેમ જ આસપાસના પ્રદેશોમાં પ્રચાર અર્થે ફરતા રહ્યા છે અને સત્તનત સામે તીખા ભાવણો કરી રહ્યા છે. આ કામ સલાળના સંભાળતા એક યુદ્ધમંત્રીની અગ્રથી દાઢીની નજરે ન ચડે એવા મુદ્દાઓ પર એ નિવેદનો બહાર પાડતા જાય છે તે જાહેર જનતાનું લક્ષ એવંતા જાય છે.

સરકારી બાદીમાં આઝાદ હિંદ ફોજના જે માણુમેઓ આપવાન ક્યાંની જાહેરાત થના જ સહગણે નિવેદન કરીને જણાવ્યું:

‘લાલ દિલ્લામાં આઝાદ હિંદ ફોજના સંમેદાર જુવાનસિંગે ૧૯૪૫ના જાન્યુઆરી માસમાં તેમ જ અન્ય એક સિપાહીએ મુલતાનની છાવણીમાં જાન્યુઆરી માસની ૨૪મીની રાતે માનસિક અત્યાચાર તથા યાનનાને કારણે આપઘાત કર્યો હતો એના વિષે સરકાર કેમ ચૂપ છે ?

જામાં આઝાદ સેનાના માણુસોને, તેઓ નાગરિક હતા એ માટે છોડી મૂક્યામાં આવ્યા છે એમ હિંદના યુદ્ધમંત્રી મિ. સિલિપ મેરને વડી ધારાસભામાં નિવેદન કરતાં સહગણે સામે નિવેદન આપ્યું.

‘એ વાત ગલન છે. એમાંના મોટા ભાગના માણુસો બર્મા, મિલિટરી પોલીસ ફોર્સ તેમ જ અન્ય લશ્કરી દળોમાં કામ કરી ચૂક્યા

છે કદાચ એ હપ્તખાને સ્વીકારી લઈએ તો પછી આઝાદ હિંદ ફોજના સેક્રેટરી નાગરિક સભ્યોને જોનમાશા માટે ગમવામાં આવ્યા છે ?

ફોટન અબ્દુલ ગરીબને તો અત્યાચારના ગુના બદલ સજા કરવામાં આવી છે એનો મદદગાર મણસણુતો જવામ આવ્યો.

‘ આ અત્યાચારો હિંદી મુઝ-કેદીઓ પર ગુજર્વા હોવાનું કહેવાય છે એ માટે તો બ્રિટિશ સરકાર વતી મમત્ર હિંદી સિપાહીઓને ફરી જાપાનને લવાને કરી દેનાર મિ હન્ટને જવામદાર ગણવા જોઈએ, અને ત્યાં સગ મોત ફટકાની જ દરવામાં આવતી એ જ વખતે સોંગાપુરની ચાગી હાવણીમાં બ્રિટિશ મુઝ-કેદીઓને પણ જનરલ પર્ગીવલના હુકમ અનુસાર ફટકા મારવામાં આવના એમના પર એ માટે કામ કેમ નથી ચલાવતું ?

‘ આખા ૧૯૪૪ના વરસ દરમિયાન તથા ૧૯૪૫ના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ પર દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં બંદી રાખી અત્યાચાર ગુજારવામાં આવ્યા હતા એ માટે જો કોઈની સામે કામ ચલાવવાનું હોય તો લેફ્ટેનન્ટ વોરન સામે ચલાવવું જોઈએ મારા સગા કાનથી મારી કાટડીમાં મે એમને પોતાના જ હાથથી પડખેની જ કાટડીમાં બીજા માણસોને મારતા સાબળ્યા છે

આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરો તેમ જ સિપાહીઓને મર્માર્મી ફટકા પે પ્રસંગે બળમગતા તાપમાં ગમવામાં આવતા, ત્યાં ૪૮ થી ૬૦ ખાક મુઝી પાણીનું એક ટીપુ થે પૂરું પાડવામાં ન આવતું અને એવે વખતે માણસ તરમતે મગ્ગે મરી ગયો તો થે એને પાણી આપવામાં આવ્યું ન હતું ’

આઝાદ હિંદ ફોજે જાપાનનો સહકાર લીધો છે એ બાબતમાં સદગને લાહોરના અખબારી પ્રતિનિધિઓ મમત્ર કહેવા એક નિવેદનમાં જણાવેલું

‘જ્યારે જર્મનીએ રશિયા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે મિ. ચર્ચીલે નિવેદન કરતાં કહેલું, કે ‘રશિયા વિરુદ્ધ અત્યાર સુધી મેં જે જે ઉચ્ચાર્યું છે તેમાંથી એક શબ્દ પણ પાછો ખેંચવા નથી માગતો. એ છતાંયે જર્મનીને હરાવવા માટે હું રશિયાની મદદ લેવા તૈયાર છું.’ રશિયાને તદ્દન હલકા શબ્દોથી ઉતારી પાડનાર મિ. ચર્ચીલ રશિયા સાથે સહકાર કરી શકે એ ઠીક ગણાતું હોય તો અમારી માતૃભૂમિને આઝાદ કરવા માટે અમે જાપાનીઓનો સાથ લીધો હતો એ એટલું જ ઠીક ગણાવું નોંધ્યો.’

આઝાદ હિંદ ફોજના માણસો ક્વીસલીંગ હતા એમ કાઈ અંગ્રેજી અખબારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું. એનો જવાબ આપતાં સહગતે જણાવ્યું :

‘ફ્રાન્સની બહાર જઈને એકેએક સત્તાની મદદ લેનાર જનરલ દ’ગોલ તથા એકારલેવેકિયાની બહાર જઈને મિત્ર રાજ્યોની મદદ લેનાર ડૉ. એનેસને ક્વીસલીંગ કહેવાની કાઈ હિંમત બનાવે એવા અંગ્રેજોનાં તો મારે દર્શન કરવાં છે.’

આઝાદ હિંદ ફોજમાં સિપાહીઓને બળજબરીથી ભરતી કરવામાં આવતા એનો જવાબ આપતાં સહગતે બોલેલા:

‘હિંદમાં આઝાદ હિંદ ફોજને કારણે જે નવજન્યૂતિ આવી ગઈ છે એના પર કૂચડો ફેરવવા માટે જ આવો હીન પ્રચાર કરવામાં આવે છે. જે સિપાહીઓને બળજબરીથી ભરતી કરવામાં આવ્યા હોય તેઓ દિવસો સુધી ઘાસ અને જંગલનાં મૂળિયાં પર દિવસો કાટીને લોહી વહાવી શકે ખરા ? ભૂખથી પ્રાણાંતે આવી ગયેલા સાધનહીન આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ સામે શત્રુઓએ જ્યારાં પ્રતોભનો રજૂ કર્યો હતાં, તો યે એ પક્ષે જવાને બદલે પીછેહઠ કરવાની યે એમણે ના પાડી હતી. તેઓમાંના કેટલા યે યાકીને લોથ યઈ જતાં

કર્નલ ગુરુબક્ષસિંઘ દીલોં

૧

વફાદાર પીરતા

ગુરુબક્ષસિંઘ દીલોંતો જન્મ લાહોરના એક ઉચ્ચ શીખ કુટુંબમાં લાહોર પરમણાના તેમના વતનના ગામ આહો મુખે ૬ સ ૧૯૧૧ના એપ્રિલ માસની ૪મી તારીખે થયો હતો.

પન્નમની રાજધાની લાહોરમાં બાળપણ ગાળતા દીનેએ મુનીબાન અને મોન્ટગોમરીની બાણીતી અંગ્રેજ શાળાઓમાં અભ્યાસ કર્યો અને મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ પૂરું થયું.

આટલું શિક્ષણ પૂરું ગતાનેત તમ્મ જ ગીલો સામે ભાવિ જીવનમાં કયો માર્ગ મહણુ રવા એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. પણ શીખ કુટુંબના બચ્ચાને એ નિર્ણય કવવામાં વાગ ન લાગી જે શીખ જાતિ વરસોથી લશ્કરમાં ભરતી થઈને બ્રિટિશ માત્રાન્ત્યતુ હરે-સયોગોમાં ગફલુ કહે છે એ ગફલુ ગતા કગતા પોતાના નવવોહિયા જુવાનોને વિના સફ્રે પોતાના સહ પગ ધરી દે કે અને એ કિંમતી મદદના મદદમાં બ્રિટિશ મક્તનન એમના ફાફા વખાણુ કર છે, એ શીખ જાતિના આ જુવાન સામે પણ લશ્કરી જીવન જ મોખરે તરી આવ્યું.

લશ્કરી છવન ગાળતુ, એ છવન ગાળતા જનકેસાની કુળી, એવી જનકેસાની બદલ સામ્રાજ્યની પ્રશસા મેળવવી એ પંજમના હરે-શીખ જીવાનની આમાન્ય તમજા હોય છે એ તમજા એમને વશપર પરાગત સરકારથી મળે છે, એમના લડાયક ખમીગમાથી મળે છે દીલોના પિતા સરદાર કાકુરસિંગ પણ લશ્કરમા જ હતો અને હજી થોડા વખત પહેલા જ બાવીસ વર્ષની વફાદાર નોકરી બાદ એ નિરુત્ત થયા છે દીનાના બે ભાઈઓ પણ લશ્કરમા જ જોડાયા હતા આમ જાતિ, કુટુંબ અને વગેરે તરફથી લશ્કરી છવનના જ મસ્કાર અને આદર્શ મળતા હોય ત્યાં દીયોને પણ લશ્કરમા જ જોડાવાની ઇચ્છા થાય એ ગ્રાભાવિક જ હતું ને ?

લશ્કરમા જરૂરી થતા પહેલા, લશ્કરમા મદદગાર થાય એ માટે એમણે થોડો સમય પંજમ યુનિવર્સિટી ટેકનિકલ કૉલેજમા અભ્યાસ કર્યો અને ત્યાર બાદ ૧૯૩૩ના એ માસની ૨૯મી તારીખે જાણીતી ચોક્કસ પંજમ રેજિમેન્ટની ચોથી મગલિયનમા એક અદના સિપાહી તરીકે જ દીયો દાખલ થયા

ઢીલો સિપાહી તરીકે જ દાખલ થયા એ તો લશ્કરના તદ્દન સામાન્ય દરજ્જાનું જાતઅનુભવથી શિક્ષણ લેવા માટે, પણ એમને એ અનુભવ બારે પડી ગયો અન્ય ધંધાઓની જેમ લશ્કરી છવનમા પણ લાગવગ, સ્થાન, હોદ્દો વગેરે ખૂબ જ કામ કરતા હોય છે અને કોઈ પણ સિપાહીની પ્રગતિમા એ અચૂક ભાગ લેજવે છે સિપાહી તરીકે કુશળતા મેળવી લીધા બાદ દીનાના છવનમા આ બધા તરવોએ સારી પેઠે ભાગ લેજવો અને એક અદના સિપાહીને આગળ વધનામા સારી પેઠે રુકાવ આપી

મહા મુશ્કેલીએ ઢીલો નાના નાના હોદ્દા મેળવતા આગળ

વધતા જતા હતા ત્યાં લેફ. ક. સી. હંગર ફોર્ડ જોડસન નામના એક અધિકારીની નજરે એ ચડી ગયા. એમણે હીલોની શક્તિઓ જોઈ અને એમને આવી સામાન્ય સ્થિતિમાં પડેલા જોઈને અજાણથી ચર્ષ. તેમણે ખાસ લલામણુ કરતાં ૧૯૩૬માં હીલોને ગ્રોસ્પેક્ટીવ ટેડેન્સ ફોર્સ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા અને નાઉઓંગ મુકામે કિયનર ફોલેન્જમાં અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા. આ અભ્યાસક્રમ એમણે સફળતાથી પસાર કરતાં, હીલોને જેન્ટલમેન ટેડેન્સ ફોર્સ માટે ખાસ પસંદ કવવામાં આવ્યા અને એ માટે તેમને દેહરાડુનની જાણીતી લશ્કરી શાળા ઇન્ડિઅન મિલિટરી એકેડેમીમાં મોકલવામાં આવ્યા.

હીલોંએ દેહરાડુનનો અભ્યાસક્રમ પણ સફળતાપૂર્વક પસાર કર્યો એટલે જેમાં શાહ નવાઝખાં દેપ્ટન હતા એ જાણીતી ૧૪મી પંજાબ રેજિમેન્ટના પહેલા બટાલિઅનમાં એકન્ડ લેફ્ટેનન્ટના હોદ્દા સહિત ૧૯૪૦ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે એમની નિમણૂક કરવામાં આવી.

હીલોંની આ રથાને નિમણૂક કરવામાં આવી એ પહેલાં વિશ્વયુદ્ધ ક્યારેય થશે ચર્ચા થઈ ગયું હતું અને નિમણૂક બાદ થોડા વખતમાં દૂર પૂર્વ તરફ મુશ્કેલી ઊભી થાય એવા સંયોગો દેખાઈ રહ્યા હતા. આ સંયોજોનો સામનો કરવા માટે બ્રિટિશ સત્તનતે દૂર પૂર્વમાં લશ્કર મોકલવાં શરૂ કર્યાં. એમાં ૧૪મી પંજાબ રેજિમેન્ટની પસંદગી થઈ અને એ રેજિમેન્ટ સાથે ૧૯૪૧ના માર્ચ માસમાં હીલોં મલાયા જવા રવાના થયા.

મલાયામાં હીલોં એમની રેજિમેન્ટ સહિત સૌથી પ્રથમ ઇપોહ નામના મથક પર માર્ચની ૧૮મી તારીખે આવી પહોંચ્યા. પણ મલાયામાં મુશ્કેલીની સંભાવના હજી વિશેષ ઉત્તર વિભાગમાં હોની એટલે હિંદી લશ્કરને ઉત્તર મલાયામાં સુજેઈ (નદી) પતની આસ-

પાસ લાવવામાં આવ્યાં. અહીં લેફ. ક. ફીદ્મ પેટ્રીક નામના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે ઢીલોની શક્તિ જોઈ અને ઢીલોને પોતાના સહાયકારી અધિકારી તરીકે પાસ પસંદ કર્યાં. એ કાર્ય ઢીલોએ જો માસ કર્યું. કમાન્ડિંગ ઓફિસરે એમનામાં વિશેષ શક્તિ જોઈ અને આ વખતે લડાઈમાં જોની પાસ અગત્ય લાગતી હતી એ—ઓલ આર્મ્સ સિગ્નલ ટ્રાન્સ—સાંકેતિક અભ્યાસક્રમ શીખવા માટે ઢીલોને પાસ લક્ષામણ સહિત હિંદ પાછા મોકલ્યા. ઢીલોં હિંદ આવ્યા, અને પૂના મુકામે આર્મી સિગ્નલ સ્કૂલમાં એ અભ્યાસક્રમ શીખવા ૧૯૪૧ના જૂન માસમાં દાખલ થયા.

થોડા જ સમયમાં ઢીલોએ એ અભ્યાસક્રમ પણ શીખી લીધો અને મલાયાનું પુદ્ ચર થયું એ પહેલાં થોડા જ સમયે કિમેનર માસની પરી તારીએ ઉત્તર મલાયામાં જિત્રા મુકામે પડેલી પોતાની રેજિમેન્ટ સાથે જોડાઈ ગયા. અહીં આવતાં બટાલિયનના સિગ્નલ ઓફિસર તરીકે ઢીલોની નિમણૂક કરવામાં આવી.

ઢીલોએ આ હોદ્દો ગ્રંથાલ્યાને થોડાક જ દિવસ થયા ત્યાં જાપાનીઓ પૂર્વ મલાયામાં કોટા બાકુ મુકામે હિતર્યા અને ઉત્તર મલાયામાં સિયામમાં થઈને આવી પહોંચ્યા. આ રીતે આગળ વધતા આવતા જાપાનીઓનો આમનો કરવાનો સૌથી પ્રથમ મોટો ઢીલોના બટાલિયનને જિત્રાના ઉત્તર તરફના વિસ્તારમાં મળ્યો. જાપાનીઓ માર માર કરતા વિના રોકરોકે ધમ્પા આવતા હતા એમને ઢીલોના લશ્કરે ત્રણ દિવસ બરાબર ચંભાવી દીધા. એજંજુન મુકામે ખૂનખાર લડાઈ થઈ. એમાં જાપાનીઓ પાસે ચડિયાતાં સાધન હોવાને કારણે એાથે દિવસે ઢીલોના બટાલિયનને પાછા હડકું પડ્યું.

ઢીલોં પોતાના બટાલિયનને લઈને જિત્રા તરફ પાછા હડી રહ્યા હતા. ત્યાં તે જાપાનીઓ ટેન્કા લઈને માર માર કરતા આવી

પહોંચ્યા અને આખી હરોળ પર જળ્યાર ધસારો કર્યો જાપાનીઓ પાસે ટેન્કા ભેદનું હિદી લશ્કર અભયમીમા પડી ગયા કેમકે હિદી લશ્કર પામે અહીં એક પણ ટેન્કા હતી નહિ અને જાપાનીઓ મરાયામા આવા ગાદા જંગનોમા ટેન્કા લાની જ નહિ શકે, માટે એ બામતમા નિગતવા રહેતુ એવી ખાસ હુલામણી અગ્રેજ અધિપતીઓ મહિના એટલી આપી રહ્યા હતા જાપાનીઓની ટેન્કાએ હિદી લશ્કરોમા ધમસાણુ મચાની મૂક્યુ, આખી યુદ્ધહરોળ વેગ વિખેર કરી નાખી અને કમાન્ડિંગ ઓફિસર અન્ય અધિકારીઓ તેમ જ આખુ લશ્કર એવીજાથી વિખૂટા પડી ગયા

દીનો થોડાક માણસો સાથે ચોનીસ મ્લાક સુધી જંગનોમા લગ્નના ગ્લા ડેવ ખીજે વિવેકે કે હબીબુર મહેમાનને તેઓ મળી ગયા કે હબીબુર મહેમાન પણ એ જ દશામા હતા બન્નેએ મળાને આસપાસના જંગનોમા ગ્રમડીને જુદા જુદા દળના ૮૦ જેટલા સિપાહીઓ એકઠા ન્યા એમા સિપાહીઓ પણ ભેગા હતા આ બધાને લઈને તેઓ આગળ ચાલ્યા, પણ મુખ્ય ગતો જાપાનીઓએ કમળમા લીધો હોવાથી જંગનો અને ભાતના ખેનરોમા થઈને તેઓ માડ માડ માર્ગ શોધતા આગળ વધ્યા

આમ તેઓ ચાલ્યા જતા હતા ત્યા જાપાનીઓની નજરે ચડી ગયા જાપાનીઓએ એમના પર હલ્લો કર્યો મ્શા સાધન પિનાના આ વેરનિમેર લશ્કરને જાપાનીઓએ વોડી જ વાગમા પેરણુડેરણુ કરી નાખ્યુ દીનો તથા હબીબુર પાસે માત્ર પોતાના દળના ૨૬ માણસો જ બાકી રહ્યા

આ માણસોને લઈને વળી તેઓ ચાલી નીકળ્યા ગતમા તેમની જ દશામા લટકતા અન્ય હિદી સિપાહીઓને તેમણે એકમા ત્યા અને ચાલતા ચાલતા સાજ વખતે અનોર સ્ટાર નામના ઉત્તર મના-

યાના એક મુખ્ય મથકથી જે માઈલ પાસે આવી પહોંચ્યા. અહીં એમને કાંઈ નાગરિકોએ સમાચાર આપ્યા કે જિત્રા અને અલોર સ્ટાર બનપાનીઓએ કબજો કર્યા છે.

જિત્રા અને અલોર સ્ટાર જેવાં મુખ્ય મથકો આટલી સહેલાઈથી આટલા દૂંધા ગાળામાં તાબે થઈ જાય એ વાત હબીશુર કે દીલો—ખન્નેના માન્યામાં ન આવી. હબીશુરે થોડાંક માણસોની એક ટુકડી જુદી તારવી. એ ટુકડી લઈને હબીશુર પોતે અલોર સ્ટારમાં શી પરિસ્થિતિ છે તેની તપાસ કરવા જાતે આગળ આસ્થા અને દીલોને અન્ય સિપાહીઓને લઈને થોડે અંતરે પાછળ પાછળ આવવા કહ્યું. માંડ એકાદ માઈલ દૂર તેઓ ગયા હશે ત્યાં અલોર સ્ટારમાંથી બાગી છૂટતાં માણસો એમને સામાં મળ્યાં. એ માણસોએ એમને અલોર સ્ટાર પશ્ચાત્તા પાછા સમાચાર આપ્યા અને પાછા ફરી જતા સલાહ આપી.

બધી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને દીલો તેમ જ હબીશુર પાછા ફર્યા, ત્યાંથી સીધા જંગલોમાં ઊતરે ગયા. જંગલોને રસ્તે ચઢીને તેઓ ૧૪મી તારીએ દરિયાકાંઠે કુઆલા કેદાહ નામના ગામે આવ્યા. ત્યાંથી એમણે નાનકડી હોડીઓ મેળવી. એ હોડીઓમાં દીલો, હબીશુર તથા તેમનાં માણસો દરિયામાર્ગે ૧૪મીની સાંજે પિનાંગ બંદરે આવી પહોંચ્યા.

પિનાંગ આવતાવેંત દીલોએ તેમ જ હબીશુરે તેમની સાથેનાં માણસો તથા પરિસ્થિતિના અહેવાલ સહિત હિંદી લશ્કરી મથકે જાણુ કરી. આ જાણુ કરી એ સાથે એમને પિનાંગ છોડી જવાનો હુકમ મળ્યો. પિનાંગમાં પગ મૂક્યાને પંદર મિનિટ પણ પૂરી થઈ ન હતી, ત્યાં આ હુકમ ! હુકમ માથે ચડાવીને તેઓ પિનાંગ છોડીને ચાલતા થયા, દરિયા વડાવી મકાયાના જૂંમિયાગ પર આવ્યા અને બીજે

દિવસે, ૧૬મી તારીખે પિનાંગથી ૨૬ માઈલ દૂર આવેલા નીલોંગ ટિબ્બ નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યા.

આ સ્થળે હિંદી લશ્કરની વેરણુછેરણુ દુકડીઓ આવી પહોંચી હતી. જુદાં જુદાં દળોમાંથી સિપાહીઓને એકઠા કરીને એમાંથી દુકડીઓ બનાવવામાં આવતી હતી. આમાંથી એક દુકડીની સરદારી હબીબુલ્લને આપવામાં આવી, બીજી દુકડીની સરદારી ઢીલેને આપવામાં આવી અને તેમને દરેકને નીલોંગ ટિબ્બ પાસેના એ મહત્વના પુલનું સંરક્ષણ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું.

ઢીલેની સરદારી નીચે આપવામાં આવેલી દુકડીમાં મુખ્યત્વે ગુરખા સિપાહીઓ હતા. એમને સાચવવા માટે સોંપવામાં આવેલા પુલ પર ઢીલે ઉવટ સુધી બચાવ કરતા ઊભા રહ્યા. ઉવટ ન્યારે એ પ્રદેશમાંથી બધાં ચે લશ્કરોને પાછા બોલાવી લેવામાં આવ્યાં ત્યારે સૌથી છેલ્લે ઢીલે પશુ પોતાનું ગળ છોડીને હુકમ અનુસાર પાછા આવતા રહ્યા. નીલોંગ ટિબ્બથી એમને ૧૯મી ડિસેમ્બરે લાંબી પીછેહઠ કરવાનો હુકમ મળ્યો. એ હુકમ અનુસાર પીછેહઠ કરતા કરતા ઢીલે પ્રથમ ટેકર્ષિંગ આવ્યા અને ત્યાર બાદ, પોતે સૌથી પ્રથમ મલાયામાં આવીને રહેલા એ ઈપોહ મુકામે આવી પહોંચ્યા. અહીં પહોંચ્યા ત્યારે ઢીલેની પોતાની બટાલિયનના સિપાહીઓ ત્યાં આવી ચૂક્યા હતા. પોતાના બટાલિયનના રહ્યાસહા અવશેષ સાથે ઢીલે ઈપોહ મુકામે ફરી નોડાઈ ગયા.

ઈપોહ આવતાં ઢીલેનું શરીર લાંબી પડ્યું. ૮ મી ડિસેમ્બરે નિત્તાની ઉત્તરે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી એકધારા એ લડતા આવતા હતા. રોજ માઈસિના માઈસિ સુધી પીછેહઠ કરતા જતી, એમાં એક દિવસ પણ પૂરું ભોજન ખાવા ન પામતું, આરામની તો

વાત ન કરવી - આવી સખત પરેશાનીભરી સતત પીછેહઠને કારણે ઢીલોં સખત તાવમાં પટકાઈ પડ્યા અને એમને દવાખાનામાં દાખલ કરવા પડ્યા. પણ ઈપોહના દવાખાનામાં પૂરતાં સાધનનો અભાવ હતો; તેમ જ જાપાનીઓ ધીમે ધીમે પાસે આવી રહ્યા હતા એટલે એમને સારવાર અર્થે સીધા સીંગાપુર મોકલી દેવામાં આવ્યા.

સીંગાપુર આવીને બરાબર સારવાર મળતાં ઢીલોં સાગ્ર થઈ ગયા કે તરત જ એમણે પોતાની બટાલિયન સાથે મોકલી દેવાની માગણી કરતો બ્રિટાદરીની મુખ્ય હાવણીમાં અહેવાલ મોકલ્યો. પણ હિંદી સામ્રાજ્યની જાણીતી ઘુમારચાહીને કારણે વારંવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં ઢીલોંની માગણી કાગળિયે ચડી અને દિવસો જવા લાગ્યા. છેવટ જ્યારે એમને પોતાના બટાલિયન સાથે જઈ પહોંચવાની સગવડ આપવામાં આવી ત્યારે તો લડાઈ સીંગાપુરની ધરતી પર આવી પહોંચી હતી.

જો દરમિયાન ઢીલોં સીંગાપુરમાં નવરા જેસી રહ્યા ન હતા. ત્યાં રહ્યા રહ્યા તેઓ બ્રિટાદરી હાવણીમાં ઇન્ડિયન વીંગ કમાન્ડર તેમ જ એડન્ટન્ટ નરી જેનો હોદ્દો સંભાળી રહ્યા હતા. એમને આ સ્થાન પર એ હાવણીના કમાન્ડર ખાસ પસંદ કર્યા હતા; કેમકે આ દિવસોમાં તેમની અને ગેરા - સિપાહીઓની વચ્ચે રાખવામાં આવતો બેદલાવ હિંદી સિપાહીઓની નજરે ચડી ચૂક્યો હતો અને એ અસતોષ ભ્રૂકી બેઠે એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. આવી કાઈ પરિસ્થિતિ બહોળી થાય તો એવે વખતે ઢીલોં હિંદી સિપાહીઓને સમજાવી શકશે અને પરિસ્થિતિ કાબૂમાં લઈ શકશે એવા વિશ્વાસથી હાવણીના કમાન્ડરે ઢીલોંને ખાસ પોતાની પાસે રાખ્યા.

અહીં હિંદી સિપાહીઓને સમજાવીને ઢીલોં કુનેહયા કામ લેતા ફરી રહ્યા હતા ત્યાં ૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ હિંદી સિપાહીઓને મોદેથી

એમને જાણવા મળ્યું કે આખા મધ્યાયાની જેમ સીંગાપુર પણ થોડા જ દિવસમાં શરણે ચલાવવાનું છે. દીલોં એ વાત ન માની સહ્યા. સમગ્ર પૂર્વ એશિયાના સંરક્ષણના મહત્વના મથક સમું સીંગાપુર શરણે ચાલ્યું એ કેવી વાત ! એ વાત હજી એમનું મન માનવા ના પાડી રહ્યું હતું ત્યાં ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ તેઓ હતા એ બિદાદરીની જાવણી ખાલી કરવાનો હુકમ આવી પડ્યો.

૧. બિદાદરીની જાવણી ખાલી કરીને દીલોં એમના અંગ્રેજ અધિકારી સહિત સીંગાપુર શહેર તરફ જઈ રહ્યા હતા ત્યાં રસ્તામાં ખુલ્લી જગ્યાએએ ભેગા મળેલા હજારો હિંદીઓ એમણે જોયા. હજારો હિંદી શહેરીઓ હિંદના રાષ્ટ્રીય ઝંડા ફરકાવી રહ્યા હતા; હિંદી રાષ્ટ્રીય સૂત્રો પોકારી રહ્યા હતા અને બ્રિટિશ લશ્કરો સામે દેખાવો કરી રહ્યા હતા. દીલોંએ એમને જોયા કે અચરજ થઈ એમણે પોતાની સાથેના બ્રિટિશ કર્નલને એ દેખાવ તરફ નજર કરવા આંખો ઓઢી. બ્રિટિશ કર્નલે એમને જવાબ દીધો : 'હું એમને દોષ દેતો નથી. જો આપણે એમનો જવાબ ન કરી શકીએ તો તેમણે પોતાની મેજે જ પોતાની સંભાળ લઈ લેવાની રહે છે.'

આ પ્રસંગ પરથી દીલોંને આવતી પરિસ્થિતિનું વિશેષ સૂચન મળ્યું. પણ આવે વખતે એ અંગ્રેજ અધિકારીઓની ખ્યાલ ક્યાં ઓઢી થઈ હતી ? હિંદી લશ્કરમાં આગામી શરણુગતિની ખબર પ્રસરી ગઈ છે એવી જાણ અંગ્રેજ અધિકારીઓને થતાં એમના તરફથી ૧૩મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે હિંદી લશ્કરને વિધિસર જણાવવામાં આવ્યું કે કરો એ ૩૨ રાખવાની જરૂર નથી. ૧૫મીની સવારે આપણી મદદે ૫૦૦ એરોપ્લેન ખસસ આવી રહ્યાં છે અને અમેરિકનો એ જ દિવસે પિનાંગ ખંદે ઉતરીને, જાપાનીઓને લિહાવતા સીંગાપુર તરફ આવી પહોંચવાના છે.

પણ પંદરમીની સવારે આમાંનું એકે ય એરોપ્લેન દેખાયું નહિ કે

અમેરિકન પિનાંગ બેનરોના કશા સમાચાર સાંપડ્યા નહિ. બેલ્ટુ ૧૫મીની રાતે દસ વાગે દીલોને એમના કમાન્ડિંગ ઑફિસરે બોલાવ્યા અને સોંગાપુરે બિનશરતી શરણાગતિ રીઝારી છે એની ખબર આપી. આ સમાચારે દીલોના દિલમાં જ્વરો આંચકો આપ્યો. જે સત્તત ભારે અસીમ પ્રેમ ધરાવતા એ જનને જોખમે લડી રહ્યા હતા એની શરણાગતિના સમાચાર સાંભળતા એમની આંખમાંથી આંસુ દડી પડ્યા. એમના હાથમાંથી દીલોએ રિવોલ્વર નીચે ફગાવી દીધી અને દુઃખપૂર્વક પોતાની નીચેનાં સૈન્યને આ સમાચાર આપી હથિયાર એકઠાં કરવાનો હુકમ આપ્યો.

મોહનસિંગના સાથીદાર

આ દુઃખ અને આંચળ દહીં દીસોં માટે પૂરતાં ન હતાં. બોલે કિસે સવારે હિંદી લશ્કરને ફાર પાર્કમાં અને બ્રિટિશ લશ્કરને ચાંગી જાવણીમાં જુદાં જુદાં વહેંચાઈને પહોંચી જવાના હુકમ મળ્યા. આ જુદાઈ શા માટે ? એ જુદાઈનાં સાચા કારણ દીસોં સામે ફાર પાર્કમાં સમગ્ર હિંદી લશ્કરને ઘેટાંની માફક કર્નલ હન્ટે દોરીને મેજર ફુલ્જવારાના હાથમાં ઈ દીધાં ત્યારે મળી ગયા. મેજર ફુલ્જવારાએ એ જ વખતે હિંદી લશ્કરની સોંપણી ડૉ. મોહનસિંગના હસ્તક કરી દીધી.

એક પછી એક બનતા જતા આ બધા બનાવો દીસોંનાં દિલ પર ચોટ પર ચોટ લગાવતા ગયા, આઘાત પર આઘાત મૂકતા ગયા. બાજુ બ્રિટિશ સસ્તનત પોતાને ઘોરતમ અને કરુણ અસહાય દશામાં મૂકીને ચાલી નીકળી છે એવી દુઃખદ લાગણી દીસોંને થઈ.

આવી લાગણીઓ વચ્ચે મન સખત દુઃખ અનુભવી રહ્યું હતું

એવે જ સમયે કે. મોહનસિંગે હિંદી યુદ્ધ-કેદીઓમાંથી આઝાદ હિંદ ફોજ રચવાની જાહેરાત કરી. આ જાહેરાતને હિંદી લશ્કરે આનંદથી વધારી લીધી અને આનંદના શોર જગાવ્યા.

આ જાહેરાતને કારણે અસહ્ય દુઃખ અનુભવી રહેલા દીલોનુ મન અન્ય વિચારણા તરફ વળ્યું. એ વિચારણાની પ્રાથમિક ભૂમિકા કે. મોહનસિંગ એ આઝાદ હિંદ ફોજના સેનાપતિ થવાના હતા એ સમાચારે બાધી. કે. મોહનસિંગ પોતે શીખ હતા. અને દીલોના નિકટના સખધી હતા. દીલો અને કે. મોહનસિંગ એક જ દળમાં હતા, એટલું જ નહિ, પણ કે. મોહનસિંગ એમના નિકટતમ મિત્રોમાંના એક હતા અને મોહનસિંગ પ્રત્યે દીલોને અત્યંત વિશ્વાસ હતો. જેમના પર પોતાને અસીમ વિશ્વાસ હતો. એવા કે. મોહનસિંગની સરદારી નીચે આઝાદ હિંદ ફોજ રચાય છે એ ખ્યાલે એમને દ્વિધાધરી મળી અને એમાં જોડાવા દીલો તૈયાર થયા.

આટલી પ્રાથમિક માનસિક તૈયારી થયા બાદ હજી સાચેસાચ ફોજમાં જોડાવું કે નહિ એના મથન પર દીલો ચચા, આ મથનમાં સૌથી પ્રથમ એમને વિચાર આવ્યા તે આ હતા : જે સ્વતંત્રતાને વફાફાર રહેવાના પોતે સોગંદ લીધા હતા તેની વફાદારી, છોડીને આ નવી ફોજમાં જોડાવું કે દ્રોહ નથી ?

આ મંથનના જવાબમાં દીલોને પોતે દેહરાદુનની લશ્કરી શાળામાં ભણતા સારે લાંબા ચેટનુક હોલમાં જમગ સોનેરી અક્ષરે સૂત્ર ટાંગવામાં આવ્યું હતું તે માદ આવ્યું : એમાં લખ્યું હતું.

‘તમારા દેશનું મૌરવ, સુખ અને સલામતી હંમેશાં અને હર સમયે પ્રથમ આવે છે. તમારી નીચેનાં માણુઓની સગવડ, સલામતી અને સુખ એની પછી આવે છે. તમારા પોતાની સલામતી અને સગવડ હંમેશાં અને હર સમયે સૌથી અંતરે આવે છે.’

આ ધ્યેયસૂત્રને હીલોંએ પોતાના જીવનમાં અમરપદે સ્થાપ્યું હતું અને એ સૂત્ર અનુસાર આખા મલાયાના યુદ્ધમાં એ લડી ચૂક્યા હતા. એ ધ્યેયસૂત્ર અનુસાર એમણે હવે પોતાના દેશની પરિસ્થિતિ પર વિચારણા કરી. એ વિચારણામાં એ સમયે આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવા માટે રવદેશપ્રેમજરૂર જે લાપણો થઈ રહ્યાં હતાં તે સાંભળ્યાં અને એમને પોતાની ફરજ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઈ જવાની લાગી. એ ફરજનો પોતે મનમાં કેવી રીતે ખ્યાલ કર્યો એ વિષે પોતાના નિવેદનમાં હીલોંએ વિસ્તારથી આ રીતે જણાવ્યું:

‘ મલાયાના મંરક્ષણ માટે જેમણે જરાજવાદારી લીધી હતી એ સ્પિટિશ સલ્તનતની તૈયારીઓના સદંતર અભાવને કારણે જાપાનીઓના આક્રમણને પરિણામે મલાયાની પ્રજાને જે સહન કરવું પડ્યું હતું એ મેં મારી નજરે જોયું હતું. દિંદ પર પણ જે આક્રમણ થાય તો મારા દેશમાંધવોની શી સ્થિતિ થાય તેનો વિચાર કરતાં માન હું ધૂંછ જીક્યો. દોઢ સૈકાના સ્પિટિશ આધિપત્યે મારા દેશનું જે સલાનાશ પાળ્યું હતું તે મને એ સમયે સમજાઈ ગયું.

‘ મેં મનમાં ખ્યાલ કર્યો કે અમારી સમગ્ર ભૌતિક સાધન-સંપત્તિનું અંગ્રેજોએ પોતાના લાભ ખાતર શોષણ કર્યું છે અને પોતાનાં શાહીવાદી યુદ્ધ લડવા અર્થે અમારા માનવજાતો છટકી ઉપયોગ કર્યો છે. આમ છતાં મેં જરૂર પડ્યે અમારી માન્યોમનું રક્ષણ કરવા માટે અમને એમણે જરા મેં તૈયાર કર્યાં નથી, એટલું જ નહિ, પણ સદા-કાળને માટે અમને જંબનમાં રાખનાં ખાતર અમને સંપૂર્ણપણે નિર્વિધિ બનાવી દીધા છે. મને થયું કે જે હિંદ સ્વતંત્ર હોત અને પોતાનો ખયાલ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોત તો એની સરહદ બેઠવાનો ખ્યાલ સુદાં ઘાઈ આક્રમણકારને આવી ન શકત.

‘ મોહનસિંગે જોખી કરવા ધારેલી આઝાદ હિંદ ફોજમાં મેં

માટે એક નવી આશા નિહાળી. મને ચક્રું કે જે એક તાકાતવંત વ્યવસાયક રાષ્ટ્રીય ફોજ રચી શકાય તેા એ હિંદને પરદેશી આધિપત્યમાંથી મુક્ત કરી શકે, એટલું જ નહિ પણ જાપાનીઓ પોતાના વચનનો લગ કરે અને હિંદની આઝાદી છતવામાં અમને મદદ કરવાને બદલે અમારા મુલકનું તેમના પોતાના લાલ ખાતર શોષણ કરવા લાગે તેા એમનો પણ સામનો કરી શકે.

‘આવી ફોજ દૂર પૂર્વમાં અમારા દેશબાંધવોનું પણ અન્ય રાષ્ટ્રની પ્રજાઓના આક્રમણ સામે રક્ષણ કરી શકે. હિંદમાં જાણે મને સાદ કરી રહી હતી અને એ સાદનો જવાબ દેવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય અનુસાર મેં મોહનસિંગ સાથે ઝંપલાવવાનું નક્કી કર્યું.’

પણ મોહનસિંગેનું કામ આસાન ન હતું. હિંદી લશ્કરમાં સામાન્ય કૅપ્ટન સમો હોદ્દો ધરાવતા આ અજ્ઞપણા માણસે આઝાદ હિંદ ફોજ રચવાની જવાબદારી ઉપાડી લીધી હતી એની મુસીબતો, એની વિટંબણાઓ વિશે બહુ જોખાને ખ્યાલ આવ્યો છે. એ વિશે ખ્યાલ આપતાં દીલો પોતાના નિવેદનમાં કહે છે :

‘મોહનસિંગનું કામ ભારે મુશ્કેલ હતું. એમણે કદી કલ્પના કરખીયે કરી ન હતી કે વિશ્વ-ધર્તિદાસના અલૂનપૂર્વ પ્રસંગને એક સમયે ૭૫,૦૦૦ જેટલા અફસરો અને સિપાહીઓને સંભાળવાનું કામ એમને માથે આવી પડશે. એક પરાજિત, વેરવિખેર અને અસંતોષિત ફોજમાં શિસ્ત એમને જાળવી રાખવાની હતી. આઝાદ હિંદ ફોજ એ સ્વૈચ્છિક ધોરણે રચવાની હોઈને બધા પ્રકારના રાજકીય વિચારોને સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું હતું. આ બધાની ઉપર, જે અફસરો અને સિપાહીઓ પર જાપાનીઓને શંકા હતી એમને બચાવવાના હતા. અમારા નાગરિક પ્રજાજનોને પણ બધા પ્રકારના જોખમમાંથી બચાવવાના હતા.’

અને આ બધું હિંદના રાષ્ટ્રીય ગારવ તેમજ માનવતાના નિયમ અનુસાર રહીને કરવાનું હતું. અને આ બધું કામ કરવામાં એમને હારે શંકાખેર ખૂબી જાપાનીઓ સાથે વ્યવહાર પાડવાનો હતો.'

આ ઉપરાંત મોહનસિંગ માત્ર કેપ્ટન હતા, જ્યારે આઝાદ હિંદ ફોજમાં એમના કરતાં ચે મોટા અધિકાર ધરાવનાર અન્ય અફસરો હતા. એ બધા અફસરોને આવો નાનો માણસ એક વખતનો પોતાની નીચેનો કે સમક્ષાનો માણસ ઉપરી થઈ એસે એ સામે વાંધા-વિરોધ હતા.

આવી અસંખ્ય મુસીબતો વચ્ચે ચે મોહનસિંગે આઝાદ હિંદ ફોજ રચવાની અપૂર્વ હિંમત બતાવી. એમના એવા મુસીબતભર્યા કામમાં પ્રથમથી જ સંપૂર્ણ સહાય આપનાર થોડા અફસરો નીકળી આવ્યા. એમાં દીલોં મોખરે હતા.

દીલોં આજે ખિદાદરી તો કાસે નેસન, એક દિવસ સેલેટાર તો બીજો દિવસ રીવરવેલી-એમ એક પછી એક ઊવણીએ ફરવા લાગ્યા અને હિંદી યુદ્ધ-કેદીઓને આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઈ જવા માટે સમજાવવા લાગ્યા. એમણે ઠેર ઠેર કહ્યું:

'આપણા વતનની આઝાદી મેળવવા માટે આપણે આઝાદ હિંદ ફોજ રચવાની છે. એમાં આપણને અત્યારે જાપાનીઓ સાથે આપે છે. એ સાથે ઝડપી લઈને આઝાદ હિંદ ફોજ રચવાનો આ સોનેરી સમય છે. આપણી ફોજ આપણા મુશ્કેલી આઝાદી મેળવવા અર્થે લડશે. અવગત, એ માટે આપણે પારાવાર મુસીબતો તેમજ મુશ્કેલીઓ સહન કરવાનાં રહેશે. માબોમની સેવા કરવા માટે આવી મુસીબતો સેવા કરવાની જગતે તમન્ના હોય તેઓ જ આ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાય એવી મારી બતામણ છે. આપણે હિંદમાં જાપાનીઓ સાથે

મળીને જવાનું છે. જો સમયે આપણે સંપૂર્ણપણે રાક્ષસજન હોઈશું. જો વખતે જો જાપાનીઓ આપણા ધ્યેયની આડ આવે તો આપણે જાપાનીઓ સામે પણ લડવાનું છે. જાપાનીઓ જ શા માટે, આપણા ધ્યેયની આડ જે કાંઈ પ્રજા કે સત્તા આવીને ઊભી રહેશે એની સામે હથિયાર ઉઠાવશું. એમાં કાં તો આપણે ખતમ થઈશું, અથવા વિજય મેળવશું. પ્રાઈ પણ સમયે પોતાના ઉચ્ચ ધ્યેય ખાતર લડવાની તૈયારી હોય એ જ આજાદ હિંદ ફોજમાં જોડાઈ જજો.’

દીલોં આ રીતે દિવસ-રાત જોયા વગર આજાદ હિંદ ફોજની રચનામાં લાગી ગયા. પણ થોડા સમય પહેલાં જ એ સખત માંદગીમાંથી ઊઠ્યા હતા. ચારચાર માસ આ રખડ માટે ફરી એમના શરીરને સખત ફટકા આપ્યો અને દીલોં ગંભીર માંદગીમાં પડકાઈ પડ્યા. ૧૯૪૨ના જૂન માસમાં ફરીથી એમને દવાખાનામાં ગમ્મત કરવામાં આવ્યા.

દીલોં દવાખાનામાં હતા એ દરમિયાન જ મોહનસિંગના મેનાપતિ પદે આજાદ હિંદ ફોજની રચના બંદોર થઈ. એમાં દીલોંને શાહ નવાજખાં તથા સહગત સહિન ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરની ૧લી તારીખે આજાદ હિંદ ફોજમાં સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ સપ્ટેમ્બરની ૬મી તારીખે એમને આજાદ હિંદ ફોજના કેપ્ટન પદે મૂકવામાં આવ્યા. ૧૯૪૨ના ઓક્ટોબર માસની ૨૬ તારીખે દીલોંને દવાખાનામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા, પણ તેમના શરીરને માટે ચીંગાપુરની હવા માફક આવતી ન હોવાથી ડોક્ટરની સલામતુ અનુસાર દીલોંને પિનાંચ ગોક્લવામાં આવ્યા. ૬૭ એમનું શરીર કામ કરવા માટે બરાબર થયું ન હતું, પણ એમની આગલી કામગીરીને લક્ષમાં લઈને ૧૫મી ઓક્ટોબરે એમને આજાદ હિંદ ફોજમાં મેજરના બિઝે હોદ્દે મૂકવામાં આવ્યા અને પુનઃ ભરતીદળનું કામકાજ સોંપવામાં આવ્યું.

દીલોંનું શરીર કાંઈક ઠીક થતાં તરત એ ચીંગાપુર પાછા ફર્યો,

પણ અહીં આવી એ પહેલાં સેનાપતિ મોહનસિંગના રાસબિહારી બોઝ તેમ જ જાપાનીઓ સાથેના સંગ્રામો વણસી ચૂક્યા હતા અને કોઠાકરી ઝૂંપી રહી હતી દીલો પગિસ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ મેળવે એ પહેલાં સેનાપતિ મોહનસિંગને પરદેજ કરવામાં આવ્યા, એમને કાઈ અનુરોધો થયે મોહની દેવામાં આવ્યા અને એમની સૂચના અનુસાર આઝાદ હિંદ ફોજને પાછળથી વિખેરી નાખવામાં આવી.

દીલોને આ બધી જાનતોનું ભાગે દુઃખ થયું હિંદની આઝાદી માટે મોટો એવો ફોજના એ હજી સ્વપ્ના સેવી રહ્યા હતા ત્યાં જ એ વિખેગઈ ગઈ. એમણે પણ એમાંથી સૌની માથે ગળનામું આપ્યું. પણ દીલોનું દુઃખ દ્વિવિધ હતું આઝાદ હિંદ ફોજ વિખેગઈ એના દુઃખ સાથે મોહનસિંગ જેવા પોતાના દિવોદન માથીને આ રીતે પરદેજ કરીને ઉઠાવી જવામાં આવ્યા એ વાત પણ એમના પર દુઃખ મૂકતી ગઈ.

થોડા સમય બાદ ફરીથી આઝાદ હિંદ ફોજ સ્થાપવાના રાસબિહારી બોઝે પ્રયાસ આદર્યા. આગલા જે વચનોની જાપાનીઓએ બાહેધરી આપી ન હતી તેની આ વખતે અપૂર્ણપણે બાહેધરી મળે તો જ આઝાદ હિંદ ફોજ રચવી એની કટ્ટર માન્યતા ધરાવનાર વર્ગમાં દીલો પણ મોખરે હતા. શાહ નવાજખાએ આઝાદ હિંદ ફોજનું નેતૃત્વ લેવા માટે યુરોપથી સુભાષચંદ્ર બોઝને બોલાવી લેવાની માગણી કરી હતી અને ટેકા આપનારમાં પણ દીલો મોખરે હતા. આ બધા વચનો કબૂલ રખાયાં એટલે દીલો બીજી વારની આઝાદ હિંદ ફોજમાં નોડાયા અને એમને ‘ક્યુ’ ધ્યાનના સહાયકરી અધિકારી તરીકે આઝાદ હિંદ ફોજના મુખ્ય મથક મિલ્લહરી જાવણીમાં શરૂવામાં આવ્યા.

સિંધાહી શાયર

૧૯૪૩ના જૂન માસમાં સીંગાપુર મુકામે સુભાષચંદ્ર બોઝ આવી પહોંચતાં આઝાદ હિંદ ફોજની પ્રવૃત્તિમાં અપૂર્વ એતના પ્રસરી મઈ. સુભાષચંદ્ર બોઝ આઝાદ હિંદ ફોજ તેમજ કમસ્ત પૂર્વ એશિયાની પ્રજાના લાડીલા 'નેતાજી' બની ગયા અને નેતાજી એમનામાં પ્રાણુવંત ઉત્સાહ પ્રેરવા લાગ્યા. નેતાજીએ આવતાવેંત જણે સમસ્ત હિંદી સમુદાય પર મોહિની છાંટી દીધી અને નેતાજીના બોધ પર એકએક હિંદી પોતાના જન ધરી દેવા લાગ્યો.

નેતાજી જનસમુદાયના માનસના ગાતા હતા. આવતાવેંત એમણે જનસમુદાયના માનસને પકડી 'લે' એવાં સૂત્ર આપ્યાં. એ સૂત્રોમાંનું પ્રથમ સૂત્ર હતું 'ચલ્લો દિલ્લી.'

જો સૂત્ર સાંભળતાં દીલોના કંપનાના તાર ઝલુઝલી ઊઠ્યા. એમના મિત્રમંડળમાં સૌને ખ્યાલ હતો કે દીલોં એક દવિ છે. હા દીલોં એક દવિ હતા. એ વખતોવખત જાણીતા કવિઓમાં શેર અને

બેત લલકાર્યા કરતા અને ક્યારેક ક્યારેક પોતે ચે શેર, બેત કે દુર્ગી
મજ્જ રચી નાખતા. પણ એ શેર, બેત કે મજ્જમાં ધરક, પ્રેમ કે
એવી જ વાતો હતી.

નેતાણનાં સૂત્ર સાંભળતાં એમનું કવિહૃદય ઝલ્પઝલ્પી ઊઠ્યું અને
અત્યાર સુધી ધરકનાં ગીત રચતા એ કવિએ ‘ચલો દિંદી’ના સૂત્ર
આસપાસ આઝાદીનું મનોરમ ભાવના રચનું એક ગીત રચી નાખ્યું:

ચલો દિંદી જવાનો હિંદકો આઝાદ કરવાયે
ચલો દિંદી પે ઝંડા શાન સે અપના લહરાયે
ચલો દિંદી, ઉસી દિંદી, જહાં હૈ રાજ અંગ્રેઝી
ચલો દિંદી પે હિંદી રાજ અપના ફિરસે હમ લાયે
ચલો દિંદી, ઉસી દિંદી, જહાં મિનારે-કુતુબ હૈ
ચલો દિંદી, નિશાને હિંદકો હમ ઉસ પે લહરાયે
ચલો દિંદી, અગર રાસ્તેમે લાખો મુશ્કીલે આયે
ચલો દિંદી પે અપને ખૂન સે તારીખ લીખ જાયે
ચલો દિંદી વહીં સળ બંધ કર ‘જય હિંદ હમ ગાયે’

આ ગીત આઝાદ હિંદ ફોજના અન્ય સિપાહીઓ પણ ગાવા
લીખ્યા અને સોંગાપુરમાંથી પ્રગટ થતા ‘આઝાદ હિંદ’ નામક છાપામાં
પણ પ્રસિદ્ધ થયું. ટીલોં આની ભાવનાથી ચનગનતા હતા એ વખતમાં
જ આરઝી-હકુમન-એ આઝાદ હિંદની રચનાનો સમારંભ થયો,
નેતાણ આઝાદ હિંદ ફોજના અપેક્ષાવાર થયા અને આઝાદ હિંદ
ફોજના અન્ય અફસરો સાથે ટીલોંએ પણ નેતાણ સમક્ષ ઊભા રહીને
પેલી પ્રસિદ્ધ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે—

‘હું સ્વેચ્છાપૂર્વક, મારી રાહખુશીથી આઝાદ હિંદ ફોજમાં

‘એકાઉ’ ધું. હું મારી જાતને ઈશ્વરસાક્ષીએ હિંદને સમર્પણ કરું છું અને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હિંદની આઝાદી ખાતર મારું જીવન અર્પણ કરીશ. હું મારી સર્વોચ્ચ શક્તિથી હિંદની અને હિંદની આઝાદીની પ્રવૃત્તિની સેવા કરીશ અને એમ કરતાં મારા પ્રાણની પણ પરવા કરીશ નહિ. હું મારી જાત માટે અગત્ય લાલની કરી પરવા કરીશ નહિ. હું તમામ હિંદીઓને ન્યાત, જાત, ધર્મ કે વિભાગના ટાઈપલ જાતના બેદરશાવ વગર ભાઈઓ જ માનીશ.’

આ પ્રાણપ્રતિજ્ઞાના દિવસોમાં આઝાદ હિંદ ફોજમાં અરફરાથી અને જાનફેસાનીની અખૂતપૂર્વ તમજા ઊજળવા લાગી. ટીલોં એવી તમજાને પોતાનાં કાવ્યો દ્વારા વ્યક્ત કરવા લાગ્યા અને ગાવા લાગ્યા:

જોઠા રોયે. ભારતકે નસીબોંકો જગા દો
આઝાદી ચું લેતે હું જવાનો લે કે દીખા દો
ખૂનખાર ખનો, શેર મેરે હિંદ સિપાહી
દુશ્મનકે સફેં તોર દો ટેકલકા મચા દો
કર દિયા ચહીદોંકા લહુ, દેશકી ખાતિર
એક ટોલી લી, દુશ્મનકી હાથોં સે લડા દો
તુમ કોમી સિપાહી હો અહુ ચીઝ હી કયા હું
રાસ્તેમે આયે ભાઈ, ઉસે માર ગિરા દો
કયોં લાલ કિલા. ચું રહે, દુશ્મનકે હવાલે
ફીર લશ્કરે હિંદીકો વહાં ધૂમ મચા દો
મિનાર કુતુબ દેખતા હું રાહ તુમહારી
અલ ઉમકી ખુલંદો તે તિરંગો સે સજા દો
કુછ ઓર તમના હું ના ખ્વાહિશ મેરે દિલમે
આઝાદ વતન હિંદમે ‘જય હિંદ’ ખુલા દો

નેતાજી સુભાષચંદ્ર આગ્યા બાદ આગ્રાદે હિંદ ફોજમાં આમૂલ્ય પરિવર્તન કરી નાખવામાં આવ્યું તથા એની પુનર્રચના કરી નાખવામાં આવી. આ પુનર્રચનામાં ૧૯૪૩ના નવેમ્બર માસમાં દીલોને પહેલી ઇન્ડન્દ્રી રેન્જિમેન્ટના પ્રથમ અધિકારી મેજર રોડીગ્ઝની સાથે બીજા અધિકારી તરીકે મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાર બાદ નવી રચવામાં આવેલી પાંચમી ગેરીલા રેન્જિમેન્ટમાં એમને મૂકવામાં આવ્યા અને ત્યાર બાદ ફરી પાછા પહેલી ઇન્ડન્દ્રી રેન્જિમેન્ટના બીજા અધિકારી તરીકે મૂકવામાં આવ્યા.

સીંગાપુરમાં ને સીંગાપુરમાં દીલોની આ બધી ફેરબદલીઓ થતી રહી એનું મૂળ કારણ એમની તમિયત હતી એક વખત એમનું શરીર ભાંગી ગયું, એ કોઈ પણ રીતે પાછું વળતુ ન હતું અને અતિ ઉત્સાહી દીલો ફરી ફરી એમને સોપનમાં આવેલું કામ વધારે પડતી મહેનત લઈને કરવા લાગી જતા અને માંદા પડી જતા, શિસ્ત અને વ્યવસ્થા માટે દીલો ખૂબ ચોક્કસ હતા અને જે જે દેશોએ એ તુરબાની જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં એમને મૂકવામાં આવતા.

પણ આ સમય દરમિયાન આગ્રાદે હિંદ ફોજ આરાકાન મોરચે વિજય પ્રાપ્ત કરીને હિંદની સરહદ ઓળંગી ચૂકી હતી અને ઇન્દિયા તથા ફાલ્કીમાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘેરા નાખીને બેસી ગઈ હતી. બ્રિટિશ સસ્તનતના હિંદી લશ્કરમાં હતા ત્યારે દીલો કેવી બહાનુ ફરીથી લખ્યા હતા? એ લગાઈતો માત્ર એક અત્યંત વફાદાર સિપાઈ હોતો હતો. પણ હવે એ લાવનાબરપૂર ઉત્સાહથી પોતાના વતનની આગ્રાદી મેળવવા માટે આગ્રાદે હિંદ ફોજમાં ભેગાયા હતા અને એ ફોજ રણમોરચે લડી રહી હતી ત્યારે દીલોને તમિયતને કારણે પાછળ રોકાઈ રહેવું પડતું હતું. આ સ્થિતિ એમનું દિલ કોરી રહી હતી અને વારંવાર નેતાજી રંગૂનથી સીંગાપુર આવતા ત્યારે દીલો પોતાને રણમોરચે મોકલવાની આગ્રહી કર્યા કરતા હતા. ;

છેવટે ઇન્દ્રાવતે મોરચેથી આઝાદ દિંદ ફાજ પાછી ફરી ત્યારે એ ફાજના કેટલાયે સિપાહીઓ તથા અફસરો દિંદની ધરતી પર શહીદા થઈ ચૂક્યા હતા, કેટલાયે સિપાહીઓ ને અફસરો આગર અંતે જામખી થઈ ગયા હતા અને ત્યાં ગોલાં ફિઝિઝન તેમ જ રેન્જિમેન્ટો લાંગી થઈ હતી. આ દરમિયાન જાપાનીઓએ માંડલે આસપાસ મિત્રગજોનો સામનો કરવા મોરચો રચ્યો હતો. એ મોરચામાં સાથ આપવા માટે આઝાદ દિંદ ફાજને પણ થોડાં રથાન આપવામાં આવ્યું. એ વિસ્તારમાં મોકલવા માટે નેતાજીએ તાગ્ન દળોને તૈયાર કર્યા. એ તાગ્ન દળોને દોરવા માટે અફસરો પણ તાગ્ન સેવાનું નક્કી થયું.

એ નિર્ણય અનુસાર દીલોંને સીંગાપુરથી રંગૂન બોલાવવામાં આવ્યા. ૧૯૪૪ના જૂન માસમાં સીંગાપુરમાં પહેલી ઇન્ડિયન રેન્જિમેન્ટના બીજા અધિકારી તરીકેનું સ્થાન ડોડીને દીલોં ઇપોહ, ટપોચ નિત્રા વગેરે રથાનોની જાવણીની મુલાકાત લેતા લેતા, તે તે રથજોએ શિસ્ત અને વ્યવસ્થાને સંદેશો આપતા જતા ૧૯૪૪ના સપ્ટેમ્બર માસમાં રંગૂન આવી પહોંચ્યા. રંગૂન આવતાં જ નેતાજીએ જોમની માંડલે મુકામે રહેલી નહેરુ બ્રિગેડના નામથી જોળખાતી ૪૫ી ગેરીલા રેન્જિમેન્ટના સેનાપતિ તરીકે નિમણૂક કરી. ઘણા સમયથી મુદ્દમોરચા પર જઈને લડવા માટે ઝંખી રહેલા દીલોં આ નિમણૂકથી ખુશ થઈ ગયા; કેમકે એ રેન્જિમેન્ટના મુદ્દમોરચાની સૌથી પ્રથમ હરોળમાં લડવાનું હતું.

રંગૂનમાંથી નીકળતી વખતે દીલોં નેતાજીને મળવા ગયા, નેતાજીએ જોમને મોરચાની અધી સચનાઓ આપી અને નેતાજીને વંદન કરીને દીલોં બોલ્યા :

‘મેં આપકી આંખેં કીસોકે સામને નીચી ન હોને દૂંગા.’

નેતાજીએ જોમની પીઠ થાનડી અને દીલોં માંસે તરફ ચાલી નીકળ્યા. જતાં જતાં એ સ્વરચિત ગીત ગાતા ચાલ્યા.

હું ઈક અઢના સિપાહી અપને નેતાકા હુઝારોંમેં
મીત્રી હો઼ા જિસકો કિસમતસે જગક ઉન ખાકસારોંમેં
હેં જીતે વતનકે ખાતિર, હેં મરતે વતન અપને પર,
મુસીબત સે રહે લડકર, મુસીબત કે પહાડોંમેં
કલી બૂખે, કલી ખ્યાસે, કલી ખોમાર મે-બિસ્તર,
ફિકર ફીર લી નહિ દિલ પર, નજર આયે બહારોંમેં
ન ઉનકો ખોફ તોપોંસે, ન ડર બમમાર જહાઝોંકા
લિયે સંગીનકા હમલા, કરેં લાખોં હુઝારોંમેં
લડાઈ કે વખત જોશે વતન જોશે સમુંદર સે
બઢે જીનકા સિપાહી, હું મેં ઈક ઉનકી કતારોંમેં.

આગલી ચુંદડરોળ પર

આવાં જોશ-ભરપૂર ગીતો ગાતા ગાતા દીલોં માંડલેં આવ્યા
અને મેજર મહેજ્જના હાથમાંથી ૧૯૪૪ના નવેંબર માસમાં ૪થી
મેરીલા રેન્જિમેન્ટનો અધિકાર સંભાળી લીધો.

આ સમયે ઉત્તર તરફથી મિત્ર રાજ્યોનું બલવત્તર આક્રમણ
માંડલે તરફ ધમ્ધું આવતું હતું. આ દારણે મોરચો માંડલેથી દક્ષિણે
મીંગ્યાન તરફ લઈ જવાનો હતો. મીંગ્યાન આસપાસ કાલકાનાર
ખૂનખાર લડાઈમાં પોતાની નીચે કોઈ નબળા-પોચા સિપાહી ન
રહે અને પોતાની સરદારીને લાંછન ન લગાડે એ માટે દીલોંએ
માંડલેમાં જ સમગ્ર સૈન્ય ભેગું કર્યું અને હમેશાં શિસ્ત અને
વ્યવસ્થા માટે દડક રહેતા દીલોંએ કહ્યું : ‘મેં સાંભળ્યું છે એ
પ્રમાણે આ બ્રિગેડની શિસ્ત બરાબર નથી. મારે એ બરાબર કરી
લેવી છે. હવે આપણે રીતસરની લડાઈમાં જવાની તૈયારીમાં છીએ.
એ લડાઈમાં આપણી બ્રિગેડ સુંદર ઠામ કરી બતાવે એમ ઈચ્છું છું’

એટલે જેમની મુસીબતો, સંકટો કે વખત આવ્યે મોતનો યે સામનો કરવાની તૈયારી ન હોય તેઓ પોતાનાં નામ પોતાના ઉપરી-અધિકારીને આપી દે. એમને રંગૂન પાછા મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે. આ પછી જો કોઈ બૂલ કરશે તો એને સીધા રંગૂનની જેલમાં જ મોકલી દેવા પડશે.

થોડાક માણસોએ પાછા જવાની તૈયારી બનાવતાં એમને ઢીલોંએ રંગૂન મોકલી આપ્યા અને પોતે લશ્કર લઈને ડિસેંબર માસમાં મીંગ્યાન આવી પહોંચ્યા. મિત્ર રાજ્યોની સાધન-સરસાઈ ધણી વધી ગઈ હતી, જાપાનીઓ માત્ર સરેશ્વર-યુદ્ધ ખેલવાનો જ નિર્ણય કરેલો હોઈ એાં સાધન લાવતા હતા. મિત્ર રાજ્યોનાં લશ્કર માંડલે કમજો કરીને મીંગ્યાન તરફ આગળ વધવા લાગ્યા હતા. એમની સાથે ઢીલોં બરાબર લડાઈ આપી રહ્યા હતા. ઢીલોંને એકલાં મિત્ર રાજ્યો સાથે જ લડાઈ ક્યા કરવાની હતી ! જાપાનીઓ પશ્ચ કવ ઉચાળા ભરવાના હોઈને આગ્રહ દિંદ ફેળ સાથે બરાબર ખર્ચતા ન હતા. પશ્ચ ઢીલોં નાની સરખી વાતમાં યે એમની સાથે ઢીલો વ્યવહાર રાખવા તૈયાર ન હતા.

૧૯૪૪ના ડિસેંબર માસની ૨૧મી તારીખે ઢીલોંની નીચેના આગ્રહ દિંદ ફેળના સિપાહીએ લડતાં લડતાં એ બ્રિટિશ અધિકારીને હરાવ્યા અને યુદ્ધ-કેદી તરીકે પકડી લીધા. યુદ્ધ-કેદી તરીકે તેઓ એમને જાપાનીઓ પાસે સુપરત કરવા ગયા ત્યારે એમાંના એક બ્રિટિશ અધિકારી પામેથી રિવોલ્વર મળી આવી હતી તે સુંદર હોઈને જાપાનીઓએ નકશા વગેરે અન્ય આમાનની સાથે રાખી લીધી. સિપાહીએ આવીને આ વાત ઢીલોંને કરતાં તરત જ એમણે જાપાની અફસરને લખ્યું કે એ બ્રિટિશ અફસરને અમારા સિપાહીએ કમજો કરેલ છે એટલે આપણી સમજણ અનુસાર તેમની પામેથી મળી આવેલી ચીજ અમને જ સોંપાવી જોઈએ. એ સમ-

જાણુ અનુભાવ તેમની પાસેથી મળી આવેલી ગિરોન્ડ અનારે મથકે મોટી આપણે નમ્રતા તેમજ અન્ય વસ્તુઓ થોડા સમય તપાસ અર્થે ગાળવાની હોય તો જરૂર ગમી શકે છે.

પ્રેમાની જરૂર નથી કે જાપાની ગાફતરને એ ગિરોન્ડ તરફ જ લેવાના મથકે પાછી મોટી આપણી પડી.

ધીમે ધીમે મિત્ર ગળ્યોતું પગિયા વરતા મીઝ્યાન છાડીને ચોપા વિસ્તારમાં પાછા ફરી જવા. જાપાનીઓએ નક્કી કર્યું, કેમકે એ વિસ્તારમાં મહીને પંક્કાકુ-પાગન તરફ ઇંગિલંદી બાજુ તેમજ પૂર્વે યાત્રી-મીઝીયા તરફ રહેવાઈને બાજુ મિત્ર ગળ્યોતે આગળ વધતા અગમની સકાય તેમ હતું એ નિર્ણય અનુસાર દીનોએ પણ ચોતાતું મથક ફરવવાનું નક્કી કર્યું.

આ સમય દરમિયાન ફાજના સિપાહીઓએ મિત્રગળ્યોના નળ વત્તર આધનો નેના હતા અને તેમની સામે ટકવાનો કાષ્ટ વિશ્વાસ ઝોડા થયો હતો, એવે દીનોએ મીઝ્યાન છોડના પડેના ફરીથી ચોતાના દળોને એકઠા કરી વધુ 'હવે નવા મોરચા પર જઈને આપણે રાત્રીને અગમર લડાઈ માપવાની કે તમે સૌ હવે જાણો છો એ પ્રમાણે શત્રુ સશ્ત્ર અને સખ્યામાં આપણા રતા ક્યા જે વિરોધ આધનસખન આરો ચડિનાતો કે એની સામે દિ મનને અભાવે કે ખીન કાઈ મળે જે કાઈની લડવાની તૈયારી ન હોય અને સીધા મોરચા પર જવા ઇચ્છતા ન હોય તેઓ મને જણાવી દે તેમને પાછા વિસ્તારમાં મોટી આપવામાં આવે. આ રીતે આગળ આવીને જેઓ વિના સકાયે જણાવે તેમો હીણા ગણવાને બદલ મારા લશ્કરની શિખ જળવાઈ રહેવામાં મદદ કરવા બદલ અભિનંદન આપીશ.'

પૂનઃ પૂનઃ સમજાવીને દીનોએ આ વાત કહતા અફસરો તેમજ

ત્રિપાદીઓ મળીને લગભગ ૨૦૦ માણસો પાછા જતા માટે આગળ આવ્યા.

મીઞવાન હાડનાં પહેલાં દીલોંએ એમને રંગૂન મોકલી આપ્યા અને દીલોં પોતાના બાકીના લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરીને પોપા વિસ્તારમાં ૧૯૪૫ના ફેબ્રુઆરી માસની અધવચમાં આવી પહોંચ્યા.

અહીં આવતાંવેંત એમણે સૌથી આગળની યુદ્ધરોજો ગોઠવી લીધી, બચાવ કરવા માટે ખાઈઓ ખોદાવી લીધી અને રાત ૬ દિવસ બેઠા વગર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફરીને બધી વ્યવસ્થા તપાસી લીધી.

દીલોં આવી ગયા પછી બીજે દિવસે એ વિસ્તારમાં સહગત પલ્લુ આવી પહોંચ્યા. દીલોં એક ઝૂંપડામાં રહેતા હતા ત્યાં સહગત એમને મળવા આવ્યા અને દીલોંએ બધો પરિસ્થિતિથી એમને વધીકે ક્યાં.

થોડા દિવસ બાદ આ વિસ્તારમાં હાડનાં બધાં દળોની સમગ્ર બીજી વિવિધનતા સેનાપતિ કર્નલ અહીંઝ અહમદ બાબમારામાં ધરાતાં, તેમનું સ્થાન યાદ નવાજખાને સોંપવામાં આવ્યું. યાદ નવાજખાં એ સ્થાન વિધિપુરઃસર લે એ પહેલાં પોપા વિસ્તારમાં સહગત તેમ જ દીલોંને મળી ગયા, બધી પરિસ્થિતિ સમજી ગયા અને બીજે જ દિવસે શત્રુ ઈશિવદી પાર કરે છે એવા સમાચાર મળતાં એમનો સામનો કરવાના હુકમો સહગત તેમ જ દીલોંને આપતા ગયા.

યાદ નવાજખાં પોતાના હોદ્દાનો અધિકાર વિધિસર લેવા તથા અન્ય પરિસ્થિતિ સમજવા રંગૂન ગયા, એ દરમિયાન સૌથી મોખરાની લડાઈ દીલોં વડી રહ્યા હતા. એ દરમિયાન દીલોંએ ત્રિપાદીઓને

શત્રુભારત્યાની તપાસ કરવા મોકલેલા એમાંથી રિયાઝ, મફન, સરવર અનેકે વગેરે પાંચ સિપાહીઓ શત્રુપક્ષે ચાલ્યા ગયા. આ જાતના હીથપતભર્યા જનાવે નેતાજી સુદ્ધાંને દુઃખિત કર્યા.

પોતાના શિસ્તબદ્ધ લશ્કરમાં આવું જનતું જોઈને દીકરાંને ખારે દુઃખ થયું. એમણે અત્યાર સુધી કાઈ પણ સિપાહીને પાછા જવાની કમ્પા હોય તેમને સંપૂર્ણ છૂટ આપી હતી, છતાં આવો જનાવ જન્યો એટલે એ કડક બન્યા. થોડા દિવસ બાદ દુલીચંદ, હરિસિંઘ, દરિયાવસિંઘ અને મરમસિંઘ નામના ચાર સિપાહીઓ શત્રુપક્ષે જવાની ચર્ચા કરતાં પકડાયા કે તરત જ છાકો બેસાડવા માટે દીકરાંઓ યુદ્ધના આગા સંયોગોમાં કંપની કમાન્ડર તરીકે પોતાને મળેલી સત્તાની રૂઢિએ એમના પર કામ ચલાવ્યું અને ગોળીએ ફેરાની સજા કરી.

આ સજા કરીને એમણે ઝડપી રેલા માટે એ વખતના સમય કિલિજનના કામચલાઉ સેનાપતિ મહમ્મદ પર અહેવાલ મોકલી આપ્યા. સહગલે એ સજા મંજૂર કરી, પણ અંદરની સમજણ પ્રમાણે એ સિપાહીઓને પાછા મોકલી દઈને એણે આચોસાચ એમને ગોળીએ દોધા હોય એવી જાહેરાત કરી.

આ જાહેરાત સ્થિતિ લશ્કરના કાયમા પડનાં પાછળથી દીકરાં પર આ ચારેનાં ખૂન કરવાનો તેમ જ સહગલ પર ખૂન કરાવવાનો આક્ષેપ મુકવામાં આવેલો; પણ જે દિવસે એમને ગોળીએ ફેવામાં આવ્યા તે દિવસે દીકરાં સખત ખીમાર પડી ગયા હતા, એટલે એમણે મોરચા પર શું કરવું એની વિસ્તારથી ચૂચનાઓ આપતો એક હુકમ લખી કાઢેલો, અને એ ચૂચનાઓ મેજર જાગીર પર મોકલતાં એક કાંગળ લાગેલો-કે 'મારે આજે ત્યાં આવી જવું જોઈતું હતું, પણ કાલે રાત્રે અમુક બચાવવાનોનું નિરીક્ષણ કરવા ગયો હતો, અને

ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે જીવનમાં જરી જે વરતાઈ ન હતી તેવી અત્યંત નબળાઈ વરતાવા લાગી. આજે મેઝર શંકરે એક ઇન્જેક્શન આપ્યું છે, પણ આજો ફાર્સ લેવા માટે તો ૧૨ ઇન્જેક્શન લેવાં પડશે. પણ થોડાંક સિવાય વધારે ઇન્જેક્શન મળે તેમ છે જ ક્યાં ? એક ઇન્જેક્શન આવતી કાલે લઈશું.

આ રીતે માંદા માંદા જે યુદ્ધહરોળો પર રખડના દીલોં ઇન્જેક્શન લઈ લઈને તાકાત મેળવ્યે જતા હતા અને સૌથી વધારે મુશ્કેલ મોરચા પર ટાકયે જતા હતા.

ધીમે ધીમે અહીં એમની માદગી એટલી વધી પડી કે શીખ ધર્મના કડક નિયમ અનુસાર એ પંચકેશ રખાવ્યા કરતા ઉનાંરી નાખવાની ડોક્ટરોએ ખાસ ભલામણ કરી. જો એમ કરતાં જે 'લડો ચકાતુ હોય તો પંચકેશ ઉતરાવવા જે દીલોં તૈયાર હતા. એમણે ત્યાંજ પંચકેશ ઉતરાવી નખાવ્યા. પોતાના ધર્મયુદ્ધ ખાતર ધાર્મિક બધનેને વળગી રહેવા એ તૈયાર ન હતા. એમના આ કાર્ય બદલ દેશમાં આવ્યા બદલ શીખોએ બારે ઉઠામોઢ મચાવેલો, પણ દીલોંએ હર વખત જવાબ દીધેલો. ' માટે મન દેશ ચહેલો છે. ધર્મ દેશ પછી આવે છે.'

થોડા દિવસ બાદ એમને એવું મુશ્કેલ કામ જાપાનીઓ તરફથી સોંપવામાં આવેલું કે ખુદ સહગસે, પોતાની કાયરીમાં એ વિષે નોંધ કરેલી કે- ' દીલોંને જે કામ આપવામાં આવ્યું છે તે મને ગમતું નથી. અમારાં બન્ને મધ્યેથી એ એટલા બધા કપાઈ જશે કે અમે એમને કદી જે પાણી પહોંચાડવાની જે સ્થિતિમાં નહીં રહી શકીએ. એમને એ વિસ્તારમાંથી પાછા ખેંચી લેવાની મેં શાહ નવાઝખાને મુશ્કેલ કરી છે.'

શાહ નવાઝખાં તેમ જ સહગસ દમેશાં દીલોં માટે ચિંતા તુર રહેતા. માંદા માંદા દીલોંને અવારનવાર ચરસણુ દરોળો પર કરતાં

વીસ વીસ કે ત્રીસ ત્રીસ કલાક સુધી પાણી ન મળતું કે બપોળે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી ખાવા ન મળતું, તો યે એ આનંદથી ક્યાં કરતા અને બાણે પોતાનું સ્વરચિત ગીત અનુસાર ખરેખર છવન છવ્યે જતા:-

કલી બૂખે, કલી ખ્યાસે, કલી ખીમાર બે-ખિસ્તર,
ફિકર ફીર લી નહિ દિલ પર, નઝર આયે બહારોમેં.

આ રીતે બૂખ્યા, તરસ્યા અને માંદા માંદા રખડતા છતાં દીલોં તો મુખ્ય હરોળો પર જ હતોને? એમને તો બધી બાબતનો ઝીણુ-વટથી ખ્યાલ રાખવો પડે. એ ખ્યાલ અનુસાર પોપાના વિસ્તારમાં આવતાં જ રાત વરત સિપાહીઓ એક રથોથી ખીજે-રથો જાય ત્યારે એક ખીજને મળતાં તેઓ શત્રુપક્ષના છે બાણીને કે અંદરે અંદર ન અટકાવ કે અન્ય ગોટાળા ન થાય એ માટે સંકેત-શબ્દ તરીકે ‘રંગૂન-માંડલે’ શબ્દ નક્કી કર્યો અને તદ્દન ખાનગી રીતે એકએક દળને એ શબ્દથી વકિફ કરી દીધાં.

આ દિવસોમાં બર્માની નાગરિક વસતીથી પણ સારી પેઠે ચેતતા રહેવાનું હતું. દીલોંના લખવા પ્રમાણે ‘મોટા ભાગના નાગરિકો અમેરિકન તરફી છે; કેમકે એમને ભાત, દૂધ, સિગારેટ, ભેડા અને કપડાં વગેરે શત્રુઓ તરફથી આપવામાં આવે છે.’

આવી લાલચો નાગરિકોને મળતી એટલે તેમની પાસેથી શત્રુના સમાચાર મેળવવામાં યે મુશ્કેલી પડતી અને ક્યારેક તો તેઓ આઝાદ હિંદ ફોજના માણસોને પકડાવી દેવા પ્રયત્ન કરતા.

બર્મા પ્રવનું નૈતિક ધોરણ એ દિવસોમાં ભારે નીચું ગયું હતું એટલે તેમના પર આવી લાલચો અસર કરી જાય એ સ્વાભાવિક હતું, પણ એક દેકાણે દીલોં પોતાની ડાંચરીમાં લખે છે :

‘એમ પણ બાણવા મળ્યું છે કે શત્રુસરકરો દૂંગીન ટેકરીઓની

પશ્ચિમ આસપાસનાં ગામડાંમાંથી સ્ત્રીઓને બળજબરીથી ઉપાડી જાય છે. તેમને એકાદ દિવસ કે વધારે રાખે છે અને પછી પાછી મોકલી દે છે. અસાધારણ પ્રસંગો એટલા બધા સામાન્ય બનતા જાય છે કે ગામડિયા ખ્રિદિશ-વિરોધી થતા જાય છે. આ એક એવો બીજો મુદ્દો છે કે જે બાબતમાં શત્રુઓ આપણને હરાવી નહિ શકે-કેમકે શત્રુ ખોરાક વગેરેની લાલચો પૂરી પાડી શકશે, પણ માનહાનિનું વળતર કાંઈ મીઠી વાણી શકતા નહિ. અને બીજી પ્રજા તો સ્વમાનનો પ્રશ્ન સામેલજો છે તેવા મુદ્દામાં ભારે આખી છે.'

આઝાદ હિંદ ફોજની પોતાની પાસે જે ખાવાનાં સાધન ન હતાં ત્યાં તેઓ ખ્રિદિશ લશ્કરોની જેમ બીજાં ગામડિયાને એવી લાલચો દ્વારા પૂરી પાડી શકે ! પણ સ્ત્રીઓના ગૌરવ-સરક્ષણની બાબતમાં ખ્રિદિશોની બાહ્ય મારી ગયા. ગમે એમ તો જે આઝાદ હિંદ ફોજ એક અયસેવક સેના હતી. એ કાંઈ જાત જાતની લાલચો તેમ જ સ્વઅર્થસાધારની છટ પર રચાયેલી ખ્રિદિશ ફોજ ન હતી. એ પોતે લશ્કરી શિસ્ત ઉપરાંત માણસાઈના નિયમોથી બદ્ધ હતી.

પરિણામે બીજાં ગામડિયા આઝાદ હિંદ ફોજ તરફ માનની લાગણીથી ભરેલા હતા અને કોળને મદદગાર થતા હતા. બ્યારે બ્યારે ખ્રિદિશ ફોજો આઝાદ હિંદ ફોજનાં દળોની તપાસ કરવા ગામડાંમાં આવી પહોંચતાં ત્યારે તેઓ આસપાસનાં એકાદ-બે ગામડાંમાં હોય તો જે કેટલાં જે ગામડાંમાં તેઓ પડ્યા છે એવા અમાચારે આપીને બીજાં ગામડિયા ખ્રિદિશ ફોજને હડકાવી મકતા.

એને લીધે, દીલોં લખે છે તે મુજબ પરિણામ એ આવ્યું છે કે શત્રુ ખૂબ ડરતા રહે છે; કેમકે શત્રુની તરફથી મુખ્યતઃ ટેન્કો, આર્મર્ડ કાર્સ અને જળરા જળરા ખટારો પર જ મદદ રાખે છે. સામાન્યપણે તેઓ એક સો કરતાં એકી દુકાની બદલ મોકલતા જ

નથી. આ દુકડીને લઈ જતાં વાહનોને આગળના ભાગમાં તેમ જ પાછળના ભાગમાં હથિવારસજ્જ રેન્ડેથી રક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને જ્યાં તેમને અટકવાની જરૂર હોય એવે સ્થળે આવે છે ત્યારે એમનાં લન્કરને બસમાથી ફેડાં ઉતારતાં પડેલાં તેઓ મશીનગને તથા મોટર ગેઝેલી લે છે.

આટઆટલાં સાધન અને સખ્યાથી યનુ-દળ આવનાં હતાં. પણ ગમે તેમ તેા યે તેઓ ભાદુતી સન્ય હતાં. તેઓ લડવા કરતાં સાધનોને એકામપણે ઉડાડીને મૂખોઈનું પ્રદર્શન કરી ચાલ્યા જતા. આવા એક દિવસનો અહેવાલ લખનાં હીલોં નોંધે છે :

‘નં. ૪૫૩મા યુનિટનાં આપણાં સ્થળોની ખજાર દાઈ ખર્ચે જસુએ યનુને આપી દીધી હતી અને એ સ્થળો પર યનુએ ખપોર પછી પૂરા ચાર કલાક બામ્બશેલ તેમ જ બાંમનો માગે કર્યો, મોટર અને મશીનગનોથી ઝોળીબાર ચલાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે મુદર્શન નામનો એક નાયક એટલો સામાન્ય ઇંગ્લ પામ્યો કે એને પણ ખસેડી લેવાની જરૂરી ન હતી.’

હાથોહાથની જ્યાં જ્યાં લડાઈ આવે ત્યાં ત્યાં આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહી ગાહ મારી જતા અને સિટિશ હોને પાછાં ફરી જતું પડતું. પણ એવા આક્રમણ મોરચા સિવાય યનુના ચડિયાતો સાધન સામે અન્ય તંકદારી હીલોં કેવી કીણવટથી રાખતા એ ૧૯૪૫ના માર્ચ માસની ૬મી તારીખે હીલોંએ બહાર પાડેલી સૂચનાથી જાણવા મળે છે :

‘એનું જોવામાં આવ્યું છે કે જાવશીઓમાં ઘણી ફેડીઓ પાડવામાં આવી છે. પણ યનુ દવાઈ ખજમાં ચડિયાતો હોઈને, આ ફેડીઓ આપણાં સ્થળોની ચોક્કસ પરિસ્થિતિ જણાવી દે છે. યુનિટ કમાન્ડરેએ તેમ જ અધિકારીઓએ આ જોખમ સામે તેમના સિપાહીઓને હથેલાં અત્યશી આપના રહેવી જોઈએ.

‘હજી યે, રાતને વખતે મત્રીઓ ઘણા જોરથી આક્રમક પેદારના હોય છે કે આગંતુકે પાસેથી ઘણા મોટા અવાજે પૂછાયા કરના હોય છે. આસપાસમાં ફરતો શત્રુ-ગણ્ય આથી ઘણી માહિતી મેળવી શકે; એથી આપણને ઘણી જાતનું નુકસાન થાય. એ સિવાય એ વસ્તુ રાત્રીને આપણી યુદ્ધચાલની જાણને લાભ આપી દે. એટલે યુનિટના કમાન્ડર આ સામાન્ય જૂલ અટ્ટાવવા તેમજ સુધારી લેવા કૃપા કરીને નરત જ પગલાં લે’

આ બધી તકિદારી, આ બધી સૂચનાઓ, આ બધી યુદ્ધચાલના હુકમો દીલો કેટલી યે વાર પધારીમાં પડ્યા પડ્યા જ આપ્યા કરના. પહેલી માર્ચથી તો રોજ-જ-રોજ એમના હુકમ અનુસાર એમની નીચેનાં દળો રાત્રીને દરેક પાછા ધમ્મલા લાખ્યાં તથા હરાવવા લાખ્યાં.

૪થી માર્ચના રોજ દીલોની નીચેના સુબેદાર અબ્દુલ્લાખાનને બર્મી નાગરિકે ખબર આપતાં, એક અમેરિકન ટુકડી ત્રણ મોટર મૂકીને લાગી ગઈ હતી તે લઈ આવ્યા. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે આ અમેરિકન ટુકડીને સહાયની નીચેના દળોએ હમીરી હતી અને તેમના ત્રણેક સિટિશ સિપાહીને ખનમ કર્યા હતા. અમેરિકન ટુકડી મૂકીને લાગી ગયેલ એ ત્રણ મોટર, ૧ ઝેન ગન, ૧ સ્ટેનગન, ૨ રાઈફલ, ૧ વાયરલેસ સેટ વગેરે મુખ્ય વસ્તુઓ સહિત કેટલી યે સામગ્રી મૂકી ગયા હતા તે દીલોના માણસો લઈ આવ્યા. મરી ગયેલ સિટિશ સિપાહીની ઝવરી પગથી જાણવા મળ્યું કે એ મેકન્ડ લેકશાયર રજિમેન્ટનો લાન્સર હતો અને તેનું બટાલિયન કોહિમા, પસેવ થઈને આ વિભાગમાં આવી પહોંચ્યું હતું.

રોજરોજ ૧૦-૧૫ ટેન્કા, ૧૫-૨૦ આર્મર્ડ કાર તેમજ ૫૦૦થી ૧૦૦૦ની સંખ્યામાં અમેરિકન, સિટિશ-હિંદી, આફ્રિકન વગેરે સિપાહીઓથી આવતાં દુશ્મનદળોને દીલોનાં લશ્કર વારંવાર હુમલા કરીને પાછા હટાવવા લાખ્યાં. આવે વખતે યે સિટિશ લશ્કરો એમના

નથી. આ દુકાનીને સહજતાં વાહનોને આગળના ભાગમાં નેમ જ પાછળના ભાગમાં દધિવારસજીવ ટેન્કાથી ઝૂલ્યુ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં નેમને અટકવાની જરૂર હોય એવે સ્થળે આવે છે ત્યારે એમનાં લક્ષરને ખસમાંથી દેડાંઉનારતાં પહેલાં તેઓ મશીનગનો તથા મોટરો જોડવી લે છે.’

આટલાટલાં સાધન અને સખ્યાથી શત્રુ-દળ આપનાં હતાં. પણ ગમે તેમ નો એ તેઓ ભાહુતી સન્ય હતાં. તેઓ લડવા કરતાં સાધનોને બેઠામથળે ઉડાડીને મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરી ચાલ્યા જતા. આવા એક દિવસનો અહેવાલ લખનાં દીવોં નોંધે છે :

‘નં. ૪૫૩મા યુનિટનાં આપણાં સ્થળોની ખબર ‘દાઈ’ ખર્ચે જનમૂલે શત્રુને આપી દીધી હતી અને એ સ્થળો પર શત્રુએ અપોર પછી પૂરા ચાર કલાક બામ્બરોલ તેમ જ બાંમનો મારો કર્યો, મોટર અને મશીનગનોથી ગોળીબાર ચલાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે મુર્દારાન નામનો એક નાયક એટલો સામાન્ય ઇંગ્લેન્ડ પામ્યો કે એને પણ ખસેડી લેવાની જરૂરી ન હતી.’

હાથોહાથની ત્યાં ત્યાં લડાઈ આવે ત્યાં ત્યાં આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહી ગાજી મારી જતા અને બ્રિટિશ દળોને પાછાં દડી જતું પડતું. પણ એવા આક્રમણ મોરચા મિવાય શત્રુના ચડિયાનાં સાધન સામે અન્ય તંદારો દીવોં ફરી ઝીણવટથી રાખતા એ ૧૯૪૫-ના માર્ચ માસની ૬ઠ્ઠી નારીએ દીવોંએ બહાર પાડેલી મુચનાથી જાગૃતા મળે છે :

‘એતું જોવામાં આવ્યું છે કે જાવણીઓમાં ઘણી ફેડીઓ પાડવામાં આવી છે. પણ શત્રુ દવાઈ ખજમાં ચડિયાતો હોઈને, આ ફેડીઓ આપણાં સ્થળોની ચોક્કસ પરિસ્થિતિ જણાવી દે છે. યુનિટ કમાન્ડરોએ તેમ જ અધિકારીઓએ આ જોખમ સામે તેમના સિપાહીઓને હંમેશાં એતવણી આપતા રહેવી જોઈએ.

‘હજી ચે, ગનને વખતે, મંત્રીઓ ઘણા જોરથી આલખેશ ચોક્કસ હોય છે કે આગંતુક પાસેથી ઘણા મોટા અવાજે પૂછાઈ કરતા હોય છે. આસપાસમાં કરતો શત્રુ-ગ્રસ્ય આથી ઘણી માહિતી મેળવી શકે; એથી આપણને ઘણી જાનતું નુકસાન થાય. એ સિવાય એ વસ્તુ શત્રુને આપણી ચુકચાલની જાણનો લાભ આપી દે. એટલે યુનિટના હમાન્ડર આ સામાન્ય જૂલ અટકાવવા તેમજ સુધારી લેવા કૃપા કરીને નરત જ મગલાં લે.’

આ બંધી તંકેદારી, આ બંધી સચનાઓ, આ બંધી ચુકચાલના હુકમે દીલોં ફેટલી ચે વાર પધારીમાં પણ પળાજ આપ્યા કરતા. પહેલી માર્ચથી તો રોજ-અ-રોજ એમના હુકમ અનુસાર એમની નીચેનાં દળો શત્રુને દેરેર પાછાં ધકેલવા લાગ્યાં તથા હરાવવા લાગ્યાં.

૪થી માર્ચના રોજ દીલોંની નીચેના સુબેદાર અબ્દુલ્લાખાનને બર્મા નાગરિક ખખર આપતાં, એક અમેરિકન દુકડી ત્રણ મોટર મૂકીને લાગી ગઈ હતી તે લઈ આવ્યા. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે આ અમેરિકન દુકડીને સહગમની નીચેનાં દળોએ હરાવી હતી અને તેમના ત્રણેક બ્રિટિશ સિપાહીને ખતમ કર્યા હતા. અમેરિકન દુકડી મૂકીને લાગી ગયેલ એ ત્રણ મોટર, ૧ એન ગન, ૧ સ્ટેનગન, ૨ રાઈફલ, ૧ વાયરલેસ સેટ વગેરે મુખ્ય વસ્તુઓ સહિત ફેટલી ચે સામગ્રી મૂકી ગયા હતા તે દીલોંના માણસો લઈ આવ્યા. મરી ગયેલ બ્રિટિશ સિપાહીની કાયરી પરથી જાણવા મળ્યું કે એ સેકન્ડ લેંકશાયર રેજિમેન્ટનો લાન્સર હતો અને તેનું બટાલિયન કોહિમા, પલેલ યઈને આ વિભાગમાં આવી પહોંચ્યું હતું.

રોજરોજ ૧૦-૧૫ ટેન્કો, ૧૫-૨૦ આર્મર્ડ કાર તેમજ ૫૦૦થી ૧૦૦૦ની સંખ્યામાં અમેરિકન, બ્રિટિશ-હિંદી, આફ્રિકન વગેરે સિપાહીઓથી આવનાં દુસ્મનદળોને દીલોંનાં લશ્કર વારંવાર હુમલા કરીને પાછાં હકાવવા લાગ્યાં. આવે વખતે ચે બ્રિટિશ લશ્કરે એમના

વંશપરંપરાગત લોહીના ગુણ અનુસાર દગો-ફટકો રૂમવાનું ન ચૂકનાં. ૪૫ી માર્ચનીજ તારીખે ૨૦૦ જેટલા હિંદી અને ઘોડાદ અમેરિકન સિપાઈઓએ આઝાદ હિંદ ફોજની નિરીક્ષક-ટુકડીઓને દરથી ભેટાં સંકેત વાવટો બનાવીને પામે બોલાવ્યા. આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિક પામે જ્યા ગયા ત્યા તેમણે બાવણની માફક ગોળીબાર કર્યા. તરત જ આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાઈઓ એની ગયા અને તદ્દન મામૂલી સંખ્યામાં ફોર્સને પાછા હટી ગયા, પણ એમનાં વિશેષ માણસો ભેગાં થતા હુલો કરતા એ જગરા દળને ક્યાંયે ફર ધક્કી બાબ્યા.

અભિનંદનના અધિકારી

અમી દિવસોમાં રોજરોજ આવી પરિસ્થિતિમાંથી શત્રુપક્ષની પરિસ્થિતિ, પોતાનાં દુશ્મની પરિસ્થિતિ જણાવીને તેમના પર હલ્લા કરવાની યોજના ઢીલોં નક્કી કરતા. ટેન્કોની સામે સરક્ષણ રચવાની તરકીબો સૂચવના અને એ રીતે લડવા જતાં દુશ્મ માટે ચણા અને દાળ ખમણાં મળનાં રહે તેની વ્યવસ્થા કરના રહેતા. પાછું જો ખનાવો અને એની મુખ્ય મથકે સમાચારો મળતા રહે તેની વ્યવસ્થા કરતા. શત્રુએ પામે મોટર, ટેન્કોનો આરોવારો ન હતો, ત્યારે આઝાદ દિગ્ગજમાં કેવી સ્થિતિ હતી ?

૬ઠ્ઠી માર્ચના રોજ હવે પછી હલ્લા ખૂનખાર ખનવાના હાઈને પરહમા યુનિટને ગજ રાતના અહેવાલ મેળવીને તાત્કાલિક મુખ્ય મથકે પહોંચાડવાનો એમજે હુકમ આપ્યો. એ સમાચાર કઈ રીતે મોકલવાના હતા ? એક મોટર-સાઈક્લ મારકત. એ મોટર સાઈક્લ પણ કેવી હતી ? તદ્દન ભાંગીવૂટી-એ ભાંગીવૂટી મોટર-સાઈક્લને ગોળામાં વડેવી તકે રિપેર કરીને ચાલેલા પહોંચાડના ગહેવાના હતા.

આ ગિયનિમા કામ કરી રહેલા દીલોએ પોનાના સેનાપતિ શાહ નવાઝમાં, સાથીનાર સહયોગ તેમ જ સિપાહીઓની અત્યંત પ્રશ્ન સા પ્રાપ્ત કરી. માદા દીલો આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં જે આવી બહાદુરીથી ઝૂકી રહ્યા છે એના સમાચાર મળતાં ખુદ નેનાછ મુબાલયદ્ર બોલે ૧૨મી માર્ચ ૧૯૪૫ ના રોજ દીલોને અલિનદન-પત્ર લખ્યાં. એ પત્રમાં નેનાછને દીલો પ્રત્યે ફેવું માન હતું એ તેમના પોનાના જ શબ્દોમા વ્યક્ત થાય છે

રંગૂન,
૧૨ માર્ચ, ૧૯૪૫

મેજર છ. એસ. દીલો,
નવ હિંદ,

હું તમારી રેજિમેન્ટ તથા તમારું પોતાનું કાર્ય અત્યંત રસથી નીરખતો રહ્યો છું અને પરિસ્થિતિ અત્યંત વિકટ છે એની સામે જે બહાદુરીથી તમે ટકી રહ્યા છો એ માટે તમને અલિનદન આપવાનું મને મન થાય છે. અત્યારની આ દરોહક્રીને વખતે તમારામાં અને તમારી પાસે જે બધા ટકીને બિલા છે તેમનામાં હું મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરવા માગું છું.

આ ઐતિહાસિક યુદ્ધમાં આપણા પર અંગત રીતે ગમે તે થાય, પણ હિંદને વધારે સમય પરાધીન રાખી શકે તેવી આ ધરતી પર કોઈ સત્તા છે નહિ. આપણે છવતા રહીએ અને કામ કરી રાષ્ટ્રને અથવા લડતાં લડતાં મરી જઈએ તો જે, સમગ્ર સયોગો વચ્ચે આપણને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે જે ખ્યેષ ખાતર આપણે ઝૂકી રહ્યા છીએ એ ખ્યેષ વિજ્ઞાની નીવડવાનું છે.

પ્રબુની જ અંગૂલિ હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો ગ્રહ ગ્રાધી રહી છે.

આપણે તો માત્ર આપણી ફરજ બધા કરવાની છે 'અને હિંદના
સ્વાતંત્ર્યની કિંમત ચૂકવવાની છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય સુકિતના રાહ ગાંધે જતા સુદમાં અત્યારે જે
'દાદ' તમારી પડખે જિભા છે એમની સાથે તેમ જ તમારી સાથે જ
અમારા હૃદય છે એમ જાણજો. તમારી નીચેના બધા અસરો તેમ જ
સિપાહીઓને કૃપા કરીને મારા જિંડા અભિનંદન પાકવશે અને તમે
પોતે પણ મારા જિંડા અભિનંદનનો સ્વીકાર કરશો. પ્રભુ તમને
આશીર્વાદ આપે અને તમારા પ્રયાસોને વિજય-કલગીથી ગોલાવે.

'જય હિંદ'

મુલાખત્ત્વ યોગ

પ્રુદ નેતાજીના આવા પ્રશંસાદર્શક શબ્દો મેળવવા એ ઢીસોને
માટે અત્યંત આનંદની વાત હતી. પણ એનો આનંદ અને આભાર
નેતાજીને તરત ક્યાં દર્શાવી શકે એમ હતા ? રાજ-અ-રાજનું સુદકામ
આશુ હતું અને રંગૂન સાથેનો વ્યવહાર વૃદ્ધતો જતો હતો. છેવટ
એમણે ૨૦મી માર્ચે નેતાજીને પોતાની માગણી વ્યક્ત કરતો જવાબ
લખ્યો. 'સુદકાઓ લખતા એ સિપાહી શાયર ઢીસોનું દિવિહૃદય એ
દાગળમાં ખરાબર રજૂ થાય છે.

ખર્મા,

૨૦ માર્ચ, ૧૯૪૫

વહાલા નેતાજી,

જય હિંદ,

મને આપનો ૧૨મી માર્ચ ૧૯૪૫નો દાગળ મળી ગયો છે.
શબ્દો નહિ, માત્ર અત્ર જ મારા હૃદયભાવ વ્યક્ત કરી શકશે.

મારામાં અને જોયો મારી સાથે જે એમનામાં અપૂર્ણ વિશ્વાસ
આપે વ્યક્ત કર્યો છે એ બદલ મારા ગમત્ર દિલથી અહેશાન માનું

હું. અમારા નેતાજી ! હું આપને રેનિમેન્ટ વતી ખાતરી આપું છું કે અમારા રાહમા ગમે તે સકટ આવે તેની અમને પરવા નથી. ન્યાં મુઘી આ રેનિમેન્ટનો એકાદ સિપાહી પણ છવંત હશે ત્યાં મુઘી એ આપના ધ્યેય અને આગ્રહ અનુસાર માન્યમિતી આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા યુદ્ધ ચાલુ રાખશે.

મારી પોતાની વાત કહું તો—૨૦૦૦માં મેં આપને છેલ્લું વચન આપેલું કે—‘મેં આપકી આંખે કીસીકે સામને નીચી ન હોને દૂગા’ એ શબ્દો આપની વિદાય લઈને નીકળ્યો ત્યારથી અને ખાસ કરીને તો ન્યાંમુથી પાછો ફર્યો છું ત્યારથી મારા કાનમાં સતત ગુંછ રહ્યા છે. મને ખરાબર ખબર છે, કે કારણોં આપી શકાયો છતાં મેં મેં જે સ્વેચ્છાથી આપને વચન આપ્યું છે તેનું પાલન કરવામાં હું માત્ર નિષ્ફળ જ નથી ગયો, પણ આપને અને આઝાદ હિંદ ફોજને નીચું જોવાવવા માટે જ જાણે રેનિમેન્ટનો કમાન્ડર ગયો છું. હવે ફરીથી આપને વચન આપવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી માત્ર મારું કાર્ય જ એ કરી ખતાવશે.

આપના પત્રે અમારામાં નવો ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે. અહીંના બધા અફસર અને હું નમ્રતાપૂર્વક આપનાં અભિનંદન પુલકિત હૃદયે સ્વીકારીએ છીએ. અમને વિશ્વાસ છે કે પ્રજાકૃપાથી અને આપના આશીર્વાદથી, વિજય પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ નહિ બને.

આ પવિત્ર યુદ્ધમાં અમને નેતૃત્વ આપવા માટે આપને લાંબું છવન તથા આરોગ્ય મળે એવી સૌ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

‘જય હિંદ’

આપ નામદારનો તાબેદાર
જી. એસ. દીલોં,

આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે દીલોંના લશ્કરે જે દિવસ પહેલાં જ

એક બહાદુર આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે સાચું શીર્ષ અનાવવાનો દીલોના લશ્કર માટે જે દિવસ પહેલાં જ પ્રસંગ મળી ગયો હતો.

એ દિવસે લેફ. કરતારસિંઘની આગેવાની નીચે એક દુકડી સંરક્ષણ-ભોરચે બેઠી હતી અને બીજી દુકડી લેફ. આનસિંઘની સરદારી નીચે બેઠી હતી. વહેલી સવારે એક વાગે શત્રુના તોપખાનાએ વાપવ્ય દિશામાંથી તોપમારો ચડ કર્યો. લેફ. કરતારસિંઘની સાથે એક નિરોપક દુકડી જોડાદ આઈલ દૂર નિરીક્ષણ કરી રહી હતી ત્યાં એમના પર અચાનક ગોળીમાર કર્યો, આ દુકડીએ તરત જ સામે ભોરચો લીધો અને સામે ગોળીમાર કરી શત્રુના સાત સિપાહી મારી નાખ્યા.

આ પછી એમણે પોતાના મુખ્ય મથકે શત્રુના ધસારાના સમાચાર પહોંચાડતાં સેકંડ લેફ્ટેનન્ટ દિત્તરામની સરદારી નીચે ૧૦ માણસોની એક દુકડી એમની મઠે શત્રુના ધસારાને રોકી રાખવા માટે મોકલવામાં આવી. દિત્તરામે આવીને બરાબર સામનો કર્યો અને શત્રુને ત્યાં અટકવું પડ્યું. બપોરના સાડાબારે ૧૫ ટેન્ક, ૧૧ બખ્તરિયા ગાડી અને દસ દ્રક સાથે મુખ્ય રસ્તે એક મોટું શત્રુદળ લેફ. કર્નલ મેક કોનેપ્પીની સરદારી નીચે આવ્યું, જેમાં ૪૫ થી ગુરખા રાઈફલ્સ દુકડીના સિપાહીઓ હતા તેમણે આમમારો ચડ કર્યો. પણ આજાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓએ રાઈફલ અને બ્રેનગનથી સામે જતાબ દીધો એટલે શત્રુદળોએ દિશા બદલી અને જે બાજુ આનસિંઘ ભોરચો લઈને બેઠા હતા તે બાજુ વળ્યા.

પણ આ બાજુ વળતુ એમને માટે ખતરનાક નીવડ્યું. એ બાજુ આનસિંઘની દુકડીએ સામનો કરીને લગ્ન યુદ્ધ લડી બતાવ્યું અને આખી રેલિમેન્ટની નામના હોયી કરી બતાવી. એ લગ્ન પ્રસંગની ખુદ દીલોએ પોતાની ડાબરીમાં વિગતથી નોંધ કરી છે અને

એ પ્રસંગને જુદી પણ બિરદાવણી આપી છે. એ બિરદાવણી ખુદ હિંસાના જ શબ્દોમાં વાંચી ગઈશું એટલે એનું સાચું દર્શન મળી રહેશે.

અમર માનવીઓના દુહો

એ એક સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ હતા, જેને ગુપ્ત રાખવા માટે કે ગોળીબારનો બચાવ કરવા માટે કોઈ આધાર ન હતો. માત્ર એની પડખે એક છીછરું સૂકું તળાવકું હતું, જ્યાં યુદ્ધચાલ માટે ખૂબ અગત્યના ત્રણ રસ્તા બેગા થતા હતા. આ મ્થાનની વાચવ્યે ચાર માઈલ દૂર ૧૪૨૩ ફીટ ઊંચી એક ટેકરી હતી, જેની પછવાડે શત્રુદળની તોપખાના-જાવણી એવી રીતે પડી હતી કે એ આ માર્ગ-અંગમ તેમ જ તેની દક્ષિણના વિસ્તારને આવરી લેતી હતી; એટલે એ મ્થાનનો કબજો યુદ્ધભોગ્યાની આખી યોજનાને જખમર અસર પહોંચાડે એમ હતો.

આવા ગુરુચાવીના મ્થાને આજાદ હિંદ ફોજની અકસર તાલીમ-શાખામાં તાલીમ લીધેલ સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટ આનસિંગ ખિશીની સરદારી નીચે આજાદ હિંદ ફોજની એક દુકડી મૂકવામાં આવી હતી. દુકડી માત્ર ૯૮ સિપાહીઓની બનેલી હતી. તેમની પાસે મશીનગન કે હળવી મશીનગન સુધ્ધાં ન હતી. ટેન્કવિરોધી મુરંગ સિવાય એમની પાસે સંરક્ષણ કે હુમલા માટે જૂની ગઈકલનું જ માત્ર હથિયાર હતું. ગમે તે બોગે શત્રુને આગળ વધતો ખાળી રાખવાનો એમને હુકમ હતો.

‘તેઓ આ સ્થળે બે દિવસ સુધી રહ્યા, પણ શત્રુ આગળ વધવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. એ પછી ૧૬મી માર્ચે ૧૯૪૫ના એજ વહેલી સવારથી શરૂ કરીને લગભગ ૧૧ વાગ્યા સુધી શત્રુનાં હવાઈ યુદ્ધજહાજોએ એ સ્થળ પર ઘોંઘાળ વરસાવ્યા અને મશીન-

ગોનો ભારો ચલાવ્યો. તેમની પાસે જે કાંઈ ભાર હતો એ હાલવી નાખીને હવાઈ જહાજ ચાલ્યાં ગયાં.

એ પછી ટેકરી પાછળની શત્રુતોષોએ ગોળા ડોડવા શરૂ કર્યા અને આ તોપ-ગોલંદાઓની આ દિલ્લેખંધીની પછવાડે પછવાડે ૧૩ ટેન્ક, ૧૧ બખ્તરિયા મોટર અને ૭૦ દ્રકનું બનેલું એક મોટર-સૈન્યદળ આગળ વધવા લાગ્યું. આ સૈન્યદળનું અધુરું લશ્કર પેલ તળાવ પાસેના સંરક્ષણસ્થાને બેઠેલ બે આગોતરી ટુકડીઓ તરફ સીધું આવવા લાગ્યું. બખ્તરિયા યુદ્ધ-મોટરોમાંથી તેઓ ગોળાઓ અને રોકેટક દ્રવ્યો ફેંકે છે આવતા હતા, પણ એથી આપણા સિપાહીઓ જરા યે ન ડર્યા; તેઓ આ લશ્કર પોતાનાં વાહનોમાંથી નીચે ઊતરે એની રાહ જોતા ખાઈઓમાં બેસી રહ્યા. ગોળાબાર વરસાવતી ટેન્કા અને બખ્તરિયા ઝાડીઓ જાણે પોલાદી દૈત્યની માફક નર્કાગાર ખડકરતી એટલી બંધી જીલક આવી ગઈ અને તેઓ આપણી ખાઈઓમાં ગોળાબાર એવી રીતે ફેંકવા લાગી કે જાણે તેઓ પોતાના જંગી વજન નીચે જ આપણા સિપાહીઓને કચરી દેવા અથવા કાપી નાખવા ન માગતી હોય ! એમની સામે ટેન્કવિરોધી બે સુરંગો ફેંકવામાં આવી, પણ ભાગ્યજોગે એ ફૂટી નહિ; પણ એથી દૈત્યોને અટકવું પડ્યું—પણ અટકીને, મોરચો લઈને તેઓ ખૂતી હથિયારોનાં અત્યંત નરાધમ સ્વરૂપોના પોતાની સંરક્ષક—પેટીઓમાંથી વરસાદ ફેંકવા લાગ્યા.

આ સંરક્ષણસ્થાન અને બટાવિયનના મુખ્ય મથક સાથે કાંઈ વ્યવહાર-સંબંધ રહ્યો ન હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં સેકંડ લેફ્ટેનન્ટ આનસિંગને લાગ્યું કે શત્રુની મોટરો, મશીનગનો, હજારો હથિયારો અને હાથમાં સામે એમની એકલી રાઈફલો કરી યે કાર કરી રહે તેમ નથી અને ખાઈઓમાં ભરાઈ રહેવાથી તો શત્રુને જગ યે નુકસાન થવા વગર એકસ મોત અથવા ચરણાગતિનો અર્થ થતો હતો. આથી

એણે હુકમ આપ્યો. ‘દુમલા કરો!’ દુમલાની આગેવાની લઈને એણે સૂત્રો પોકાર્યા. ‘નેતાછટ્ટી જય!’ ‘ઈન્દ્રિયાજ ઝિંદગ્યાદ!’ ‘આઝાદ હિંદુસ્તાન ઝિંદગ્યાદ!’ અને ‘ચલો દિલ્લી!’

‘ઔ સિપાહીઓએ આ સૂત્રો ઝીલી લીધાં અને એ અવાજે શત્રુના ગોળીમારના અવાજને ધડીમર ઢાંકી દીધો. શત્રુના ચરિયાનાં શસ્ત્રો સામે આ બહાદુર સિપાહીઓનો આ જ એક માત્ર આધાર હતો. હિંદ અને હિંદની આઝાદીનો પોકાર કરના તેઓ શત્રુનાં વાહનો સામે બંદૂકો પર અગીનો ચડાવીને દુમલો લઈ ગયા. શત્રુઓને વાહન ચલાવવાં પડ્યાં અને તરત જ શત્રુ વાહનોમાંથી નીચે ઊતર્યાં. એ પ્રછી હાથોદાથની લડાઈ જામી પડી, જે પૂરા બે કલાક સુધી ચાલ્યા કરી, પણ આપણા બહાદુરિયા અસા નરિ કે મચક ન આપી.

‘ગ્યાનસિંગ પોતે સિપાહીઓની સાથે જ દુમલો કરી રહ્યા હતા; તેમ જ સિપાહીઓને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા. તેમની પાંચમી પ્લેટૂનના કમાન્ડર મેકેન્ડ લેફ્ટેનન્ટ મંગુરામ આ ઝપાઝપીમાં મગ્યા અને બન્ને પ્લેટૂનના માત્ર દસમા ભાગના જ માણસો બાકી રહ્યા ત્યારે ગ્યાનસિંગે ચોથી પ્લેટૂનના કમાન્ડર મેકેન્ડ લેફ્ટેનન્ટ રામસિંગને હાથ ભાગી અને પોતાના ગ્યાનેથી પાછા ફરવા હુકમ આપી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના માથામાં ગોળી લાગી અને એ નીચે જઈ પડ્યા. એમના મૃત્યુથી રજ માત્ર સંક્ષોભ ઊભો ન થયો, પણ મેકેન્ડ લેફ્ટેનન્ટ રામસિંગે પરિશિથિ પર હાજુ લઈ લીધો અને બાકી રહેલાં જોને પાછલી હરોળ પર લઈને ફરી મોરચો સંભાળી લીધો. આ પરિશિથિનો તાલ લઈને એ વખતે શત્રુઓ પોતાનાં હથિયાર, મરેલ માણસો તેમ જ જળમી માણસોને લઈને વાહનોમાં બેસી ગયા અને પાછા ભાગી છૂટ્યા.

‘આપણી ફોજના ચાલીસ સિપાહીઓએ તેમની પોતાની

સંખ્યા કરતાં વિશેષ યત્ન સિપાહીઓને મારીને પોતાના છવનનું ત્યા બંધિદાન દીધું. એમના અગ્રેય પ્રાણ-ઉત્સાહે યત્નોને એટલા મુંઝટી દીધા કે એમને પીડેલું કરવી પડી.

‘અબનસિંગ મિશી પોતાના સિપાહીઓને વારંવાર કહેતા, કે ‘હું તમારી સાથે જ મોત પામવાનો છું’ તેમણે આ વખતે પોતાના વચનનું પાલન કર્યું અને છવન તેમ જ મૃત્યુમાં એ તેમના સાથી રહ્યા. આ કાર્ય એવું ગૌરવાન્વિત છે કે ત્યાં મુઘી ધરતી હશે ત્યાં મુઘી ઇતિહાસ એની સાક્ષી પૂરશે.

‘અબનસિંગ અને એમના માણસોએ આપણા મહાન નેતાછના ધ્યેય અનુસાર કરી બતાવ્યું અને આપણે અનુસરી શકીએ એવો રાહ બાંધી જવા માટે એમનાં સ્થાનો પર લડતાં લડતાં છવન ધરી દીધાં. આઝાદ દિંદમા, જેઓ પીડેલું બાણુતા ન હતા એવા આ શરવીરાના આત્મા પેદીઓ મુઘી પૂજવા કરશે અને આવા ઉચ્ચ આદર્શ અનુસાર છવના માટે દિંદના બેટાઓમાં પ્રાણુ પૂર્ણ કરશે.’

જી. એસ. દીલોં

આ પ્રસંગની પોતાની કાયરીમાં નોંધ કરતાં અબનસિંગ તથા મંગુગમ વિષે દીલોં લખે છે : ‘આ બન્ને અફસના સંબંધે, એમને મૃત્યોત્તરે માનઅકરામ અને ચંદ્રક મળે એવી હું ખાસ ભારપૂર્વક લક્ષામણ કરું છું. સુદ્ધના ઇતિહાસમાં એમનું શૌર્ય અગ્રેય છે. શરણે ચલા કરતાં અગર પીડ બતાવવા કરતાં લડતાં લડનાં મરી જવાનું એમણે પસંદ ન કર્યું હોત તો ટેન્કા અને બખ્તરિયા ગાડીઓ સામે હુમલો કરવો તદ્દન અશક્ય હતો.’

દીલોંની નીચે જ કામ કરતા આ સિપાહીઓએ જાણે દીલોંના જ પેલા કાવ્યને છવંત કરી બતાવ્યું :

ન ઉનકો જોઈ તોપોસે, ન હર જમમાર જહાન્નેડા
લિયે સંગીનકા હમલા, હરે લાખે હઝારોમેં.

ધ્યાનસિંગ અને એમના સાથીઓએ આ યુદ્ધ લડી ખતાવ્યું ત્યારે કરતારસિંગની બાજુએ પણ નાનું યુદ્ધ લડાઈ ચૂક્યું હતું. કરતારસિંગની દુકડી એક ગામનો મોરચો સાચવીને બેસી હતી. શત્રુની ખપ્તરિયા ગાડીઓ ગામમાં પ્રવેશી અને ગોળીબાર શરૂ કર્યો. કરતારસિંગની દુકડીએ સાચો ગોળીબાર કર્યો અને શત્રુસૈન્યને અટકવું પડ્યું. એ પછી શત્રુસૈનિકો બેયોનેટા લઈને નીચે બીનપા અને ટાંબીગનથી ગોળીબાર શરૂ કર્યો. આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોએ એમની જખરી સંખ્યાને સખત સામનો આપ્યો. એ સામનામાં ત્રણ શત્રુ-સૈનિકો માર્યા ગયા અને ત્રણ આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ માર્યા ગયા. દરમિયાન જાપાનીઓએ ગામડામાં ઘઈને ટેન્કો બાગળ ન વધી શકે એ માટે ગામડું બાળી નાખ્યું અને આઝાદ ફોજના સૈનિકોએ જોરમાં આવી જઈને જખરો ડુમલો કર્યો. પરિણામે પોતાના મરી ગયેલા સૈનિકોને મૂકી દઈને શત્રુઓ ખપ્તરિયા ગાડીમાં ચડી ગયા અને ભાગી છૂટ્યા.

સાંજ પડ્યે એ ગામ તથા આસપાસનો બધો વિસ્તાર આઝાદ હિંદ ફોજના કબજામાં હતો. ટેન્કો, ખપ્તરિયા ગાડીઓ, દૂક અને હવાઈ જહાજના સાથ સમી સશસ્ત્રાયથી જખરી સંખ્યામાં ધક્કી આવતાં શત્રુસૈન્યોને માત્ર ટાંચી સંખ્યામાં રાઈફલ કે સંગીનો સમાં હાથ-હથિયારોથી જ બાળી રાખતા અને પાછા ધકેલી મૂકતા આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓનો જુસ્સો કેવો અત્યંતિમ હશે એ તો સામાન્ય માનવી માટે એક કલ્પનાની જ વસ્તુ છે.

સાંજ પડ્યે આટલી આટલી લડાઈ લડીને પાછાં પુનર્વ્યવસ્થિત થવા આવેલાં આઝાદ હિંદ ફોજનાં હજો શત્રુસૈનિકોની પ્રેતગતો, હાથ ધોળ, તેમ જ અન્ય સાધનસામગ્રી તો વધારામાં લેતા જ આવ્યા હતા.

વીરતાના ચમકારા

અમી માર ખાધા પછી ઘોડા દિવસ શત્રુસૈન્યો શાંત રહ્યાં. અક્ષત, ઘોળે દિવસે જે જગ્યા શત્રુસૈન્યના હાથમાં હોય તે રાતના જોખમી વખતે આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિક લઈ લે અને દિવસે વધારે સંખ્યામાં આવીને તેઓ એ સ્થાન લઈ લે. આ તો જાણે ચોક્કસ સમજાણુ મઈ ગઈ હોય એમ થયા કરતું. વખતો-વખત નિરીક્ષક-ટુકડીઓ એકબીજા સાથે લટકાઈ પડતી અને સામસામા ગોળીગાર કર્યા કરતી.

‘આમ કાંતું કરતાં ૨૦મી માર્ચના રોજ એક આનંદજનક બનાવ બની ગયો. એ બનાવ પણ દીલોના જ શબ્દોમાં જોઈએ :

‘૨૦મી માર્ચના રોજ સાંજે ચાર વાગ્યે ૫૦ જેટલી સંખ્યામાં શત્રુની એક નિરીક્ષક-ટુકડી આપણી ટુકડીના સ્થાન પાસે આવી પહોંચી. આગેતર આક્રિયાતોએ વખતસર અગમચેતી આપી દીધી અને આપણા કંપની કમાન્ડર લેફ્ટ. રામનાથે શત્રુને ઘેરી લેવા માટે બે પ્લેટૂનને આગળ મોકલ્યા. તેઓ એમને ઘેરી લે એ પહેલાં શત્રુઓએ પાછા નાસી જવાનું શરૂ કર્યું. આટલા સિપાહીઓ એમની પાછળ બે માઈલ સુધી, જાણે શાંતિકાળમાં ભ્રમત-હરીફાઈ કરતા હોય તેમ પાછળ પાછળ દોડ્યે ગયા. કંપની કમાન્ડર અને પ્લેટૂન

કમાન્ડરોએ બન્ને પ્લેટ્ફોર્મના ચિપાલીઓને બેઠા કરી લેવા માટે પોતાનાથી શક્ય બધા પ્રયત્ન કર્યા, પણ સિપાલીઓ એમને આબળે જ શાના ?

‘ આમાના મોટા ભાગના ચિપાલીઓ મથાયામાંના નાગરિક રગરટો હતા. શત્રુસૈનિકો આપણા સિપાલીઓ આગે પાછા વળી વળીને ગોળીમાર કર્યો જતા હતા, પણ આપણા સિપાલીઓ જમીન પર ઢળી ગયા વગર ડર વિના પાછળ દોડ્યો જાય અને ખુમે માર્યો જાય. ‘ જો એ...ખાત તો મૃત જાયો. ’ હજમજ એ કલાક બાદ આપણા કમાન્ડરો બધા ચિપાલીઓને એકઠા કરી શક્યા, જ્યાંએ એમને કહેવામાં આવ્યું કે તમારે આમ કરવું જોઈતું ન હતું અને ભાગ પડે ઢળી પડવું જોઈતું હતું. પણ આપણા ચિપાલીઓ કહે : ‘ સાક્ષિય, હમ ક્યા કરે, દુસ્મન તો મરતા હી નહીં હૈ, ભાગે ચના જાતા હૈ. ’ આ વાત મદાન જુઓ જતાયે છે, પણ કમાન્ડર તાલીમ દેખાડે છે.

‘ આ દોડાદોડીમાં આપણને ૩ મોટર, બામ, એક રાઈફલ મેગેઝીન મળી આવ્યા, જે શત્રુ-સૈનિકો પોતાનો ભાર હળવો કરવા કે ડગ્ના માર્યા પાછળ મૂકી ગયા હતા. ’

દીલો ચાવા પ્રાણવત હિત્માહને જરૂર અભિનંદન આપે, પણ એક મેનાપતિ તરીકે આવી સિસ્તની ખામીને કેમ નિભાવી શકે ? એમણે તરત જ ચાવા નાગરિક-સિપાલીઓને આવે વખતે પાળની જોઈતી સિસ્તની તાલીમ આપવા માટે ‘ મુદ્દ દરમિયાન તાલીમ સૂચનાઓ ’ લખી દાઢી, એમણેક મયકે પહોંચાડી દીધી અને એ અનુસાર તાત્કાલિક તાલીમ આપવાની સૂચનાઓ મોકલો દીધી.

આ મનાવ બાદ એક ટેકરી પામે શત્રુસૈનિકો ચાણ નાખીને પકા હતા એની સામે હુમલો કરવા દીલો ગયા. જે હુમલામાં શત્રુ-સૈનિકોને જળરી દાનિ પહોંચી, પણ હુમલા રાતને વખતે થયા હોઈ કેટલી દાનિ પહોંચી છે એ ખબર ન પડી શકી. અલમત, શત્રુ-સૈનિકોને એ જગ્યા દોડી દેવી પડી બીજો દિવસે એ ટેકરી પાસેનાં

ગ્રામનાં બર્મી લોકોએ આઝાદ દિ દે જોળના સિપાહીઓને માહિતી આપી કે વળતે દિવસે શત્રુઓ પણ લોંગી ભરીને મરી ગયેલ તેમ જ બજારી સિપાહીઓને ઉપાડી ગયેલા.

આ રીતે દીલોં પરિમિત સાધનો તેમ જ જોડી સંખ્યાથી શત્રુને પ્રથમ મોરચા પર બરાબર સામનો આપી રહ્યા હતા, પણ ધીમે ધીમે શત્રુને પણ ટેન્કા, અખ્તરિયા ગાડીઓ તેમ જ હવાઈ ફાહાજોનો સાથ અકલ્પ્ય પ્રમાણમાં વધવા લાગ્યો. જનપાનીઓ પાસે પાથનો ધટવા લાગ્યાં અને આઝાદ દિ દે જોળનાથી મહિનાઓથી લડી રહેલા અફસરો તેમ જ સિપાહીઓ યાત્રીયાત્રીને કાઈ ઉપાય ન જોતાં શરણે થવા લાગ્યા. દીલોંએ પોતાના મૈત્ર્યને સિસ્તથી ભારે મજબૂત બનાવી દીધું હતું. ગોમતી નીચેથી માત્ર જોડ કે. મહમદ હુસેન તેમની સાથે થોડાક સિપાહીઓ લઈને શત્રુને શરણે થયા. આ બાબત વિશે તરત જ શાહ નવાઝખાંએ દીલોંને જોક પત્ર લખ્યો, પણ આવી નિયતિમાં જે દીલોંની તેમ જ ગોમના સાથીઓની ક્ષવી નૈયારી હતી એ દીલોંના નીચેના પત્રમાંથી જાણવા મળે છે.

પ્રતિ,

તા. ૨ છ એપ્રિલ, ૧૯૪૫

કર્નલ શાહુ નવાઝખાં

રવાના—

લેફ. કર્નલ છ. એસ. દીલો.

કેપ્ટન મહમદ હુસેનની ગેરહાજરીએ કોળના ઉત્સાહ કે નૈતિક તાકાતમાં કશી જે અચર કરી નથી અને મોરચાની હરોળ પર યુદ્ધ ચાલુ ગમવા તૈયાર છીએ. ત્યાં સુધી ખેંચ પાર ન પડે ત્યાં સુધી આરામની રજ માત્ર જરૂર નથી. આગદ દિ દે કોળનું ગૌરવ સંચારી રાખવા અને અમારાં છવન સનર્થણ કરજું. પાણી કે ન પાણી, ભથ્થાં કે ન ભથ્થાં, કાઈ વસ્તુ અમારી લગોચક તાકાતને અચર નહિ કરે. કેપ્ટન ચંદલાણુ લેફ. ખાન મહમદ અને હો

દરતારસિંગ માગ્ય સ્ટાફ સહિત તમને ખાતરી આપવામાં સાથ પુરાવે છે કે અંત સુધી અમારું યુદ્ધ ચાલુ રહેશે. (સડી) છ. એસ. ટીલોં

અંત સુધી આવે. પ્રાણવંત ઉત્સાહ ટકાવી રાખવા છતાં સમગ્ર ગોરચા પર શત્રુસેનની સર્વોપરિતા વધતી જતી હતી, આઝાદ હિંદ ફાજના સિપાહીઓ માટે આટઆટલા માસથીજરા થે આરામ વગરની એકધારી લડાઈ બાદ ટકી રહેવું અશક્ય હતું; એટલે સમગ્ર પરિસ્થિતિની તુકના કરીને ડિવિઝન કમાન્ડર તરીકે મે. જી. શાહ નવાઝખાંઓ પોપા વિસ્તારમાંથી માગ્વે-મિંછુ તરફ પાછા હટી જવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય દીલોંને જણાવ્યો. માંદા માંદાએ હડી રહેલા દીલોંને માટે એ નિર્ણય ભારે દુઃખરૂપ હતો, પણ સંયોગોવશાન એ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો ન હતો.

છેવટ ૧૯૪૫ના એપ્રિલ માસની ૧૨મી તારીખે ટીલોં શાહ નવાઝખાંની સાથે પોપા વિસ્તારમાંથી માગ્વે-મિંછુ તરફ પાછા હટવા લાગ્યા. આ પીઝેહકાનું વર્ણન શાહ નવાઝખાંના જીવનમાં કરેલું છે અને ટીલોં છેવટ સુધી એમની સાથે રહ્યા એટલે એ વિગતથી નહિ આપીએ. એટલું જ કહીએ કે આગર અને જખમી ટીલોં શાહ નવાઝખાં સાથે ૧૨મી એપ્રિલથી માંડીને ચેનાંગધુઆંગ, માગ્વે, મિંછુ, આલેનમ્પો, પ્રોમ, ઝોક્યા, ટેકચી ચઈને રૂક પેગુ-વિસ્તારમાં મે માસની ૧૩-૧૪ તારીખ આસપાસ એક માસ ઉપર કૂચ કરતા આવી પહોંચ્યા.

અહીં આવતાં સુધીમાં તેઓ ઉત્તર-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ શારાવાડી-રંગૂન તરફથી અને પૂર્વે પેગુ તરફથી ચારે દિશાએ ઘેરાઈ ચૂક્યા હતા અને બચવાનો કોઈ ઉપાય ન હતો. મહિનાઓથી લડતાં તથા એકધારી પીઝેહક કરતાં લશ્કરે તદ્દન લોચ થઈ ગયાં હતાં એટલે એમાંના કેટલાક ભાગે યુદ્ધ-કેદી તરીકે પકડાઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. એમને મે. જી. શાહ નવાઝખાંઓ મેજર બગીરતી સરદારી નીચે શત્રુ-રથાને મોકલ્યાં, પણ હજી એ શાહ નવાઝખાં પકડાવા કરતાં

ખર્મના જંગલમાં ભટકીને, મેકા મજે તે સિયામ તરફ જટકી જવા હાથ ધરાવતા હતા. એમની આ હાથમાં માત્ર ૮૦ સિપાહીઓ રહ્યા હતા એમાં કર્નલ દીલોં મોખરે હતા.

પણ ૧૯૪૫ ના મે માસની ૧૮મી તારીખે ચારે બાજુથી શત્રુદળોની વચ્ચે ઘેરાઈ જઈને શત્રુ-સિપાહીઓ સામે લડતા લડતા દીલોં શાહ નવાઝખાંની સાથે પેગુની પશ્ચિમે ૧૬ માઈલ દૂર સીટ-પીઝીકસ નામે ગામ પાસે દીલોં પકડાઈ ગયા. આ રીતે સેનાપતિ મોહનસિંગને પ્રથમ આઝાદ હિંદ ફોજ ઝીલી દરવામાં પહેલો સાથ આપનાર, આઝાદ હિંદ ફોજમાં મેકડ લેફ્ટેનન્ટથી માંડીને લેફ્ટેનન્ટ, કપ્ટન, મેજર, લેફ. કર્નલ અને કર્નલ સુધીના હોદ્દે પહોંચનાર, માંડલે વિસ્તારથી માંડીને ૧૯૪૪ના નવેમ્બર માસથી ખસતા ખસતા મીંગ્યાન અને પોપા વિસ્તારના સૌથી આગલા મુઠ્ઠા-મોરચાઓમાં સતત પાંચ પાંચ માસ સુધી તાવ, માંદગી સામે ઇન્કેકશન લઈને ઝૂમનારા મુઠ્ઠા દરમિયાન સતત વીસ-વીસ ત્રીસ-ત્રીસ કલાક પાણી વગર કે બપોળે માત્ર ત્રણ દિવસ ખાધા વગર મોરચાઓ પર ધૂમ્ધા કરનાર, ખાઈઓ, જંગલો કે ટેકરીઓમાં રાતદિન વિતાવનાર અને ભાંગી ગયેલ શરીરે પણ સવા સવા માસ સુધી શાહ નવાઝખાં સાથે પીછેહઠ કરી જનાર આઝાદ હિંદ ફોજના આ સિપાહી શાયર કર્નલ મુરુબક્ષસિંહ દીલોં ૧૯૪૫ના મે માસની ૧૮મી તારીખે પકડાયા પરા, પણ એમણે પોતાનાં વાંધોથી નહિ, આચરણથી એમના પ્યારા નેતાશ્રીને આપેલ વચન પાળી બનાવ્યું કે—

“મેં આપકી આંખે કીસીકે સામને નીચી ન હોને દેંગા.”

તેમ જ પોતાની જ કાવ્યપદ્ધિને સાચેસાચ આચરી બતાવી કે—

કલી ભૂએ કલી પ્યાસે, કલી બીમાર બે-ગિસ્તર,
ફિકર ફીરબી નહિ દિવ પર, નજર આયે બહારોમે

ફોજનાં સંભારણાં

કુર્નૌલ મુરુખક્ષસિંધ ટીલોને બ્રિટિશ લશ્કરોએ પરહેજ કર્યા બાદ હિંદી લાવવામાં આવ્યા અને અહીં અગાઉથી આવેલ આઝાદ હિંદ ફોજના અન્ય અફસરો સાથે લાલ કિલ્લા બાદ શંઢાળા તાર-રક્ષિત સલીમગઢમાં રાખવામાં આવ્યા. અહીં એમને પમી જુલાઈ, ૧૯૪૫ના રોજ હિંદી લશ્કરના ફોજી મુકદ્દમો ચલાવી શકાય તેવા પ્રશ્નની તપાસ કરનારા નીચે મુજબમાં આવ્યા અને શાહ નવાજખાં અને સહગલતી માર્થે એમના પર પશુ સંયુક્ત તહોમતનામું લખવામાં આવ્યું, અને ૧૯૪૫ના નવેંબર માસની પમી તારીખથી સૌની સાથે એમની સામે યે લાલ કિલ્લામાં મુકદ્દમો શરૂ થયો.

આ સંયુક્ત તહોમતનામામાં ટીલો સામે પ્રથમ આરોપ શાહી સરકાર સામે મુલ્ક ચલાવવાનો હતો અને ખીજ, ચોથા, છઠ્ઠા તથા આઠમા આરોપ તરીકે હરિસિંગ, દુલીચંદ, મરિયાવસિંગ તથા ધરમ-સિંગ નામના ચાર સિપાહીઓનાં ખૂન કરવાનું તહોમત મુજબમાં આવ્યું હતું.

પોતે આઝાદ હિંદ ફોજમાં કેમ જોડાયા એ વિશે અદાલત સમક્ષ પોતાનું સવિસ્તર નિવેદન રજૂ કરતાં ગુરુબક્ષસિંહ દીલોંગે આ ગંધા આરોપોનો જવાબ આપતાં કહેલું:

‘ફોજમાંથી નારી છૂટવાના અને દુરમન સાથે બળી જવાના આરોપ સર મેં આર સિપાહીઓને મુકદ્દમા માટે રજૂ કર્યા હતા એ વાત સાચી છે, પણ એ માણસોને મારા કરેવાથી કે મારા દુરમાન અનુસાર જોળીએ દેવામાં આવ્યા હતા એ તદ્દન જૂઠું છે. જે દિવસે અને જે સમયે અમને જોળીએ દેવાનું કહેવામાં આવે છે તે સમયે હું પથારીવશ હતો અને દાલીઆલી ચકતો ન હતો. સાચી વાત એ છે કે આ માણસોને દુરમાનવાળેલી પોતાની સખ પાછળથી ડિરિજનના કમાન્ડરે રદ કરી હતી અને એનો કદી અમર થયો ન હતો.

‘મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે આઝાદ હિંદની કામગીરી સરકારની જે રહીને લડતા, રીતસરના ને સુબ્યવસ્થિત લશ્કરના જોડે સબ્ય તરીકે કર્યું છે; અને તેથી એવા લશ્કરના સબ્ય તરીકે મારી ફરજ બજાવતાં જે કાંઈ કર્યું હોય એ ગુના અનુસાર મારી ઉપર દિંદી લશ્કરી કાનૂન પ્રમાણે અને દિંદના ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે આરોપ મૂકી શકાય નહિ, તેમ કામ પણ ચકાવી શકાય નહિ. વધુમાં મને એવી અસાદ આપવામાં આવી છે કે કાયદાની દૃષ્ટિએ જોનાં આ લશ્કરી અદાલતમાં આવતો મારો મુકદ્દમા ગેરકાયદેસર છે.

‘જોનામાં જોના અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ઇરાદાઓથી હું આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયો હતો. આઝાદ હિંદ ફોજના સબ્ય તરીકે હું મંખ્યાળધે મુદ્-કેદીઓને પેસા અને ચીજવસ્તુઓની મદદ કરી શક્યો છું. દર પૂર્વમાં વસના દિંદીઓના બનમાલ અને ઇન્જનનું રક્ષણ આઝાદ હિંદ ફોજ કરી શકી છે. જુદા જુદા આરોપો અનુસાર જેમના પર જોનાની સખ દુરમાનવામાં આવી હોય એવા પ્રશ્ના જે નાગરિક અને મુદ્-કેદીઓનાં જીવન ફોજ બચાવી શકી છે.

‘હિંદનાં સહેરામાના નાગરિકો અને તેમની માલમિલકતો પર ઝાંખમારો ન કરવાનું હું જાપાનીઓને સફળતાપૂર્વક સમજાવી શક્યો હતો. આઝાદ હિંદ કેન્દ્રે જાગૃતિની એમની સેવાની કદર તરીકે દૂર પૂર્વમાંના હિંદીઓએ આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકારના ફાળામાં કરોડો રૂપિયા આપ્યા હતા.

‘હું સવિનય એવી માન્યતા ધરાવું છું કે આઝાદ હિંદની કામચલાઉ સરકાર અત્યે વફાદારી ધરાવતા પચીસ લાખ હિંદીઓની માનહારી સેવા આઝાદ હિંદ ફાળે કરી છે અને અત્યંત દેશપ્રેમી ધરાધારી એ પ્રેરાયેલી હતી.’

આના બહાદુર સિપાહી ઢીલોનો મુકદ્દમો ચાલી રહ્યો હતો અને એના પર પોતાની સગા ઝૂમી રહી હતી, ત્યારે એની પ્રતિજ્ઞતા પત્ની અસંતકુંવરે પોતાના પતિનું ગૌરવવધારે એવું દિલ્હીની સ્ત્રીઓની સભામાં બાપણ કરતાં કહેલું :

‘આઝાદ હિંદ ફાળામાં મારા પતિએ જે લાગ લગંબ્યો જે તેનું મને અભિમાન છે કે દેશ ખાતર મારા પતિનું જે બલિદાન દેતાં મને આશ્ચર્ય નહિ લાગે; કેમકે હું માનું છું કે દેશની આઝાદી માટે તમામ સ્ત્રીઓએ પોતાનાં સંતાનો અને પતિઓનાં પણ બલિદાન દેવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. બલિદાનથી જ આપણા વતનની આઝાદી હાંસલ થવાની છે.’

અંગ્રેજ, હિંદી અને ગુરુમુખી જાણતી પંચાનના ગામડાની આ યુવતી એ દિવસોમાં દિલ્હીની જનતાની આદર્શસ્વરૂપ બની રહી. એ બહાદુર નારી ગેજ સાઈકલ પર એમીને પોતાના પતિનો મુકદ્દમો સાંભળવા લાગે કિસ્વામાં હાજર થતી, દુરથી પોતાના પતિ તરફ પ્રણામ કરતી અને એક બાજુને સ્થાને સ્વચ્છતાથી બેસી જતી.

મુકદ્દમાનો સમય પૂરો થતાં એ પોતાના પતિને દૂરથી જ નમન કરીને પાછી ચાલી જતી. પોતાનાં સૌભાગ્યકંઠે જ્યારે કટોકટીમાં મુકાર્યા હતાં ત્યારે એ મુખ પર સ્વચ્છતા બળવી રહેલ પત્ની બસંતકુંવર અને પોતાને માથે મોત ઝૂમી રહેલ હતું એવે વખતે એ અઙ્ગ હિંમનથી હમતા રહેતા પતિદીવોનાં દિવમાં સા સાલાવ રમી ગયા હશે?

છેવટ, ૧૯૪૬ના બન્યુઆરી માસની ત્રીજી તારીખે શાહ નવાઝખાં, સદગત તથા દીલોં પર ફરમાવાયેલા મુકદ્દા પર સર સેનાપતિની મહોર લાગી ગઈ, એ અનુસાર દીલોં પર શાહી સરકાર સામે મુકદ્દા ચલાવવાનો આરોપ પુરવાર થયો ગણાયો, પણ ચાર સિપા-હીઓનાં ખૂન કરવાના ચારે આરોપ ઊડી ગયા અને દીલોંને શાહ નવાઝખાં તથા સદગત સાથે છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

રોજ બસંતકુંવર પોતાના પતિના મુકદ્દમાનો મુકદ્દો સાંભળવા લાલ દિલ્લામાં હાજર થતાં, પણ આજે અચાનક મુકદ્દો સભળાવવામાં આવ્યો ત્યારે એ હાજર ન હતાં; એટલે છૂટીને શાહ નવાઝખાં તથા સદગત શ્રી. રમુનંદન શરણુને ઘેર ગયા અને દીલોં પોતાની પત્નીને શુભ સમાચાર આપવા પોતાની પત્ની પાસે ઊપજા. અને...જ્યારે અચાનક પોતાના પતિ દીલોં સુખરૂપ ઘેર આવીને ઊભા રહ્યા હશે, ત્યારે પ્રતિ પળે પોતાનાં સૌભાગ્યકંઠે સામે નજર રાખી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી રહેલ એ પત્નીના દિલમાં પ્રભુ પ્રતિ શા અહોભાવ બમત થયા હશે?

*

*

*

ખીજે દિવસે આ વીરત્રિપુટીનો અપૂર્વ સત્કારસમારંભ દિલ્હીના ગાંધી મેદાનમાં યોજવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રથમ મેજર જનરલ શાહ નવાઝખાં, ત્યાર બાદ કર્નલ સદગત અને સૌથી છેલ્લે કર્નલ દીલોંએ બાષણ કરતાં કહ્યું :

‘તમે અમને જે માન આપી રહ્યા છો એના અમે અધિકારી નથી. જે માન તમે અમને નહિ પણ અમારા નેતાઓને આપી રહ્યા છો. જે માનના લક્ષ્ય તરફ છે. મહાત્મા અને આત્મામનાં જંગલોમાં દિલ્લી આઝાદી અર્થે લડતા લડતાં હવન સમર્પણ કર્યાં છે જે સિપાહીઓને અભિનંદન આપવાં જોઈએ. જેમનાં હાડકાં અને દેહ બ્રહ્મદેશ તેમ જ મહાત્માની ધરતી પર રાજાઈ ગયા છે, તેમના પર અમે હકન પ્રણામો આપી નથી શક્યા. મને આજે ખુશી એને કીધે ધાય છે કે તમે એમનું અને નેતાઓનું સન્માન કર્યું છે. દિંદ લાગુ પડતી નથી અને આપણે જે કાર્ય ઉપાડ્યું છે તે લાગુ અધૂરું છે. જો આપણે સ્વતંત્ર ચતુર દોષ તો આપણે દેશની આઝાદી માટે એક ચર્ચ ને ચાલો લડીએ. આવી એકતાનો લાભલો આઝાદ દિંદ ફોજે આપી દીધો છે.’

આ સભામાં કોલોની સાથે એમનાં પત્ની અસંતકુંવર પણ હાજરી આપી હતી. અને આ પછી જ્યાં જ્યાં કોલો ગયા છે ત્યાં અસંતકુંવર એમની સાથે જ ફરતાં રહ્યાં છે અને સ્ત્રીઓની સભાઓમાં ભાગ લેવા આપનાં રહ્યાં છે, કે ‘દેશની આઝાદી ખાતર પતિ કે પુત્રો બોમ આપનાં કદી અવકાશો નહિ. બલિદાન વગર દેશની આઝાદી આવવાની નથી.’

આ પછી કોલો સાદ નવાઝમાં તથા સદમત સાથે લાહોર ગયા અને તે પછી આઝાદ દિંદ ફોજ રાહતસમિતિના કામમાં લાગી ગયા છે; તેમ જ કોંગ્રેસની દોરવણી અનુસાર જ્યાં જ્યાં આમંત્રણ મળે ત્યાં દોડી રહ્યા છે.

*

*

*

જન-પ્રચારી માસની ૨૩મી તારીખે નેતાઓમાંથી વખતે સાદ નવાઝમાં કલકત્તા ગયાં, સદમત દિલ્લી રહ્યા અને કોલોને મુંબઈ,

અમદાવાદના કાર્યક્રમમાં લાગ લેવા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. બન્ને શહેરોએ આકાદ હિંદ ફોજના આ વીરને અપૂર્વ માન આપ્યું. મુંબઈ-અમદાવાદ બન્ને ગ્રામે લાપણુ કરતાં દીલોંગે પોતાને દમશેાં જે વસ્તુની વિશેષ અગત્ય લાગે છે તે સિમ્ત વિષે લાર દઈ દઈને કહ્યું

‘ તમારા દિલમાં કામ-સેવા કરવાની જે ખ્વાહેશ, જોશ અને તમન્ના છે તે જોઈ હું ખુશ થયો છું, પણ હંતમને જોકે વાત કહેવા માગું છું અને તે જો કે તાલીમમાં અધિકારીઓ તરફથી થતી ટોકણી એ બહુ જરૂરી વસ્તુ છે. જે ટોકણી સિપાહીની માફક બરખાસ્ત કરવી જોઈએ. સિપાહીઓ કામ કરે ત્યારે બહુ જૂલો તો થવાની જ. અને ‘જો કમાન્ડર’ સિપાહીને એની જૂલો માટે ટોક નહિ, તો જૂલો એમની એમ જ વહી જવાની. જે ઉપરી-અધિકારી છે તે દ્વાય નીચેના અધિકારીને ટોકી શકે છે, સલાહ પણ આપી શકે છે. અને નીચલા અધિકારીનું કામ એ ટોકણી સાંભળી જૂલો સુધારવાનું છે. તો જ તે ઉત્તમ વોલન્ટીઅર, ઉત્તમ સેવક કે સિપાહી બની શકે છે. સેવક માટે અદમ એ જ એક ઉત્તમ આદર્શ છે.’

*

*

*

‘ સિસ્ત જેટલો જ લાર દીલોં ફરજ પર મૂકે છે. તેઓ કહે છે. ‘ માનવ માત્રે ફરજ અને માયા-મમતા વચ્ચેની પસંદગીમાં ફરજને પ્રથમ મૂકવી જોઈએ.’ એ માટે ખુદ નેતાશ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝે જ પોતાનો પ્રસંગ કહેલો તે ટાંકી બતાવે છે.

કલકત્તાના શ્રી. સુભાષ બાણુના નિવાસ-ગ્રામમાં સુભાષ બાણુનેા અંતે તેમનાં માતૃશ્રીનો-બન્નેના સૂતાના ચોરસ પાસે પાસે જ બેઠા. સુભાષ બાણુ મોટી રાત સુધી વાંચતા-લખતા હોય તો બીધમાંથી બીડીને મા એમની પાસે આવતાં ને કહેતાં: ‘ દરુ કમ નથી રહેા બેશ સુભાષ!’, અને સુભાષ માને સતોષ આપવા સફ જતા.

સુલાષ આવડા મોટા થયા છતાં એમના માટે આવી મમતા રાખનાર માતા પ્રત્યે સુલાષ બાળુનું સાવજી-દિલ બહુજ ક્રોધાળુ હતું. ત્યારે ને ત્યારે આઝાદ હિંદ કોળના પોતાના સાથીઓ પાસે તે માની વાત કરતા અને એના નામોઆગની સાથે એ રડી પડતા.

હિંદ ડાડી જતા પહેલા સુલાષ બાળુના દિલમાં માયા અને ફરજ એ વચ્ચે જબ્બર મથન ચાલતું હતું. માયાળુ, હેતુ-પ્રીતવાળી માને છોડીને ચાલ્યા જવું કે ફરજને જતી કરવી ? આ વાત એમને દિવસોથી સતાવ્યા કરતી હતી. માને છોડીને ચાલ્યા જવા માટે એ ત્રણ ત્રણ વખત તૈયાર થયા હતા, પરંતુ રાત્રે સૂતી માનું દર્શન કરવા જતા ત્યારે એમનું દિલ પીગળી જતું અને ચાલ્યા જવાનો વિચાર છોડી દેતા. આ રીતે હિંદ છોડી જવાનું ત્રણ વખત માંડી વાળ્યું હતું.

પરંતુ માબોમ પ્રત્યેની એમની ફરજ ગેમને સાદ દેતી હતી. હિંદની આઝાદી એમને પોદાગતી હતી અને એમણે ફરજને માયા-મમતા કરતાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું.

છેલ્લી વખત નીકળ્યા ત્યારે માયા-મમતાને દિલમાં દાખી દઈને, પ્યારી માતાની એક જમી સાથે રાખીને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા. માની એ જમી નિહાળતા-નિહાળતા નેતાજી ઘણી વાર રડી પડતા.

*

*

*

આઝાદ હિંદ ફોજ તેમ જ એમના ભાવિ વિષે બોલતાં દીલોંએ કહેલું—

‘ આઝાદ હિંદ ફોજે કોઈ પણ જાતની યુદ્ધવખતની અધા-ધૂધીમા હિંદની મા-બહેનોની લાજ સચવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. અમારા ધ્યેયને હાંસલ કરતાં ગોરા સાહેબને બદલે પીળા સાહેબ (જાપાનીઓ) ન ઘૂસી જાય તે અમારે જોવાનું હતું.

‘અમે જ્યારે લાલ કિલ્લામાં પુરાયેલા હતા ત્યારે શ્રીનગરમાંથી પડિત જવાહરલાલ નહેરુએ એક અવાજ ઉઠાવ્યો, જે અમને લાલ કિલ્લામાં સંભળાયો હતો. હિંદની ૪૦ કરોડની જનતા અમારા છુટકારા માટે પોકાર ઉઠાવતી હતી, તે અખબારો દ્વારા અમે બીની આંખે વાંચના હતા. એ ૪૦ કરોડની જનતાએ અમને ઠોડાવ્યા છે, એથી અમારો જિંદગી પર અમારો હક્ક નથી, પણ ૪૦ કરોડ જનતાનો અધિકાર છે. ૪૦ કરોડની મક્કસ આઝાદી છે, એટલે મુક્ત આઝાદ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમે લડતા રહેશું.’

‘અમે ઇન્દિયા અને પાકિસ્તાનનાં જગત્તોમાં લડત ચલાવી હતી, તે આપુ રાખવાનો અમારો ભાવિ કાર્યક્રમ છે. તફાવત ફક્ત એટલોજ છે કે અગાઉનો કાર્યક્રમ હિસાતમક હતો, આજનો કાર્યક્રમ અહિં-સાતમક છે...આઝાદ હિંદ ફેજના અમે ત્રણે અફસરો છૂટ્યા છીએ તે કાંઈસને લીધે જ. હવે અમે કાંઈસને સંપૂર્ણપણે અનુસરવાના છીએ. આજ સુધી અમે શસ્ત્રોથી લડ્યા છીએ, પરંતુ હવે અમે કાંઈસ કહે છે તે અહિંસાના માર્ગે જ દેશની મેવાનું કામ કરવાના છીએ.

‘નેતાજીનું નામ લઈને લોકો હિંદમાં પોકાર કરે છે કે તેમની માફક હિંસાનો આશ્રય લઈએ. જે લોકો આવી વાતો કરે છે તે નેતાજીને બરાબર સમજ્યા નથી. નેતાજીએ હિંદમાં ગંદીને ક્યારે હિંસાનો માર્ગ લીધો છે ?...આજે તેઓ જીવતા હોય અને હિંદમાં આવે તો તેઓ પણ અહિંસાની નીતિને જ સ્વીકારે.’

*

*

*

દીલોં ભાષણ કરતાં આઝાદ હિંદ ફેજનાં સ્મરણો-અસગો યાંકીને કહી સંભળાવે છે. કેવાં જ્વલંત એ સ્મરણો છે ?—

‘પ્રથમ આઝાદ હિંદ ફેજ જનરલ મોહનસિંહે રચી. તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નહીં થોડા સમય બાદ અમને જાપાનીઓની સમ્યાઈ

વિશે શંકા આવી અને આ ફોજની ઇમારતને રચનાર જનરલ મોહનસિંગે પોતાનું શુ થશે એનો વિચાર કર્યા વગર એ ઇમારતને તોડી નાખી. ડૉ. મોહનસિંગ અને બીજા ચારથી પાંચ હજાર માણસોને જાપાનીઓએ ન્યુગીનીમાં મોકલી દીધા.

‘ડૉ. મોહનસિંગની આ પ્રાથમિક કુરબાનીમાંથી અમને’ નેતાજી ભેટરૂપે મળ્યા. *Britania rules over waves*—મહાસાગર પર સ્થિતન સામ્રાજ્ય ભોગવે છે એમ કહેવાય છે. પણ એની અંદર થઈને નેતાજી બર્માનથી આજો એટલાંટિક મહાસાગર અને હિંદી મહાસાગર વીંધીને સીંગાપુર આવી પહોંચ્યા. એમણે આવતાવિંત આઝાદ હિંદ સરકાર રચી અને પહેલું કામ સ્થિતન—અમેરિકા સામે યુદ્ધ—જાહેરાતનું કર્યું.

‘હિંદની આઝાદીની કિંમત નેતાજી પોતાના જાનથી ચૂકવવા પણ તૈયાર હતા. એવી આંતરિક તમન્નાની જુનિયાદ ધરખીને નેતાજીએ આઝાદ હિંદ ફોજ રચી હતી. એ જુનિયાદનું જોર લઈને આઝાદ હિંદ ફોજ વિના સાધને લડવા નીકળી હતી.

‘સૌથી પ્રથમ શાહ નવાજખાં સુભાષ સ્થિંગે લઈને ગોલમીન પહોંચ્યા હતા. એમની પાછળ ગાંધી અને નહેરુ સ્થિંગે પહોંચી હતી. ઇન્દ્રાણના ઐતિહાસિક ઘેરા પછી દમઆગે અમારી આ ફફારી ફોજને પાછા ફરતું પાડ્યું.

...પણ પાછા ફર્યા હતા પાંચ પાંચ માસનાં ઘેરા પછી આઝાદીની તમન્ના અનુભવના માત્ર ૨૫૦૦ની નાનકડી સંખ્યાનાં આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓએ સિટિશરોના ૬૪,૦૦૦ના પ્રચંડ લશ્કરને પાછું હટાવ્યું હતું અને પાંચ પાંચ માસ સુધી ચક્રાવે ચલાવ્યું હતું.

‘આ ઘેરા અને ફરી રીતે ટકોવ્યો હોય એ જાણો છો?—

બાર બાર દિવસ સુધી અમારી પાસે ખાવા માટે ચોખ્ખાનો દાણો
યે ન હતો. અમારી પાસે ઠાંઈ ભથ્થાં રહ્યાં ન હતાં, પહેરવાને લૂગડાં
ન હતાં અને કટલા-એ સિપાહીઓ બીમારીમાં સપડાયા હતા; છતાં
પણ અમે સામનો જરી રાખ્યો હતો.

‘એવે વખતે અમારા દુસ્મનો અંગ્રિજો હવાઈ જહાજો દ્વારા
અમારા પર ચોપાનિયાં ફેંકી અનેકવિધ લાલચો આપી રહ્યા હતા,
લોકકાસ્ટ કરી કરીને અમને કહી રહ્યા હતા કે—મૂખે શા માટે મરે
છો? આવો, તમને દૂધ અને દવા આપશું, તમારાં માથાપ અને
બાળખચ્ચાં પાસે લઈ જશું.

‘પણ તેમને અમારો એક જ જવાબ હતો—અમારાં માથાપ
અને બાળખચ્ચાં ગુલામ હિંદમાં ન હોઈ શકે. અમારાં માથાપ અને
બાળખચ્ચાંને મળવું હશે તો આઝાદ હિંદમાં આવી પહોંચશું.

‘આવા જવાબ આપતા આઝાદ હિંદ ફોજના આગર અને
જખમી સિપાહીઓ નેતાજી તરફ આલી નીકળના. આશ્વર્તા આશ્વર્તા
ચાકીને તેઓ ખેસી જતા, પણ તેઓ એ આખરી શ્વાસ લેવાને જ
ખેસતા હતા. જેઓ જખમી થતા અને - આગળ આલી ન શકતા
તેઓ જતે જ ગોળી ખાઈ લેતા અને અંતિમ શ્વાસ ખેંચતાં તેઓ
કહેતા, કે નેતાજીને મારા ‘જય હિંદ’ કહેજો.

‘શાહ નવાઝખાંએ એક વખતે એક માણસને બન્ને પગે જખ-
મવાળી હાલતમાં જખમમાંથી હવાતો કાઢતો જોયો. શાહ નવાઝખાંએ
એને કહ્યું: ‘લાવ ભાઈ, તારી બંદૂક મારી પાસે. હજારો થઈને પાછળ
આણ્યો આવ.’ પણ પેલા સિપાહીએ એમને જવાબ દીધેલો: ‘હા
રહી એ બંદૂક મારી પાસે. દિલ્હી તો ન પહોંચી શક્યો, દિલ્હી લણી
મુખ રાખીને, મારા હાથે મરવામાં એ બંદૂક કામ આવશે.’

‘આ પછી ૧૯૪૫માં ફરી અમને બ્રિટિશરો સામે લડવાની તક મળી હતી. જાપાનીઓ પીઠેહઠ કરતા હતા, પણ અમારે તો અમારા દુશ્મન સામે લડવું જ હતું. એ સમયે લડના લડતાં એ વખત અમારા ૭૦૦ માણસોએ દુશ્મનના ૨૦ હજાર સિપાહીઓને ટાંકી રાખ્યા હતા. એટલું જ નહિ, તેના ચોથા ભાગના સિપાહીઓને હથેલીને જખમાવી નાખ્યા હતા. હું કેદ પડ્યાએ ત્યારે મને અંગ્રેજ અધિકારીઓ પૂછ્યું હતું ‘તમે આવાં જૂનાં અને નાનાં હથિયારો વડે અમને આટલી બધી ખુવારી ફેવી રીતે પહોંચાડી શકતા હતા ?’ મેં અમને જવાબ દીધેલો: ‘અમારાં હથિયાર નાનાં અને જૂનાં હતાં પણ અમારાં હિલમાં રહેલી વતનની તેમ જ નેતાજીની ભાવના જનસંત અને વિરાટ હતી. એની સામે તમારાં કાંઈ આધુનિક હથિયાર ટકી શકે એમ નથી.’

‘નેતાજીએ અમને જસદી પાછા આનીને રંઝૂનમાં મળવાનું ફરમાન ક્યું હતું; પરંતુ અમે તેમને ન મળી શક્યા. શાહ નવાઝખાં અને હું સૌથી ઈશ્લે પકડાયા ત્યારે અમારી સાથે માત્ર ૪૦ માણસ બાકી રહ્યા હતા. આમ આખરે પકડાયા એ પહેલાં જે અમારે દુશ્મન સાથે ઝપાઝપી થયેલી, ત્યારે અમારા ૨ સિપાહી મરાયા હતા અને દુશ્મનના ૭ સિપાહીઓને હિંડાડી દીધા હતા.

‘અમે અંગ્રેજોના હાથમાં કાંઈ પણ રીતે પકડાવા માગતા ન હતા. સૌથી પ્રથમ શાહ નવાઝખાં તેમ જ અમે બર્માના જંગલોમાં ભટકતા ફરવાનું નક્કી ક્યું હતું. પણ એમાં જે અમે સપડાઈ ગયા ત્યારે શાહ નવાઝખાં અંગ્રેજોના હાથમાં પકડાવા ફરતાં પોતાના જ હાથે ગોળા ખાઈને મરી જવામાં માનતા હતા. પણ અમે સમગ્ર વનાં એ અટક્યા હતા.

‘એક મોરચા પર અમારી ટુકડી પડી હતી. મહાસના

મુસ્લિમ, શીખ, બટ વગેરે હતા. એમાંથી ૩૫ સૈનિકો ખૂબ ઘવાયા અને ખ્રિદિશોના હાથમાં બંધ પડ્યા.

‘સામેના એ ખ્રિદિશ ચાણુના નજીકના તળાવમાંથી જ હું પાણી લાવતો અને અમારાં બન્નેનાં લસ્કરો નજીક નજીક જ હતાં, પરંતુ એ પકડાયેના સૈનિકોમાંથી કોઈએ પણ ગમે તેટલા માર કે પરેશાની છતાં અમારી દુકડી ત્યાં પડી હતી તેના સમાચાર ખ્રિદિશોને કબ્જા ન હતા. ન હટકે પકડાયા પછી એ સિપાહીઓની આંખી વફાદારી રહી હતી.’

મુંબઈ તેમ જ અમદાવાદમાં ઢીલોંને એમની પોતાની યાત્રિ શીખ શુરુદારા તરફથી માનપત્ર આપવાના સમારંભ થયા હતા અને આઝાદ હિંદ ફેજની રાહતસમિતિમાં હમ્મરો રૂપિયાતું ફંડ કરીને એમને આપવામાં આવ્યું હતું. તેમની સમક્ષ બોલતાં ઢીલોંએ ધર્મ વિષેના પોતાના વિચારો જણાવ્યા હતા :

‘રાજકીય આચતોમાં હું પ્રભુ કે ધર્મને વચ્ચે લાવતો નથી. મેં કેશ કપાવી નાખ્યા તે સંબંધમાં મારા પર તરેહ તરેહના આક્ષેપો કરવામાં આવે છે, પણ મેં તેની પરવા નથી કરી; છતાં નેનાછની જન્મજયંતીથી કેશ વધાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. મને અગાઉ બે વખત ન્યુમોનિયા અને ગળાનાં દર્દ થયાં હતાં ત્યારે ડોક્ટરોએ કેશ કાઢી નાખવાની અને સલાહ આપી હતી અને તેથી મને ફાયદો પણ થયો હતો; છતાં હું કહું છું કે હું શીખ જ હતો અને શીખ જ રહીશ. હું શીખ લાઈઓ, જેઓ ગુરુ નાનકતા ગંદા છે એમને એક જ અપીલ કરું છું કે તેઓ આઝાદી માટે ઝઝગી ફાંસેસમાં બેસાઈ જાય.’

મુંબઈની એક સભામાં ઢીલોંને થોડા જુવાનોએ પોતાની આંગ-

જાઓમાંથી લોહી કાઢી, તે જોડે પેનમાં ભરીને, તે પેન ભેટ આપી. આ દિવસોમાં લોહીનાં તિલક, ચાંદલા વગેરે ખૂબ ચાલી રહ્યાં હતાં, તેમાં આ રીતે લોહી ભરેલી પેન મળતાં દીલોં ખિન્નઈ જાડ્યા. એ બોલ્યા: ‘આ રીતે નિર્ઘરક લોહી વહાવી દેવાનો કોયે અર્થ નથી. આમ તો ટાટે હૈયે સ કાઈ લોહી આપી શકે, પણ ખરો વખત આવે ત્યારે જે પોતાનાં લોહી વહાવવા તૈયાર રહે તેનો જ અર્થ છે. આ રીતે નિર્ઘરક લોહી વહાવવાં બંધ કરજો.’

હમણાં હમણાં લાહોરના સ્ટેશન પર દીલોં સાથે એક કમનસીબ ગોરો લશ્કરી અધિકારી ભટકાઈ પડ્યો હતો.

દીલોં પોતાના કામકાજ માટે લાહોરના સ્ટેશન પર ગયા હતા, એ વખતે ત્યાંથી હિંદી લશ્કરની કાઈ ટુકડી ટ્રેનમાં બેસીને ક્યાંક જઈ રહી હતી. એ ટુકડીમાં દીલોંના જૂના દોસ્તો હતા. જૂના દોસ્તો દીલોંને ઘેરી વળ્યા અને વાતોએ ચડ્યા. ત્યાં કાઈ લશ્કરી ગોરો અફસર આવી ચડ્યો. કાઈ નાગરિક સાથે હિંદી લશ્કરના સિપાહીઓ આ રીતે મમતાથી વાત કરી રહ્યા એ તેનાથી ન દેખી શકાયું. એણે તરત જ દીલોંને હુકમ કર્યો: ‘અહાથી ચાલ્યા જાઓ.’

બિચારા અફસરને ક્યાંથી ખબર કે એની સમગ્ર સસ્તનત સામે લડીને આ માણસ આઝાદ બની ગયો છે! દીલોંએ એમને જવાબ પરખાવ્યો: ‘હું મારા જૂના દોસ્તોને મળી રહ્યો છું. મારાથી ચાલ્યું નહિ જવાય.’

ગોરો અને તેમાં યે લશ્કરી અફસર એ આલું સાંભળવા ક્યાંથી દેવાયેલ હોય? એણે કહ્યું: ‘તો તમને મારે પરહેજ કરવા પડશે.’

ગોરા અફસરને ખબર ક્યાંથી હોય કે સામે બેઠેલો માણસ

માત્ર પરહેજ થઈને જ નહિ, પણ મોતને હાથ અડાડીને ફેાજ અદાલતની પાસેથી પાછો ફરીને આવ્યો છે ? દીલોએ એને જવાબ દીધો: ‘જરૂર પરહેજ કરી શકો છો.’

પણ પરહેજ અફસર પોતાના હાથે થોડો જ કરવાનો હતો ? સમસ્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હિંદીને હાથે જ ચાલે છે એમ એ અફસરે જેમની સાથે દીલો વાન કરતા હતા એ જ હિંદી લશ્કરી સિપાહીઓને દીલોને પરહેજ કરવા હુકમ દીધો. પણ એ હિંદી સિપાહીઓએ સવિનય જવાબ દીધો ‘અમે એમને પરહેજ નહિ કરી શકીએ, સાહેબ.’

એ સિપાહીઓ છૂટી પર જતા હતા અને પોતાના કબજામાં ન હતા એટલે પૂંધવાતો અફસર ત્યાંથી દૂર ગયો અને પોતાના તાબાની એક હિંદી લશ્કરી હુકડીને કપાટાબંધ લઈ આવ્યો અને દીલો સામે આંગળી ચીંધી હુકમ દીધો. ‘પરહેજ કરો આને.’

આગતુક હિંદી સિપાહીઓના અફસરના કાનમાં પેલો રજા ગાળવા જનાર હિંદી સિપાહીઓમાંથી કોઈકે ઓળખાણ આપી: ‘જેમને પરહેજ કરવાને તમને હુકમ મળે છે એ તો છે આઝાદ હિંદ ફેાજના જાણીતા અફસર કર્નલ ગુરુબક્ષસિંગ દીલો.’

આગતુક હિંદી અફસરે દીલોને પરહેજ કરવાને બદલે ‘હોશિયાર’ થઈને દીલોને ‘જય હિંદ’ની સલામી આપી, પોતાના ઉપરી-અધિકારીને આ રીતે સલામી આપતા દેખીને એની નીચેના સિપાહીઓએ પણ ‘હોશિયાર’ થઈને દીલોને ‘જય હિંદ’ની સલામી આપી. જેને પોતે પકડવાનો હુકમ દીધો છે તેની સાથે આ હિંદી અફસર ચું ફરી રહ્યો છે એમ વિચારતો ગોરો અફસર માથું ખજવાળી રહ્યો હતો, ત્યાં હિંદી અફસરે એને રપટતા કરી: ‘એ તો આઝાદ હિંદ ફેાજના અફસર ક. દીલો છે, અમારી નહિ, અત્યારે સમય હિંદી

જનતા અને હિંદી લશ્કરની એ માનનીય વ્યક્તિ છે. એને અમે પરહેજ નહિ કરી શકીએ ।

અધિકારની કંઈએ ગોરો અફસર એમના પર ગમે તે કરી શકે તેમ હવે, પણ અત્યારે અહીં શું થાય ? દીલોને પરહેજ કરાવવા માટે એ સ્ટેશન પર આમતેમ આટા મારવા લાગ્યો, પણ કાંઈને હુકમ ફરમાવી શકે એવું ન દેખાયું

હેવટ દશ મિનિટ સુધી રાહ જોઈને, હિંદી સિપાહીઓ સાથે ખૂમખૂમ વાતો કરીને દીલોએ એમને જણાવ્યું. ‘સાહેબ, આટલો વખત મેં રાહ જોઈ, પણ મારે ઘણું કામ છે. હવે વધારે વખત રાહ ન જોઈ શકું. મને પરહેજ કરવો હોય. તો મારી ઑફિસે આવી પહોંચજો. ઑફિસ જાણીતી છે. કોમેસનું મથક ઝેડલો હોલ ગમે ત્યારે આવી પહોંચજો.’

આમ કહીને દીલો હિંદી સિપાહીઓને ‘જય હિંદ’ કરી ચાલતા થઈ ગયા. એને ઘણા દિન અને માસ ચાલ્યા ગયા છે. હજી સુધી પેલો ગોરો અફસર એમને પરહેજ કરવા પાછળ આવ્યાના કશા વાવડ નથી ।